



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>



SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

2. HALVBIND 1960

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

henleder opmærksomheden på sine publikationer i Skriftrækken og i serien af levnedsskildringer.

Disse publikationer bestilles fremtidig under adresse: Landsarkivet, Åbenrå.

Der findes endnu små restoplæg af følgende populære levnedsskildringer:

Marie Boesen: Agnes Smidt fra Lundsmark. 79 sider, illustreret. Medlemspris kr. 4.

Hans Hansen: Fra tidlig vår til efterår. Med forord og efterskrift af P. A. Callø. 104 sider, illustreret. Medlemspris kr. 5.

Morten Kamphövener: Skrumsager. En sønderjysk fører. 103 sider, illustreret. Medlemspris kr. 5.

Af Skriftrækkens publikationer skal det nævnes, at der foreligger restoplæg af

Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripternes tid. 307 sider, illustreret, indbundet.

Medlemspris kr. 12.

Af nye publikationer i Skriftrækken foreligger i år

Knud Kretzshmer: Den sønderjyske Fond. 140 sider, illustreret, indbundet. Medlemspris kr. 8.

A. Svensson: J. Jessen, Flensborg Avis. III. 399 sider, illustreret. Medlemspris kr. 15.

A. Svensson: J. Jessen, bd. I, er udsolgt, men stadig efterspurgt. Historisk Samfund køber derfor velholdte eksemplarer af bd. I tilbage til fuld pris, kr. 10, og sælger det til interesserede til samme pris. Eventuelle eksemplarer kan sendes til Historisk Samfund under adresse: Landsarkivet, Åbenrå, hvorefter betalingen vil blive tilsendt.

Omslagsbilledet:

Gejlå bro ved Bommerlund.

Foto: P. Clausen, Åbenrå.

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
VED
JOHAN HVIDTFELDT, PETER KR. IVERSEN OG
KNUD FANØ

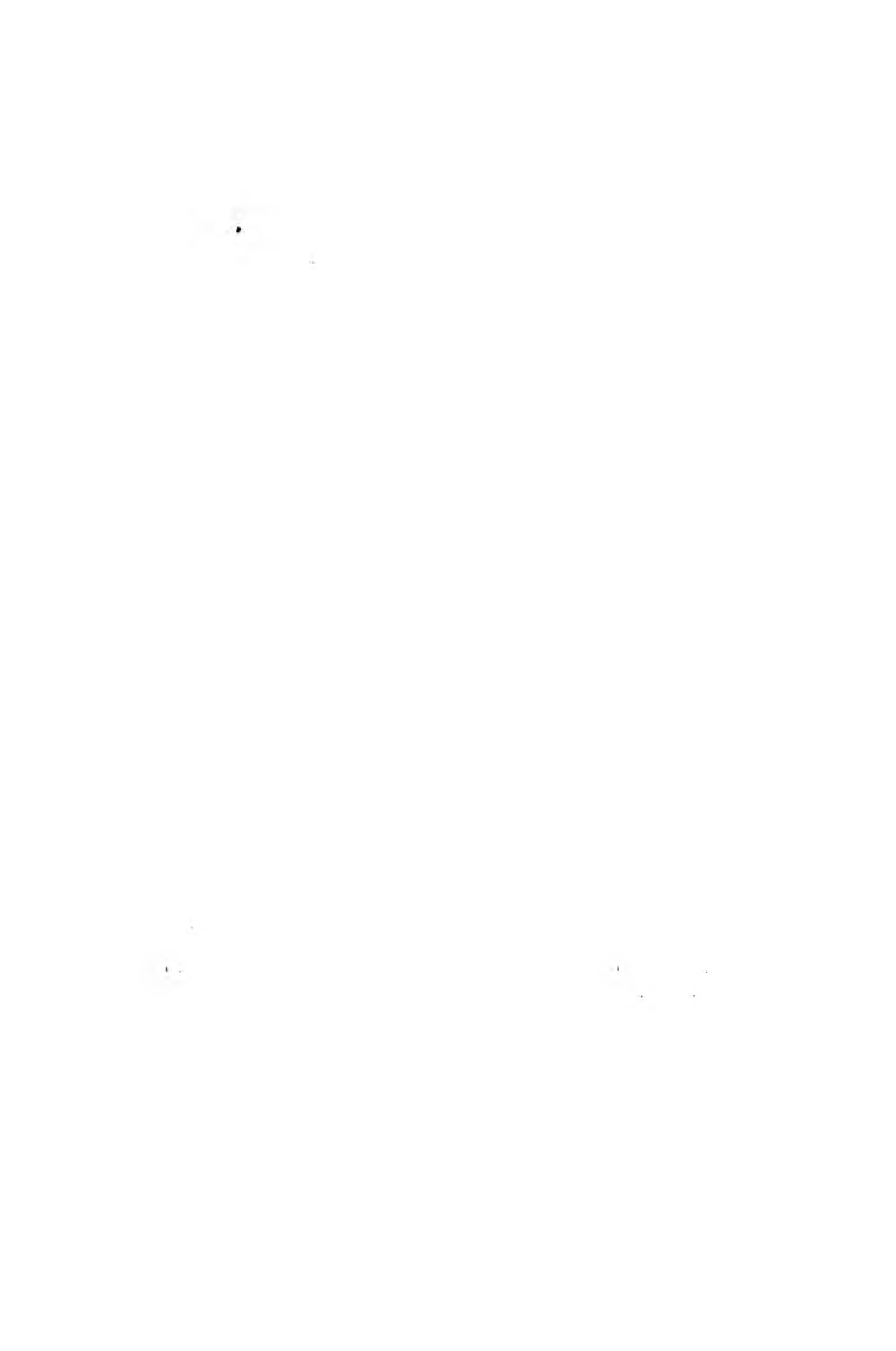
1960



HEJMDALS BOGTRYKKERI - AABENRAA

INDHOLD :

<i>Sig. Schoubye</i> : Mads Michelsens sølvsamling	side 1— 40
<i>Bent Rasmussen</i> : Om krigsfangelejrenes oprindelse ..	» 41— 80
<i>H. V. Gregersen</i> : Johann von Wouwern — en nord-europæisk humanist på godt og ondt	» 81— 97
<i>Poul Kürstein</i> : Gottorp slot	» 98—106
<i>Jens Holdt</i> : Johannes Tiedje. En tysk grænselandspolitiker	» 109—170
<i>G. Japsen</i> : Martsdagene 1848 i Åbenrå	» 171—211
<i>Børge L. Barløse</i> : Doris Esselbach. Krokonen fra Slesvig, der blev hele arméens tante	» 212—232
<i>Wolfgang Laur</i> : Sprogskiftet og nogle stednavnetyper i Sønderjylland	» 233—237
Anmeldelser:	
<i>Troels Fink</i> : Spillet om dansk neutralitet 1905—09 (ved A. Fejlberg Jørgensen)	» 238—245
Sønderborg bys historie, I. (Ved H. V. Gregersen)	» 245—248
Geschichte Schleswig-Holstein, I. (Ved Hans Neumann)	» 249—250
<i>Hans Joachim Kuhlmann</i> : Besiedlung und Kirchspielorganisation der Landschaft Angeln im Mittelalter (ved H. P. Clausen)	» 251—255
<i>Bognyt</i> (ved Olav Christensen, Knud Fanø, H. V. Gregersen, Peter Kr. Iversen, Peter Jeppesen, Sig. Schoubye, Hans Worsøe)	» 256—266
Noter og nyt:	
Jens Raben, 14. marts 1880—18. februar 1960	
Landsarkivet — Museumsråd for Nordslesvig	
Haderslev Amts Museum — Åbenrå Museum	
Museet på Sønderborg Slot — Tønder Museum	
Restaureringsplanerne på Sønderborg Slot	
Den store egnsvandring den 1. september 1960	
Komiteén til uddeling af Christian Paulsenprisen vedr. prisopgave — Amtskredsenes arbejde i 1960	» 267—279
<i>Årsberetning og regnskab 1959-60</i> (ved Peter Kr. Iversen og Olav Christensen)	» 280—286
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	» 287—289



JOHANNES TIEDJE

1879—1946

En tysk grænselandspolitiker

Af *Jens Holdt*.

Johannes Tiedjes navn er uløseligt knyttet til grænsekampen i Sønderjylland i nyere tid. Kendt blev han — både i Danmark og Tyskland —, da han i 1909 skrev sine frimodige og opsigtsvækkende artikler i »Die christliche Welt« om »Tilstandene i Nordslesvig«, harmfuldt vendt mod den officielle tyske tvangspolitik overfor danskerne i grænselandet. Han skabte dermed Tiedje-bevægelsen i Nordslesvig. — Påny kom hans navn frem i afstemningstiden 1919—20, da han vendte sin flammende harme mod den påståede danske »urettens politik« i Slesvig og afviste magister H. V. Clausens delingslinje, der blev vor nuværende nye statsgrænse. I stedet foreslog han en nordligere grænse, den såkaldte Tiedje-linje. — Og atter stod Tiedjes navn i aviserne efter den anden verdenskrig, da han i efteråret 1945 af de engelske besættelsesmyndigheder blev udpeget til kommissarisk landråd i Flensborg landkreds. — Jeg har haft lejlighed til at gennemse nogle spredte Tiedje-papirer i familiens eje og skal på grundlag af dem og andre tilgængelige kilder give et rids af hans personligt noget omtumlede, men historisk betydningsfulde liv og virke.

1. Slægt og barndom.

Tiedjes slægt er frisisk og præget af friserens stejle og fribårne sind. Faderen Detlef Wilhelm Theodor Tiedje, 1840—1917, var lærer- og organistsøn fra Witzwort i Ejdersted, hans mor en Højberg fra Ribe¹. Og da 50'ernes danske indflydelse dengang gjorde sig gældende i hertugdømmet, kom han i 1855 i Ribe la-

tinskole, blev 1860 student herfra og 1867 teologisk kandidat fra Københavns universitet. Han var alumne på Regensen. I krigen 1864 deltog han efter officersuddannelse 1861/62 som artilleriløjtnant ved Dannevirke, på Dybbøl og Als, hvorom han siden kunne tale højt i søvne og ved lejlighed fortælle muntre og alvorlige episoder. Han skal have været en modig soldat. Selv har han fortalt, at han under tyskernes overgang til Als var den eneste, der skød med sit batteri ved Arnkilsøre.

Efter hertugdømmets afståelse til Prøjsen besluttede den danske cand. theol. alligevel — forståeligt nok — at forblive i hjemstavnen som præst. Han fik efter ordination ved generalsuperintendent Godt og vikartjeneste i Hygum — 1868 embede i Karlum (Mellemslesvig). 1869 giftede han sig med Wilhelmine Baxen fra Frederikstad². Ved krigens udbrud i 1870 skal han i en kro spontant have udbrudt: »Nu kommer vi snart hjem til Danmark«. Besindige folk fik da hurtigst muligt den iltre »uforsigtige« præst overtalt til at køre hjem. 1872 forflyttedes han til Skrydstrup i Nordslesvig og 1880 til nabosognet Oksenvad-Jels. 1889 fik han det store østkystkald Øsby, hvor hans hustru — efter at have født ham 9 børn — døde i 1899, 53 år gammel. 1910 lod han sig pensionere og bosatte sig i Flensborg.

Som præst var Theodor Tiedje loyal tysk embedsmand med absolut neutralitet i nationale spørgsmål. Men befolkningen vidste, at han inderst var dansk indstillet, hvad han også privat gav udtryk for efter sin pensionering og nedskrev i sine »Erindringer«³. Den 17. 4. 1914, dagen før 50-årsdagen for stormen på Dybbøl, skrev sønnen Johannes et brev til sin fader for at takke ham for hans forbilledlige politiske holdning. Han kendetegner ham her som »den pinligt punktligt undersåt — giv kejseren, hvad kejserens er —, men også som den i sit indre fri mand, der holdt ungdomsidealerne hellig — giv Gud, hvad Guds er — og det i kraft af den lutherske tro. Sådan har jeg altid set Dig, kære fader, og æret Dig«. — Han døde 1917 i Flensborg og hviler på Øsby kirkegård.

Hjemmet havde nær tilknytning til Brødremenigheden i Christiansfeld, hvis inderlige og frie menighedssyn prægede det. Familiesproget var tysk, hvad både embedsstillingen og hustruens



HADERSLEV LATINSKOLES ORKESTER ca. 1897

Stående: Theodor Johannsen (gæstgiver Jens J.): skibskapt. i Kiel — Friedrich Sach (latinskolelærer, prof. S.): købmand — Matzen (Torninggård) — Rudolf Tams (garver?): købmand, kunstmaler — Johannes Tiedje — ? — Julius Neiling (læge N., Christiansfeld): farmaceut — Johannes Thomsen (Tønder): købmand, borgmester — Harald Tiedje (pastor T., Øsby): apoteker i St. Kvarn — Karl Petersen (provst P., Haderslev): professor i Kiel. Siddende: Otto Scheel (pastor S., Abild): professor i Tübingen og Kiel. — Johannes Castens (seminariedirektør i Haderslev): ? — Jæde — ?. Liggende: Behm?: opfinder af ekko-loddet ? (fra landet). — Christoph v. Brincken (isenkræmmer v. B., Haderslev): stud. jur., købmand.

tyske mål og indstilling gjorde naturlig. Forældrene skal ikke have fornægtet deres frisiske natur og begge have været ret temperamentsfulde. Børnene valgte den tyske vej, hvad uddannelsesmulighederne vel også tilskyndede til. Den ældste datter blev dog gift til kongeriget med en slægtning, hotelejer og branddirektør Behrendt i Middelfart. Sønnen Theodor blev præst i Ravsted 1910—20, var derefter til sin tidlige død i 1933 tysk udlandspræst i Gøteborg. Sønnen Friedrich faldt i første verdenskrig.

2. Uddannelsesår.

Johannes Tiedje var født den 7. 10. 1879 i Skrydstrup, blev student fra Haderslev 1899, studerede teologi, filosofi og nationaløkonomi ved universiteterne i Halle, Berlin og Kiel til 1904. Han var høj og smuk af skikkelse og formodes at have været en flittig student, der interesseret gik op i sine frie studier. Idealist som han var, sluttede han sig til den unge, dygtige frisindede politiker Fr. Naumanns kristligt-sociale bevægelse og blev nært knyttet til denne arbejdsivrige og veltalende leder, der også udgav et politisk tidsskrift, det kendte »Die Hilfe«. Tiedjes frisind i teologisk-kirkelig og politisk indstilling, en arv hjemmefra, grundfæstedes i en vis kampstilling overfor rigets ledende reaktionære kredse i kirke og stat.

Foreløbig tog han ingen eksamen, hvad hans impulsive temperament vel heller ikke tilskyndede til. I stedet blev han — for brødets skyld — huslærer, 1904—05 på Klein Flottbeck i Holsten og 1905—08 på Friedrichshof ved Kronberg hos landgreve Friedrich Karl af Hessen, gift med kejser Wilhelm II.'s yngste søster, hvis moder jo var af engelsk herkomst. Han fik her 6 prinser at undervise eller vel rettere at hjælpe med lektierne, så han i deres skoletid havde fri til egne fortsatte studier. Åbenbart stille og frugtbare studie- og modningsår i landlig afsondrethed.

Som prinsernes opdrager sad han med ved bordet, også festbordet, når europæiske fyrsteslægter mødtes på det nære Homburg til kur. Her var engang også den danske konge Christian IX. til gæst. Kongen havde tidligere flere gange tilbudt Tiedjes fader Dannebrogordenen som tapper Dybbøl-forsvarer. Men den tyske embedsmand havde måttet afslå udmærkelsen. Under taf-



*Johannes Tiedje,
ca. 1905.*

let kom en adjudant hen til Tiedjes stol og hviskede: Kongen ønsker at hilse på Dem. Han rejste sig. Kongen hilste da med sit glas og udtalte de smukke ord: »Vil De bringe Deres fader en hilsen fra hans tidligere konge og sige ham, at det altid glæder os at se, når det går vore gamle officerers sønner godt«. —

For at tage en filosofisk doktorgrad fik Tiedje i 1908 af landgreven, til hvem han hele tiden stod i et tillidsfuldt forhold, et års orlov til universitetet i Heidelberg. Her mødte han en ung, smuk kvinde, datter af en velhavende storindustriell, Stephanie W. Fælles musikalske interesser banede vejen til en dyb gensidig sympati. Men den strengt katolske fader, som var enkemand, ville kun tillade ægteskab på betingelse af, at hørn i dette fik garanteret en katolsk opdragelse, hvilket den lutherske præstesøn ikke ville gå med til. Det førte til adskillig dramatik og ikke længe efter til den unge kvindes tragiske død for egen hånd den 13. 6. 1908. Tiedje fik over denne uventede hændelse efter at ægteskabssamtykke var givet — et voldsomt nervesammenbrud

med selvanklager og måtte tilbringe adskillige måneder på nerve-klinik i München. Der kunne ikke mere tænkes på den til juli planlagte dissertation. Landgreven, som i sin tid havde fået Tiedje anbefalet af professor Martin Rade i Marburg, den kendte redaktør af det frisindede ugeblad »Die christliche Welt«, gift med Fr. Naumanns søster Dora, og professor O. Baumgarten i Kiel, Tiedjes lærer, tog sig nu venligt af ham og henviste ham til professor Rade.

3. Artiklerne om »Tilstandene i Nord-Slesvig«.

Professor Rade hjalp Tiedje i gang igen ved at sætte ham til at skrive i sit blad. Her havde professor i kirkehistorie ved Københavns universitet V. Ammundsen lige fået optaget en artikel med en klage mod den tyske voldspolitik i Nordslesvig, hvori han stillede spørgsmålet, hvorledes tyske kristne stadig kunne tie til den her øvede statslige uret. Tiedje tog hjem til Øsby idylliske præstegård, samlede oplysninger fra tyske og danske kilder og skrev så i juni-juli 1909 under mærket »En Nordslesviger« sine afslørende artikler om de kulturelle og politiske forhold i grænselandet⁴. Et kort referat til belysning af situationen i Nordslesvig dengang må være på sin plads.

Tiedjes artikler må siges i journalistisk form og i sagligt indhold at være et fremragende og særpræget indlæg fra tysk side i debatten om Nordslesvig-spørgsmålet. Ammundsen kalder dem »et meget betydeligt bidrag, dikteret af tysk fædrelandskærlighed og kristelig retfærdighedsfølelse, skrevet med stor sagkundskab«. Allerede i 1893 havde der i »Die christliche Welt« stået en tysk frisindet artikel om forholdene i Nordslesvig, gengivet dengang i »Dannevirke«⁵. Nu fortsatte Tiedje frihedslinjen og kunne ud fra sin personlige indlevelse under opvæksten i en nordslesvigsk præstegård på landet give fremstillingen den »rette lokalolorit«. Han søger at nå ind til den nationale modsætnings »dybeste og sarteste stemningsrødder« og fastslår da i sin indledende artikel med overskriften: »*Religionen som kulturens skjulte drivkraft*«, at »den religiøse indstilling dybest set både forener og skiller i Nordslesvig-spørgsmålet«. Og han må åbent konstatere, at »det levende religiøse liv, der udmærker Nord-

Slesvig fremfor provinsens sydlige del, er af dansk oprindelse«, medens »den politisk ledende tyskhed her oppe principielt er irreligiøs«. Om danskerne kan der siges: »Se, de beder«. De »underbygger deres kulturstræben religiøst . . . Det er hemmeligheden ved danskhedens livskraft og tyskhedens svaghed i Nordmarken«.

Årsagen til denne modsætning ligger i Guds forskellige førelse af de to folk siden 1864. Danmark har oplevet en indre folkelig genfødsel ved Grundtvig og dermed også en vis frigørelse fra tysk kulturs hidtidige formynderskab. I Nordslesvig må Indre Mission i dag betragtes som den tyske landskirkes styrke og håb fremefter. Men det er de danske frimenigheders grundtvigianisme, »en lykkelig organisk forbindelse af evangeliet og folkeligheden i den danske nation i dag«, som danner den anden og for tyskerne farlige pol i den ellipse, i hvilken det danske kirkelige liv pulserer. Ganske vist er kun forholdsvis få udtrådte af statskirken, men frimenighedernes indflydelse rækker langt ud over deres egne småkredse, bl. a. også gennem den højtstående danske dagspresse. Og derfor er »grundtvigianismen i den nærmeste fremtid eet af vore alvorligste problemer i Nord-Slesvig«. En ulykkelig national kirkespaltning kan nemlig være nær forestående. — Selvom ganske vist denne »dansk-nationale kristendom i sin nuværende form« må betragtes som »en underlødige lutherdom«, er det alligevel ud fra denne religiøse dybde dimension man må forstå danskhedens nu snart fuldstændige sejr i Nordmarken. Nordslesvig er i dag i henseende til åndsliv faktisk blevet et »dansk« land, — »blevet det, har ikke været det, er blevet det ved vor egen skyld«, ved »vore tyske ledes ukirkelige, ja irreligiøse indstilling«. —

I næste artikel kommer Tiedje ind på »Retsspørgsmålet« og hævder, at det er »spørgsmålet om den sejrende kultur« i området, det vil altså sige: ikke historiens, men den levende nutids ret. Slesvig-Holstens historiske udvikling er jo en gordisk knude, som Bismarcks ord »Dat moet wi hebben« sluttelig var den fornuftigste løsning på for politikeren. Og »vi tyske nordslesvigere har en fri og fast samvittighed ved, at der historisk ikke skete nogen uret«. For os er uden samvittighedskrænkelser det udelte

Slesvig-Holsten et tysk kulturland. Og efter den nye tyske sejr i 1870 må tabet af vor egen suverænitet siges at være en vinding for os. Og således står vi da med glæde på det faktiskes grund, der for os også er rettens grundlag. Heller ikke Prag-fredens § 5 foruroliger os. Om »frivillig afståelse« kan der »aldrig blive tale for et folk, der tror på sig selv, sin kulturs værdi og sin sendelse i folkenes kreds«. Nord-Østersø-kanalen, som nu forbinder de tyske flådebaser, tillader heller ikke nogen grænseforskydning mod syd. Denne strategiske grund er »for et folk, som vil ærlig fred, umiddelbar moralsk, ja også kristelig moralsk«. Og den, der måske mener, at det alligevel ville være klogt at tilbagegive landet som et omend ubetydeligt, så dog ufordøjeligt fremmedlegeme, kender ikke Tysklands sejrende kulturvilje. De to hertugdømmer Slesvig og Holsten er af samme blod og hører fra gammel tid sammen som en kulturenhed. Først forrige århundredes nationale idé har bragt en folkelig splittelse ind i Slesvig. Ganske vist virker sprog, sindelag og folkelig kultur nu delende i Nordslesvig, men sproget bestemmer ikke kulturen i dette tilfælde, idet »det danske åndsliv er en sen aflægger af den urgamle tyske kultur« og den nordslesvigske dialekt har indtil for nylig ikke været kulturbærende i Nordslesvig, »men er nu under det tyske styre ved tyske borgeres uforstand blevet det«. Vi nordslesvigske lutheranere har da en god samvittighed ved Nord-Slesvigs faktiske besiddelse og må søge at bevare den. — Også den såkaldte selvbestemmelsesret, som danskerne kæmper for i henhold til § 5, må afvises som statsfjendtlig individualistisk snusfornuft. Altså må vi tyskere skabe os vor ret gennem vor tyske kulturs rodfæstelse i Nordslesvig. —

I den tredje artikel behandles derefter »*Det tyske kulturarbejde*« i Nordslesvig: I de to første årtier efter 1864 førtes en rolig forsoningspolitik i grænselandet i fast tro til en voksende tysk kulturel fremtid. Politisk modne, taktfulde embedsmænd stod for styret. Men den unge kejser Wilhelm II. mente ved sin tiltræden i 1888, at nu skulle Nordslesvig hurtigt gøres tysk. Han udstedte da som »julegave« den bekendte sproganordning, som afskaffede al dansk sprogundervisning i folkeskolen. Ganske vist var på dette tidspunkt af skoletekniske grunde en ny

reform af sprogundervisningen naturlig, men »udelukkelse af det danske sprog fra skolen var en politisk akt — og en politisk dårskab«. Man burde i stedet — også i henhold til kongeligt ord i indlemmelsesakten af 1867 — i en vis tid have fortsat med at give undervisning i befolkningens modersmål, hvis pleje dog må siges at høre til de elementære menneskerettigheder. Og blev denne undervisning i dansk givet i den offentlige folkeskole, kunne man i hvert fald her forebygge en vis indtrængen af dansk væsen og art i barnets sind, hvad man nu har åbnet døren for gennem danskernes påtvungne selvhjælp i dette spørgsmål. Befolkningen var allerede sprogligt lullet ind og trøstede sig med, at deres unge dog stadig kunne læse den danske bibel og skrive et dansk brev til hjemmet. Men ved sproganordningens udstedelse blev også den mest søvnige sønderjyde rusket op og gjort lysvågen. Og ikke nok med, at det danske sprog udelukkedes fra skolestuen, man forbød også al dansk privatundervisning i hjem og privatskole, tilsigtede altså ligefrem at udrydde det danske mål. Men man skabte derved kunstigt »irredentaen« og henviste landets borgere til at hente deres åndelige næring i Danmark. »Selv for os tyske nordslesvigere er jo gennem kirke- og bønns-fællesskabet med vore politisk vildfarende brødre det danske et 'helligt sprog'«.

Sproganordningen gav da kampsignalet, revolutionerede folkesindet, også de gamle embedsmænds. De måtte nu vige for unge assessorer med den rette korpsstudentiske ånd. Og med overpræsident v. Köllers tvangsmetoder i de følgende år rejste folket sig. Og selvom han blev afløst, og en mildere kurs — støttet af selve kejseren — påbegyndtes med optantkonventionen af 1907 og udnævnelse af en ny indfødt overpræsident, v. Bülow, varede det dog kun kort tid, inden den tyske forenings muldvarpearbejde atter fik voldsmetoderne indført igen — med nye udvisninger og nyt småligt politiregimente.

Tiedje giver derefter en skånselsløs skildring af den tyske forenings overvejende landsfremmede mænds prøjsiske virke, deres »ølkultur« og »hurrapatriotisme«, deres »sindslagssnuseri« og »-præmiering«, deres »kamp på kniven« mod alt dansk, deres presseforgiftning og mislykkede koloniseringsbestrebelse.

Men især indenfor skolen, som dog ellers skulle være statens sarteste instrument, virker tvangspåvirkningen som en råhed mod barnesind og hjem, hvilket bl. a. har medført, at ca. 30 % af lærerne i Nordslesvig i løbet af de sidste 5 år er »flygtet« syd på. Hele denne folkefjendtlige politik har ført til tysk isolering, medens netop Nordslesvigs tyskere skulle være den tyske kulturs salt i befolkningen. Men det indrømmes — beskæmmende nok

fra den tyske forenings side, at man ikke har noget virkeligt kulturelt mål på programmet. Staten kan da heller ikke uden videre unddrage sig ansvaret for, hvad dens embedsmænd foretager sig i grænselandet.

Tiedje har, hævder han, gennem denne sin »skarpe kritik af statens misgreb og fejlprincipper villet tjene vor tyske kulturs religiøse og moralske storhed« og spørger så tilsidst, hvad man egentlig vil i Nordslesvig: vinde eller forjage den danske befolkning, hvilket i begge tilfælde vil tage mindst et hundredårs tid. Men skal vi vinde befolkningen, da er det på høje tid, at regeringen griber ind og siger til alle sine embedsmænd: I er ikke folkets herrer, men statens *tjenende* hænder. —

I den følgende 4. artikel skildrer Tiedje så de »*Danske kulturveje*«. Medens tyskerne glemte kulturarbejdet over politisk sindelagsdressering, har den danske bondebefolkning i Nordslesvig gjort sig selv til bærer af en høj folkelig kultur i hurtig vækst. Med sproganordningen af 1888 er kampen fra en dengang langsomt svindende politisk modsætning blevet en kulturkamp af alvorligste art, hvori folket har undsagt alle statens foranstaltninger. Oppositionens sæde er ikke mere den politiske forsamling, men hjemmet, hvilket har medført, at »Nord-Slesvig aldrig har været så 'dansk' som i dag«.

De danske kulturelle foreninger med Sprogforeningen og Skoleforeningen som igangsættere omtales derefter med udførlige statistikker. Især de danske folkehøjskoler — et i Tyskland ukendt fænomen —, som i stigende tal besøges af unge nordslesvigere, har medvirket til en voksende kulturel karakter- og ånds dannelse, så »vort folks helhedspræg mere og mere bliver 'dansk'«. Og den lødige danske dagspresse vedligeholder denne kulturelle standard og plejer især modersmålet.

Til gengæld fordømmer Tiedje de danske politiske ledere »Umtriebe«, idet de opelsker en løsrivelsesstemning ud fra selvbestemmelsesrettens ønskedrøm, medens for tysk indstilling staten må være det overordnede begreb.

I den 5. og sidste artikel »*Om dem, der tier*« giver Tiedje så det afsluttende svar på professor Ammundsens spørgsmål, hvorfor tyske kristne i Nordslesvig tier til den øvede uret. Helt tiet har de nu ikke, mener han. Præsterne har til stadighed protesteret ad tjenstlig vej, hvad offentligheden jo ikke får at vide. De har følt sig bundne af deres embedsed til ikke at træde offentligt op mod regeringens anordninger. Derimod burde de uafhængige tyske bønder i Nordslesvig have taget til orde, men de har vist en påfaldende mangel på evne og mod til offentlig optræden. Men det er vel en grundskade i hele Tyskland, hvor akademikeren dominerer alt for meget og der trænges til en tilbundsgående indrepolitisk forandring. Nordslesvigs tyske lærere f. eks. burde tage et folkeligt kulturelt arbejde op for spredning af tysk kultur i grænselandet. Thi »så fint og modent det dansk-grundtvigske kulturliv end er, det har dog sin grænse og lever i sidste instans af lånte kulturgoder«, nemlig den tyske Goethe-kultur. Og får denne højere kultur først slået rod i Nordslesvig, »da vil vor danske broder i selvvalgt afgørelse følge os i morgen«. Lad der kun gives fuld frihed til berigende mættelse med dansk kultur. Den vil snart være udtømt, selvom også vi elsker de danske salmer, som jo fylder halvdelen af vor nordslesvigske salmebog og står fuldt på højde med vore tyske. Vi har indenfor Nordslesvigs Indre Mission i kirke- og menighedsliv et religiøst fællesskab mellem tyske og danske, som i nogen grad relativiserer de politiske modsætninger. Og Indre Mission har samarbejde med den tyske Brødremenighed i Christiansfeld, hvor de årlige store missionsfester åbent demonstrerer danske og tyske kristnes enhed. Men Indre Mission bør nu også skride til handling på det kulturelle og det politiske felt. Thi »også det politiske håndværk lader sig adle ved evangeliet«. Og, slutter Tiedje lidt dramatisk sine sagligt vægtige og personligt temperamentsfulde artikler: »I vil endnu tie, mine brødre?«

En frisindet kristen tysker for os at se rigelig højt på strå

og ensidig tysk i sin vurdering⁶ — har redeligt fremført sit indlæg i debatten om den tyske rigsregerings magtkurs i Nordslesvig før 1914. — Og samtidig havde Tiedje hermed — med emne fra dagens praktiske politik — på sin vis fremlagt til offentlighedens bedømmelse den »dissertation«, som han af sygdomsgrunde ikke fik færdigskrevet og indleveret til universitetet i Heidelberg om et historisk emne fra reformationstiden. Han havde arbejdet med en førende skikkelse indenfor Thomas Münzers religiøst og politisk radikale sværmerbevægelse, nemlig rektor Hans Denck i Nürnberg (1495–1527), som mennonitterne regner blandt deres menighedsfædre, og i hvis spor Tiedje selv siden gik⁷.

Tiedjes artikler, som i september måned kom i betydelig udvidet særtryk, med tilføjede noter, som svarede på angreb, rejste et ramaskrig i den tyske regeringstro presse mod denne formastelige kritiker af den tyske politik i grænselandet. Han blev tvunget til at navngive sig. Besindige hjemmetyskere, især præster, blev — ligesom danskerne — lydhøre. Der opstod en Tiedjebevægelse i Nordslesvig. Og Tiedje selv fik opfordring til at overtage en lønnet sekretærpost for en ny tysk freds- og forsoningspolitik i modsætning til den af den tyske forening støttede nationalistiske magtkurs. Der dannedes en »Forening for tysk fredsarbejde i Nordmarken«, ledet af den frisindede nordslesviger, pastor Johannes Schmidt, Vodder, den siden kendte mindretalsleder og folketingsmand efter 1920, død 1959. Han havde allerede i 1907 i den frisindede »Schleswig-Holsteinische Kirchenzeitung« skrevet imod den altyske forenings forfejlede nordmarkspolitik og blandt andet hævdet, at »tvang og chikane i længden er uvirksomme midler i den nationale kamp«. Man opstillede egne kandidater ved valgene og udgav et tidsskrift »Stimmen aus Nordschleswig«.

*

Der stiftedes også en »Præsteforening for Nordslesvig« med den ansete formand for Indre Mission H. Tonnesen, Hoptrup, som leder og desuden med H. S. Prahl, direktøren for det nordslesvigske præsteseminar i Gl. Haderslev, og J. Schmidt i styrel-

sen. Opråbet til foreningens stiftelse dækker fuldstændig Tiedjes grundsætninger, siger han selv. Det lyder:

»I den hede kamp, der er brudt ud i de sidste uger, i følge artiklerne i »Die christliche Welt« om tilstandene i Nordslesvig, har man ikke bebrejdet nogen stand så meget som os præster i landskirken. På den ene side beskylder man os for, at vi påviselig nægter alle organiserede bestræbelser til fremme af tyskheden i Nordgrænslandet vor understøttelse. På den anden side bebrejder man os, at vi har ladet vore dansktalende menighedsmedlemmer i stikken i deres berettigede kamp for bevarelse af deres sprog og de kulturgoder, der er af højeste værdi for kirke, skole og folkeliv. Heroverfor føler vi os tvungne til at afgive følgende erklæring:

1. Vi tror, at en nordslesvigsk præst må have den største interesse for det, hvori hans egentlige opgave består: at komme til enhver med evangeliet, som ikke må filtres sammen med de i et grænseland uundgåelige nationale kampe.

2. Vi respekterer enhver ærlig national overbevisning og misbilliger ikke, at man virker for den ad alle af loven tilladte veje. Kristendommen, som vi arbejder for, har til alle tider netop bevist sin kraft deri, at den, uden at udviske de bestående forskelle, har taget det adskillende bort og derved muliggjort et fredeligt samarbejde. Denne kraft tiltror vi også kristendommen under de urolige nationale og politiske forviklinger i Nordslesvig.

3. Vi kræver også for hver enkelt iblandt os ret til at tage aktiv del i tyske nationale bestræbelser. Når vi hidtil kun har gjort dette i ringe grad, så har det sin grund i, at disse bestræbelser er blevne repræsenterede af en forening, som arbejder ensidig politisk og derfor ikke har kunnet opnå noget resultat i den kulturkamp, hvorom det her til sidst drejer sig, men har måttet vise sig fuldkommen afmægtig. En sammenslutning til positivt tysk kulturarbejde ville vi fra vort standpunkt byde velkommen.

4. Vi anerkender den dansksindede befolknings ret til at pleje sin folkelighed og at lade den gå i arv til efterkommerne, og vi formår ikke at se nogen statsfare deri, lige så lidt som vi over-

ser, at et sundt folkeliv er af største betydning for fremme af sundt kristeligt liv. Derfor har vi også hidtil gerne grebet lejligheden til at træde i skranken for det danske sprogs ret og vil også i fremtiden gøre det.

5. For bedre end hidtil samlet som stand at kunne tage stilling til de særlig nordslesvigske anliggender, stiller vi det forslag, i dag at grundlægge en nordslesvigsk præsteforening. Den vil søge at hidføre en forståelse blandt sine egne medlemmer, at virke oplysende i pressen og på given foranledning vende sig til statens og kirkens myndigheder.

Prahl.

Schmidt.

Tonnesen.*

*

I dette program har Tiedje-bevægelsen fundet et sandt og værdigt udtryk, men det må tillige siges, som det siden er blevet hævdet af Tonnesens modstandere under krisen i Indre Mission i 1912, at det var »et sporskifte i retning af grundtvigianismen«, naturligvis stadig ud fra fuldt legitime lutherske forudsætninger.

Foreningen startedes den 20. 9. 1909 på et møde i Åbenrå og fik straks 57 medlemmer. Allerede i oktober sendtes en delegation til Konsistoriet i Kiel for at få tilladelse til at give dansk konfirmandundervisning — når hjemmene ønskede det — også til børn, som havde fået tysk religionsundervisning i skolen. I november holdtes et nyt møde i Åbenrå, hvor efter dansk avisreferat »en ung præst« skal have fremført et voldsomt angreb på den tyske forening. Til det næste møde i Åbenrå i maj 1910, som Konsistoriets præsident dr. Müller, biskop Kaftan og provst Petersen, Haderslev, havde ønsket at overvære, var der af 60 medlemmer mødt 45. Pastor Schmidt indledede. Kaftan og Tonnesen talte også. Og der vedtoges en resolution, vendt mod den tyske forening, i de to aktuelle spørgsmål om indførelse af tyske gudstjenester og af dansk konfirmandundervisning til tysk underviste børn⁹. Den 18. 1. 1911 samledes man i Tinglev med følgende punkter på dagsordenen: 1. Dannelse af et presseudvalg. 2. Forsvar af kirkeregeringen og hr. generalsuperintendenten mod angreb i pressen. 3. Indmeldelse i de nordslesvigske frimegheder uden udtrædelse af landskirken. 4. Begravelse ved fri-

menighedspræster på landskirkens kirkegårde¹⁰. — Om mødets forløb vides ikke noget. Dets punkter er ikke blevet ført ud i livet. Tonnesens optræden i Tiedjes kølvand og hans samarbejde med ikke-missionspræster har næppe fundet bifald hos hans gammelpietistiske medarbejdere. Og det påfølgende åbne brud i Indre Mission i 1912 har standset dette ellers prisværdige præsteforetagende, som åbenbart var en genoptagelse af det nordslesvigske præsteskabs imødekommende initiativ i sprogsagen fra årene 1893—94, der dengang af statslige loyalitetsgrunde og manglende vilje strandede. Tonnesens betydeligste modspiller i splittelsesaarene, pastor Carl Matthiesen, skriver siden, at »Tiedje ved sit komme til Nordslesvig kørte Tonnesen helt omkring«. De politisk konservative missionspræster yndede ikke Tiedjes liberalisme og ville som pietister ikke optræde på den politiske arena.

Men ét betydningsfuldt resultat må dog nok bogføres på præsteforeningens konto: På fællessynoden i Rendsborg i 1912 holdt pastor Prahl på det nordslesvigske præsteskabs vegne en tale »som støbt i malm«, hvori han for dette højeste forum i landskirken gik ind for de af de danske synodemedlemmer til stadighed krævede to danske sprogtimer om ugen i folkeskolen. Forslaget fik denne gang 40 mod 42 stemmer. Dog en for sen erkendelse.

Rade udgav en periodisk »Grenzmarken Korrespondenz«, hvori der søgtes at give korrekte oplysninger om begivenhederne i Nordslesvig. Den sendtes også til førende tyske bladredaktioner.

★

H. P. Hanssen, den danske rigsdagsmand i Berlin og redaktør af »Hejmdal«, der selv var frisindet politiker og havde gode forbindelser til frisindede tyske politikere, tog især forstående og taknemligt imod Tiedjes artikler. Han skrev en udførlig anmeldelse af dem i »Hejmdal«, hvori han anerkendte Tiedjes påstand om kulturkampen som den afgørende faktor i mellemværendet mellem tysk og dansk i grænselandet. Og fremhævelsen af den danske kulturs sejrende vækst i Nordslesvig kunne man kun takke ham for. Derimod kunne H. P. Hanssen naturlig-

vis ikke godkende Tiedjes polemiske bemærkninger mod danskernes politiske målsætning: en tilbagevenden til moderlandet, når tiden var inde til det. Anmeldelsen blev også optaget i Naumanns »Die Hilfe«. Der skabtes derved åbne vande mellem den unge tyske præstesøn fra Øsby og den danske presse i Nordslesvig, især »Hejmdal« i Åbenrå og »Modersmålet« i Haderslev, hvis redaktør Nicolai Svendsen, den kendte ledende skolemand efter 1920, kom fra »Hejmdal«. I Haderslev-bladet skrev Tiedje efter opfordring en artikel (21. 8. 09), han kalder »Fortyskning« og hvori han går ind for at bevare Nordslesvigs dansk-slesvigske særpræg, men med en langsomt glidende overgang til tyskheden. Deling og afståelse af visse nordlige distrikter kunne der slet ikke være tale om.

★

Men så skete i Tiedjes privatliv noget skæbnsvangert. Under hans ophold i Øsby præstegård udviklede der sig et forhold mellem ham og faderens husbestyrerinde, som plejede ham under hans rekonvalescens. Hanne Hansen hed hun, var 21 år og gårdmandsdatter fra et dansk og indremissionsk hjem i Bedsted. Det kom redaktør Strackerjan ved det altydske blad »Schleswigsche Grenzpost« i Haderslev for øre. Og han greb straks lejligheden til at skandalisere den politiske oprører ved at skrive, at Tiedje havde »forført tjenestepigen«. Og Tiedje måtte da i eftersommeren 1909 atter forlade Nordslesvig.

Fra Hamborg og Hannover foreligger der i efteråret flere korte hilsener fra Tiedje til den kendte indremissionske præst Nic. C. Nielsen, der har kaldt sig selv »den sidste slesviger«. Han havde i sin Sommersted-tid været Tiedje-familiens »skriftefader«. Det var nemlig dengang påbudt, at nabopræster skulle tage hinanden til skrifte og til alters. Tiedje skriver her bl. a., at hans privatliv desværre driver ham syd på igen. Han meddeler sin forlovelse med Hanne Hansen og snarligt giftermål. Han er dog samtidig fortørnet over den tyske presses »gemene behandling af hans private forhold«. Han tænker ikke på at blive præst, men vil være »fri litterat« og har også allerede fået ansættelse som medredaktør ved »Die christliche Welt«. Han vil overfor

sin pietistiske skriftfader gerne understrege, at hans politiske fredsarbejde i grænselandet også tilsigtede at berede vejen for det kirkelige livs fremgang i Nordslesvig¹².

Vielsen fandt sted i Hannover den 31. 10. 1909 ved professor Baumgarten. Senere anlagde Tiedje retssag mod redaktør Strackerjan for bagvaskelse. Den 24. 2. 1910 kom det ved retten i Haderslev til et forlig, hvorefter begge parter skulle indrykke en erklæring i deres respektive blade, hvori de beklagede deres fremsatte udtalelser. Strackerjan skulle bære omkostningerne¹³.

★

Fredsforeningen under pastor Schmidts ledelse tog med Tiedjes og professor Rades aktive støtte et energisk politisk arbejde op i de kommende år. En række bevægede politiske møder, dels i holmgang med den tyske forenings talsmænd, vakte opsigt over hele riget. Allerede i oktober 1909 — efter at Tonnesen, Kaftan og Vogel forud positivt har omtalt Tiedjes udkomne bog¹⁴ — går man i gang. Pastor Schmidt fremlægger sit program på et præstemøde i Malente den 5. oktober og præsterne Friedrichsen, Ø. Løggum, og Vogel, Holbøl, behandler sagen overfor præster i Flensborg den 6. oktober. Schmidt udsender indbydelse til 40 formentlig interesserede nordslesvigere til et møde i Tinglev den 10. november. Der kom 58. Dr. Hahn samler sine folk i Haderslev. De to ledere veksler breve. På et nyt fredsmøde i Tinglev den 1. december enes man om at arbejde hånd i hånd, hver ad sine veje, men med det samme mål: Nordslesvigs kulturelle og politiske erobring¹⁵.

Rade mødes i oktober med frisindede mænd fra Nordslesvig og riget i Hamburg og siden i Marburg. Det gjaldt om at vinde frisindede kredse fra riget for deres forsoningspolitik i grænselandet mod nord, hvilket også lykkedes.

Fra 1910 kan vi notere pastor Tonnesens undsigelse til den lokale altydske presse og i stedet forbindelse med den danske og hans indlæg i »Die christliche Welt« mod professor Rendtorff, Kiel¹⁶. Pastor Schmidt redegør for forskellen mellem Præsteforeningens kirkelige og Fredsforeningens politiske sigte¹⁷. Af andre bladindlæg kan nævnes Berggravs omtale af Tiedje-røret

i det norske »Morgenbladet«¹⁹. I september har en udsendt medarbejder fra »Politiken« en samtale med professor Rade i Marburg, der fuldt går ind for Tiedjes synspunkter og udkaster tanken om dannelsen af en »forening til værn for den tyske ære«¹⁹, som dog ikke blev til noget. På Indre Missions årsmøde i Sønderborg i samme måned kommer forskellen i missionspræsternes syn på Tiedje-røret frem. Pictisten Nissen, Broager, holder på, at man fortsat skal forkynde ordet uden hensyn til de foreliggende politiske forhold, medens pastor Tonnesen hævder, at man tillige — for at ordet kan få indgang i menneskehjerter — skal vise forståelse for folks problemer i grænsekampen og ellers og derved vinde deres tillid²⁰.

I foråret 1910 fik pastor Schmidt aftalt med dr. Hahn, at denne skulle indbyde til et fælles offentligt møde, hvor begge parter så skulle fremlægge deres synspunkter og stille dem til diskussion. Da dr. Hahn imidlertid ikke rørte på sig, tog Schmidt initiativet til et sådant møde i Kiel den 21. november, hvortil dr. Hahn blev indbudt og også kom til stede, men mødet vandt ellers ikke nogen videre tilslutning. Den tyske forenings mænd ville åbenbart nødtigt stå åbent til regnskab for deres magtkurs. Men Fredsforeningens folk drev på, at Nordslesvigsspørgsmålet skulle frem til offentlig diskussion. Professor Rade offentliggjorde da i »Preussische Jahrbücher« i december et opråb med 50 underskrifter af kendte mænd fra hele riget. Det blev indledningen til nogle stormfulde møder i de første måneder af 1911.

Den tyske forenings stedlige afdeling i Kiel arrangerede et større møde den 16. januar med dr. Hahn, der lige var tiltrådt som landsretsdirektør i byen, som hovedtaler, hvortil man så også havde indbudt pastor Schmidt og hans sekretær pastor Vogel. Der var mødt 6—700, deriblandt mange særligt opfordrede studenter og en række kendte altyske talere fra Nordslesvig. Grev v. Platen ledede mødet. Dr. Hahn lagde for med en 7 kvarters programtale, fremført med rivende tungefærdighed og hæs stemmeføring, synligt nervøs i begyndelsen, men i stigende op-hidselse under tilhørernes klappen. Han forsvarede statens magtkurs i grænselandet i Köllers anviste spor, kaldte det danske

folks historie en »tysk saga« og de danske ledere »ulve i fåreklæder«, forsøgte at udlevere Præsteforeningen, Fredsforeningen og »professor« Rade til latteren, Tiedje holdt han det for under sin værdighed at polemisere imod. Næste taler var Schmidt, der fattet og fast gik imod Köller-politikken og hævdede Tiedjes synspunkt, at kampen i Nordslesvig var blevet en kulturkamp, som fra tysk side burde føres på en værdigere måde. Han ville nødvendigvis hidføre en splittelse af tyskheden i nordfronten, han så hellere en arbejdsfordeling, for således at gøre tyskheden i grænselandet stærk og bevidst. Og han var forvissat om, at det kunne nås. En lang række diskussionstalere fulgte fra begge sider²¹.

Den 30. januar holdt Fredsforeningen et nyt hvervemøde i Kiel, hvortil altysskerne ikke var mødt. Rektor Hansen, selv nordslesviger, ledede. Pastor Vogel holdt et elegant og dygtigt foredrag i Tiedjes ånd over emnet: Vil vi fortyske?, hvad han gik ind for, men nordslesvigerne skulle og kunne ikke vindes ved vold, men ved ånd. Man skulle gøre tyskheden agtet og dermed dragende og iøvrigt føre kampen under gensidig agtelse²².

Næste gang samledes man den 10. februar i Flensborg, hvor også dr. Hahn var kommet til stede. Schmidt og Vogel talte. Man planlagde nu at oprette tyske folkehøjskoler i Nordslesvig²³ og således drage ungdommen mod syd. Under alle omstændigheder måtte hjemmet være fredhelligt, også for staten. Dr. Hahn erklærede at være imod splittelse i tyskhedens rækker. Begge parter burde arbejde mod det samme mål: et tysk Nordslesvig. Lærer Lorenzen, Gråsten, brugte det yndede tyske billede om hammer og ambolt, men tyskerne skulle være hammeren. Schmidt værgede sig imod beskyldningen at ville fremme danskheden, tværtimod, men der skulle kæmpes hæderligt, ikke imod, men sammen med den tyske forening. Professor Graef, Flensborg, gav sin tilslutning hertil og især til tanken om at drage ungdommen bort fra dansk højskoleophold, medens journalist Fröhlich, Flensborg, holdt den hårde hånds politik for den eneste rigtige og virksomme. Vogel, så afgjort den mest tiltalende fredspolitikker, sluttede og betonede igen, at staten absolut ikke måtte gribe ind i hjemmets rettigheder. Den standende kul-

turkamp bør være en væddestrid med rene og lige våben. Det modsatte lammer vor kraft. Held den, der bærer sig menneskeligt ad og bevarer sjælens højhed. Mødet forløb i ro. Kulturtysheden var kommet til orde og virkede også svalende på de tyske brushoveder med de knyttede næver²⁴.

Det næste større møde den 4. marts i Hamburg bragte derimod lidenskaberne i kog. 13 fremtrædende hamborgere havde offentligt taget til genmæle mod professor Rades opråb for fredspolitikken og ville nu forsvare deres synspunkter i en åben diskussion med Rade og hans mænd. Dr. Hahn var mødt med sin bestilte garde, der fyldte lokalet, så andre ikke kunne komme ind. Men Rade, Tiedje, Schmidt og Vogel var der. Pastor Engel ledede mødet på de trettens vegne, en dr. Rothe indledte, og så fik Rade ordet som hovedtaleren. Han viste sig som en øvet taler, der gjorde stærkt indtryk på forsamlingen og med rappe gen svar bragte afbryderne til tavshed. Han hævdede, at Tiedjes bog om »Tilstandene i Nord-Slesvig« var forblevet uigendrevet, skrevet som den var ud af en glødende fædrelandskærlighed og lidenskabelig hjemstavnskærlighed. Vi skal føre en retfærdigheds politik, så vi kan vinde danskernes tillid. Og han var optimist i det stykke. Dr. Hahn var afgjort i defensiven, Vogel, Schmidt og et par andre fredspolitikere i offensiven. Vor politik skal være klog og retfærdig, sagde Schmidt. Også Tiedje, høj og lys, kom på talerstolen, men blev stærkt afbrudt og formåede ikke at skabe ro. I et slutindlæg gentog han, at han kæmpede med rene våben. En række Hahn-folk, deriblandt rektor Spanuth, Haderslev, og landråd Rogge, Tønder, slog hårdt til. Midt i det hele kom det til slagsmål foran talerstolen. Det blev midnat, inden mødet sluttede²⁵.

Men også de frisindede i Hamborg, som ikke havde kunnet få adgang til det foregående møde, ville nu vise deres ansigt og indbød til den 8. maj, hvor der var mødt 6—700 deltagere. Det blev en lang og bevæget aften. Pastor Groos ledede. Vogel tog afstand fra det »prøjsiske væsen«, som ikke ville bringe »helsen«. Schmidt gik ind for positiv fremme af tyskheden og beroligelse af de nationale modsætninger. Vort mål er det samme som den tyske forenings, blot vejen er en anden. Rade talte imod national

fanatisme. Også nordslesvigeren Schlaikjer havde ordet og to af de »flygtede« lærere fra Nordslesvig, Dircks og Clausen, som nu havde deres gerning i Hamburg. Lærer Lorenzen oplyste, at der fornylig på et møde i Rødekrø var sluttet borgfred mellem den tyske forening og Fredsforeningen, som heller ikke mere ville opstille egne kandidater. Mødet sluttede med vedtagelse af en resolution, fremsat af Rade, om, at det tyske rige skal anerkende sin kompetence til at øve tilsyn med de udvisninger, der finder sted i kongeriget Preussen, fordi disse udvisninger indvirker skadeligt på vor internationale anseelse. Der skal endvidere ydes retsligt værn for de ramte og søges skabt en international ordning for fremmedes retslige stilling i landet. Kun 4 stemte imod²⁶.

★

Den kendte og omstridte Marcus Rubin-artikel »Tyskland, Nordslesvig og Danmark«, offentliggjort i »Preussische Jahrbücher« (maj heftet) under mærket »Von einem Dänen«, vakte ligeså stor opsigt i dette forår, men vel nok mest i Danmark og Nordslesvig. Den var med dens afvisning af »genforeningshåbet« — »Kun dårer og folk uden indflydelse tænker i Danmark på en genopvækkelse af § 5 eller sådan noget« — et diplomatisk skaktræk, som skulle sikre Danmarks neutralitet i det kommende stormagtsopgør, almindelig ventet i disse år. Derfor den tilsyneladende uforståelige imødekommenhed overfor den store tyske nabo, der både ad dynastisk, militær og diplomatisk vej havde ønsket en sådan udtalelse fremsat. Men det kunne de ansvarligt implicerede naturligvis ikke udtale sig offentlig om, så avisdebatten måtte have sit frie løb. Tiedje, som var informeret i forvejen, omtalte artiklen anerkendende i »Grenzmarken Korrespondenz«. »Flensborg Avis« protesterede hårdt mod dens grundsynspunkt og betegnede den som en fornærmelse mod den danske regering. Nu måtte officøse instanser ytre sig til sagen. Man gjorde det — gennem »Berlingske Tidende« — kun nødigt og i vage vendinger, hævdede, at artiklen helt stod »for forfatterens egen regning«, men at den var »gennemset af flere ministerielle instanser i Danmark«. Bladets egen kommentar lyder på,

»at man i alle besindige og ledende kredse i Danmark må slutte sig til dens grundsynspunkt. Artiklen har intet bortgivet af dansk værdighed, men har i høj grad bidraget til at modarbejde altyske hensigter i Nordslesvig«. Bladet »Politiken« sluttede op: Det var nu engang officiel dansk udenrigspolitik, hvad parti så end regeringen var fremgået af, venstre eller radikal. H. P. Hansen, som i forvejen havde læst og godkendt artiklen, udtalte i et interview til »Politiken«, at han fandt tidspunktet for offentliggørelsen noget uheldig, men gav ellers som helhed sin tilslutning. »Flensborg Avis« og »Nationaltidende« fortsatte deres polemik mod denne nye »tyskvenlige bevægelse i Danmark«. Og i Flensborg er man glad ved at blive betragtet som »modstander af hr. Tiedje« og opfordrer til »front imod ham«²⁷.

Rade nedfælder sit syn i forbindelse med Tiedje-røret i en bog »Mehr Idealismus in der Politik« (1911).

Der faldt nu lidt ro over sindene en tid. Men søndag den 14. december 1913 foranstaltede altyskerne — vel i flugt med den tiltagende internationale spænding omkring Tyskland — et stort massesmøde i Flensborg med 6.000 deltagere. Mødet holdtes i »Kolosseum« og et parallelsmøde på »Bellevue«. Dr. Rendtorff ledede og grev Reventlouw-Damp førte forsædet, medens professor dr. Reuter, Lübeck, holdt hovedtalen mod den pågående danske propaganda, hvorefter så andre meningsfæller fra nord og syd sluttede op²⁸. Fredsfolkene måtte den 18. nøjes med en 4—500 deltagere i »Sanssouci«, hvor professor Hansen, Flensborg, ledede, og præsterne Schmidt, Vogel og Th. Tiedje, Ravsted, dr. Krey og lærer Jørgensen, Sønderborg, talte. Magtrusen var ved at forblinde altyskerne. Fornuftens sunde omdømme plejer jo altid at være i mindretal²⁹.

4. Frimenighedspræst i Königsberg.

I 1910 er Tiedje på Rades anbefaling blevet præst for en fri-protestantisk menighed i Königsberg med tilsluttede menigheder i Danzig og Tilsit. Hjemmets daglige brød har vel krævet denne mere faste livsstilling i stedet for den noget usikre skri-

bentgerning. Som nordslesviger var han jo også kendt med en fri præstegernings ydre kår og indre lykke i livets og åndens tjeneste. Han måtte samtidig udtræde af landskirken. — Frimenigheden her var i 1846 stiftet af præsten og forfatteren Julius Rupp (1809—84), som på grund af sine liberalteologiske anskuelser og sin symbolnægtelse var blevet afsat fra sit embede. Men da menigheden sluttede op om sin afholdte og veltalende præst, førte det til en frimenighedsdannelse, hvis trosbekendelse lød: »Jeg tror på Gud og hans evige rige, som det ved Jesus Kristus er bragt ind i verden«. Sådanne frie menigheder, som også fandtes andre steder i riget, særligt i Sachsen og i Berlin, blev hele tiden overvågede af regeringen som formodede arnesteder for politisk revolutionære tendenser. Tiedje, som jo hjemme fra følte sig knyttet til Brødremenigheden, skriver i et brev til Nic. C. Nielsen (1912), at hans frie menighed stod menoniterne nær. Selv former han sin trosbekendelse således: »Gud er kærlighed og Jesus den hjælpende broder, som fører til faderen og skænker os viljen til at følge ham. Det er min hele bekendelse«. Sådant udtrykte Tysklands førende liberale teolog dengang, professor Adolf v. Harnack i Berlin, også sin kristendomsforståelse. Tiedje havde hermed både kirkeligt og politisk lagt sig fast på en frisindet livsline. Dertil passer det også godt, at han nu som frimurer fra 1907 i den egenskab foretager rejser over hele Tyskland. Også et skrift om frimureriet udkommer fra hans hånd: »Die deutsche Freimaurerei« (1913). Naturligvis var disse oppositionelle bestræbelser ikke velsete i det reaktionære, statskirkelige tyske rige.

Selvom Tiedje havde måttet forlade hjemstavn og finde en ny virkeplads syd på, tager han dog stadig ivrig del i den standende debat om Nordslesvig. Han skriver i frisisindede tidsskrifter og blade om begivenhederne i nord. Således anmelder han i professor Delbrücks »Preussische Jahrbücher« Mackeprangs store dokumentarbog »Nordslesvig 1864—1909« (1910). I »Frankfurter Zeitung« (14. og 16. 8. 1910) skriver han om »Rantzaukursen i Nordmarken« og giver her en skildring af statens jordkamp i grænselandet med oprettelsen af statsdomæner og nybyggerkolonier i et bælte langs grænsen mod Danmark, for ad denne

agrarpolitiske vej at lukke af mod nord og fremme fortysknin-
gen i det stærkt danske grænseområde³⁰. I »Freisinnige Zeitung«
(20. 4. 1911) behandler han landrådsstyret i Nordslesvig, hvor
unge ærgerrige assessorer fra centraladministrationen i Berlin
— bl. disse dr. Dryander, overhofpræstens søn, landråd i Hader-
slev — tjener deres sporer i en kortvarig nationalistisk embeds-
indsats uden forståelse for den nordslesvigske bondebefolknings
fribårne sind. De af dem anlagte urentable amtsbaner har des-
uden fremmet alkoholismen i disse landboegne, idet stations-
forstanderne også har spiritusbevilling for deres ventesale, der
derved er blevet ilde berygtede tyske drikkesteder.

Da H. P. Hanssen i efteråret 1910 på grund af indre stridig-
heder i danskhedens rækker, nægtede at lade sig genopstille som
kandidat til den tyske rigsdag og hans frisindede kulturpolitik
dermed syntes at skulle afløses af en ny stejl protestkurs, blev
Tiedje synligt foruroliget. I et brev til H. P. Hanssen skriver han
ud fra denne mulige nye forudsætning bl. a.: »Vi har den tillid
til Deres politiske klogskab, at De véd, hvad konsekvensen heraf
vil være. Vi kan kun træde i skranken for tysk ære og humanitet,
så længe vi har med anstændige modstandere at gøre. Som så-
dan agter vi Dem, men ikke de kredse, der slutter sig til »Flens-
borg Avis« og »Dybbøl-Posten«. Overfor dem er det preussiske
voldsregimente den eneste mulige politik . . . Undskyld mine åbne
udtalelser, men situationen er meget alvorlig for Rade og mig.
De må vide, at når en mand som P. Grau opstilles som rigsdags-
kandidat, så må jeg erklære offentligt i »Flensburger Norddeu-
sche Zeitung«, at jeg frafalder min hele hidtilværende politik, og
jeg vil selvfølgelig indvirke på Rade i samme retning . . . Når
Deres parti sender den tyske forening, som er stedt i nød, en
reddende engel, er foreløbig, det vil sige i årtier, al gensidig beri-
gelse og fordragelighed mellem os forbi³¹. — H. P. Hanssen gik
dog heldigvis tilsidst på énstemmig opfordring fra Vælgerfor-
eningens styrelse ind på ny kandidatur og kunne da berolige
Tiedje med, at hans forhandlingspolitik ville blive fortsat fra
dansk side. —

★

I sit hjemliv kom Tiedje i disse år ud for nye skuffelser. Hans

ægteskab formede sig ikke lykkeligt. Ægtefællerne var vel for ulige i dannelsesstrin og tillige i deres religiøse indstilling, idet hustruen ivrigt fastholdt sin pietistiske livsopfattelse, der jo ikke harmonerede med ægtefællens frie indstilling. Tiedje skriver i den anledning (15. 1. 1912) et langt brev til sin gamle skriftefader Nielsen, hvori han meddeler det ulykkelige familieforhold og også giver en skildring af dets tilblivelse. De har en lille pige, Stephanie, opkaldt efter faderens døde ungdomselskede. Han ønsker at leve et kristent ægteskab, skriver han, men også hustruen er nervenedbrudt. Dertil kommer, at han har pådraget sig en smertefuld knoglesygdom med åbne vædskende sår på højre ben. Han vil muligvis snart dø, føler, at han er »på vejen hjem«.

Da lægerne derefter tilråder amputation af benet, tilkalder han forinden H. P. Hanssen, som i givet fald skal overtage hans politiske privatarkiv. Han var allerede kommet på operationsbordet, og narkosen var indledt, da lægerne kommer i tvivl om sygdommens art og afbryder operationen. De spurgte nu patienten, om han som yngre måske var gået ad markstier og havde spist af afplukkede kornaks, hvad han bekræftede. Diagnosen kom da til at lyde på strålesvamp, som krævede en speciel behandling. Og han beholdt sit ben, selvom det fortsat var og forblev angrebet og voldte ham stort og smerteligt besvær resten af livet.

★

H. P. Hanssen har nu stadig kontakt med Tiedje og besøger ham adskillige gange både i Königsberg og i Marburg. Da et landdagsvalg stod for døren i efteråret 1913, skrev Tiedje, vel efter opfordring, et indlæg i »Hejmdal« med angreb på dr. Hahns kandidatur og anbefaling til hjemmetyskere i visse tilfælde at stemme på danske valgmænd. Han slutter således: »Vi bør ikke alle vegne stemme med danskerne. Men overalt, hvor dr. Hahns valgmænd vil blive valgt, hvis vi ikke stemmer på danske valgmænd, bør vi stemme på dem, ikke *fordi*, men *uagtet* de er danske, og udelukkende, fordi de vil stemme på en landdagsmand, som er en ærlig og fuldt overbevist tilhænger af en frisindet valgreform«³². - Det nationale synspunkt måtte efter

Tiedjes mening her underordnes det liberale. Til landdagen stemtes jo stadig efter hartkorn og ved mundtlig stemmeafgivning.

Fredsforeningens formand pastor Schmidt derimod opfordrede denne gang tyskerne til at stemme på dr. Hahns valgmand og førte dermed efter Tiedjes formening en både-og-politik, og viste altså allerede dengang sit sidenhen ikke ukendte Janushoved.

Vi stunder mod skæbneåret 1914, som samtidig var 50-året efter 1864. Tyskerne forbereder store festligheder i Nordslesvig, lokale den 18. april og en stor veteranfest på Dybbøl den 28. juni, dagen for overgangen til Als. Tyskland står på sin magts tinde, og tyskheden i grænselandet soler sig i den. Tiedje er mere ædruelig. Den 17. april, dagen før Dybbøl-dagen, skriver han i det allerede citerede brev til sin fader, den gamle Dybbøl-forsvarer, om sit syn på dagens forhold i Nordslesvig følgende: »I disse dage vil den umoralske tyske hurrapatriotisme med dens fakkeldanse, dens drikkegilder og sjælelige og kropslige udskejelser berede Dig megen nød og modvilje. Hvor meget sårende og plumpt af den slags vil i dag omgive Jer. Men efter rusen vil tømmermanden følge, medens det for dansken efter den triste eller dog vemodige erindring vil lysne, når det viser sig, at dette lille folk gennem troen har forvandlet sit nederlag til sejr. Medens de tyske nu ved al deres uværdige og frivole hurra har nedværdiget deres oprindeligt alvorlige, for tyske som danske ærefulde sejr, har Gud — i dag åbenbar — vendt historiens blad i de to folks kamp til troens sejr — trods nederlaget i krigen. Det kan jo i dag slet ikke være noget spørgsmål mere, hvorhen den indre ret og den virkelige åndelige besiddelse af Nordslesvig har vendt sig. Tyskland har allerede for længst ved sin tros svigten tabt det, som det vandt ved våbnenes overmagt. Og for en gammel Dybbøl-forsvarer må det være en tilfredsstillelse gennem 50 ofte bitre år, fulde af krænkelser, at se stadfæstet, at ikke bajonetterne og diplomaterne, men ret og retfærdighed dog endelig sejrer, og at Gud tydeligt viser, hvilken part der med rette sagde 'Gud med os', selvom han også en liden stund ventede med sin trøst etc.« — Et i sandhed afslørende tysk brevdokument om den nationale situation i Nordslesvig i 50-året efter



*Pastor Th. Tiedje og hans fire sønner, ca. 1912.
fr. v.: Johannes - Harald - Friedrich - Theodor.*

1864. »Verdenshistorien er verdensdommen«, sagde den tyske digter Schiller.

5. Den første verdenskrig.

Årene i Königsberg gik slidsomt, indtil krigens udbrud i aug. 1914 skabte helt nye perspektiver. Også Tiedje gripes af den nationale rus over de første tyske militære sejre. Den tidligere »pacifist« bliver »militarist«, hvis man må bruge lidt vel stærke ord i dette personlige tilfælde. Som gammel grænsebo stabler han en privat »Ostpreussenhilfe« på benene for de skadelidte ved russernes indfald i provinsen. Og han får store bidrag fra kirkerne, frimurerne og især fra industriherrerne i Ruhr.

Kr. Refslund Thomsen, den senere amtmand, kendte Tiedje fra skoletiden i Haderslev og kom som rekrut i Königsberg i

marts—august 1915 i hans hjem. Han blev naturligvis venligt modtaget som landsmand, men var ubehageligt berørt af ufreden i hjemmet og skolekammeratens krigsbegejstring og fortørnelse over den passive holdning, hans hustrus familie i Nordslesvig viste. I maj måned meldte Tiedje sig frivilligt til krigstjeneste — trods sin legemlige skrøbelighed. I juni kom han til fronten ved sine hessiske prinsers ulanregiment nr. 6, hvor de nu var officerer og blev hans velyndere. Danmarks konge Christian IX. havde været dette regiments æresoberst og man bar på uniformen hans navnetræk, det samme, som Tiedjes fader havde haft på sin uniform i 1864.

Tiedje — fra unge dage en habil rytter — forfremmes 1916 til officer, er mest i Rumænien ved Dobrudscha-fronten, men også et stykke tid i Frankrig, gør samtidig militær præstetjeneste. Han kommer på et patruljeridt ud for et uheld, så han ikke mere er frontduelig, vel nok i forbindelse med benskaden. Han bliver da forsorgsofficer i Bukarest. I foråret 1918 ligger han nogle måneder på lazaret, sendes derefter til Tyskland og afkommanderes til Reserve-general-kommandoen i Frankfurt a/M, hvor han som forsyningsofficer oplever det militære og økonomiske sammenbrud.

Under en orlov i 1916 opsøgte han i Berlin H. P. Hanssen, traf ham ikke på hotellet, men fik dagen derpå en kort samtale med ham på banegården, hvor Tiedje ikke just gjorde noget væsen af sin nye stilling. Han så vel allerede, hvordan det ville ende.

I Bukarest traf Tiedje en tysk kvinde fra den tyske koloni på stedet, Eugenie Stephanie Bargiel, som frivilligt havde påtaget sig ledelsen af et flygtningehjem. Hun var fraskilt. Tiedje selv var blevet separeret i 1915, blev lovformeligt skilt i oktober 1918. Moderen fik overladt barnet og tilkendt reglementeret underholdsbidrag. Han giftede sig da påny den 1. 8. 1919. —

*6. »Sachverständiger für Schleswig«.
Afstemmingskampen — Tiedje-linjen.*

Som gammel frisindet politiker bliver der i den nye politiske situation hurtigt brug for Tiedje under fredsforhandlingerne om Tysklands nye statsgrænser. Han kaldes nov. 18 til udenrigs-

ministeriet som sagkyndig for Slesvig-området i nord. Først gør han dog indvendinger, da, som han siger, »alle afgørelser var faldne forud til gunst for Hanssens planer gennem dr. Solfs brev« med tilbudet om folkeafstemning i Nordslesvig. I stedet foreslår han pastor Schmidt som emne. Han skal heller ikke have ønsket at knyttes til en socialdemokratisk regering. Under samtalen skal Erzberger — vel spøgende — have ytret: »Ligger sagerne sådan, tager vi vel bedst hr. Hanssen til sagkyndig«. Da Tiedje siden fortalte dette ordskifte til H. P. Hanssen, føjede han til: »Men det var dog at sætte ræven til at vogte gæs«. Efter ny opfordring indvilliger han så og kaster sig med vanlig ildhu ind i arbejdet. Han affatter hele tre betænkninger om spørgsmålet til brug for udenrigsministeriet, som dette derefter lader offentliggøre³³. — Man kunne i øvrigt vel næppe heller have fået nogen mere egnet sagkyndig til dette arbejde end nordslesvigeren Tiedje, som allerede for ti år siden havde været så stærkt engageret i nordmarkpolitiken og kæmpet for Tysklands ære og grænselandets forbliven ved det tyske rige. Dr. Adolf Köster, siden tysk statskommisær for provinsen Slesvig-Holsten, kalder valget af Tiedje »et sagligt godt greb« på grund af Tiedjes »meget grundige viden og uhildede politiske syn«. — Han ledsager den tyske delegation til fredskonferencen i Paris og har sikkert ydet den værdifulde tjenester. Det tyske udvalg for Slesvig, som fortrinsvis bestod af gamle altskere, så derimod ikke blidt til Tiedje, deres gamle grænsepolitiske modstander, og ønskede ham erstattet med landråd Boehme fra Tønder.

Sideløbende deltager Tiedje personligt i afstemningskampen i Slesvig og fremkommer her i tysk patriotisk harme med ret voldsomme udfald mod danskerne, deres rovlyst og løgn og uretfærdighed, især med henblik på den af H. P. Hanssen foreslåede, af Vælgerforeningen vedtagne og af fredspræliminarierne godtagne en-bloc-afstemning i Nordslesvig indtil Clausen-linjen (1. zone), hvorved hele områdets skæbne jo var afgjort på forhånd til gunst for Danmark.

I en afhandling »Die Imponderabilien der Schleswigschen Frage«³⁴ opridser han sit gamle syn på kulturkampen i den tyske Nordmark. Men tyskerne havde desværre ved deres for-

fejlede magtpolitik efter den militære erobring forskertset deres gode muligheder for at vinde slesvigerne helt, dvs. også kulturelt for Tyskland. I »Kieler Zeitung« skriver han — vel efter opfordring — en række oplysende artikler om Slesvig-spørgsmålet. Betegnende er det her, at han ud fra sit slesvig-holstenske helhedssyn nu lægger hovedvægten på de økonomiske argumenter, medens han jo tidligere mere førte kampen på den kulturelle front. Men den forandrede politiske situation forlangte nok denne taktiske forskydning³⁵.

Tiedje var i denne pågående kamp for at redde for Tyskland, hvad reddes kunne, den højre hånd for den tyske statskommissær dr. Köster, som også af den tyske rigsregering blev tilførdnet den internationale afstemningskommission med sæde i Flensborg og siden en overgang var tysk udenrigsminister. Under krigen var han socialdemokratisk frontkorrespondent. Efter afstemningen udgav han en dokumentarbob »Der Kampf um Schleswig« (1921), som han tilegner tyskerne i det afståede område. Han døde tidligt som tysk gesandt i Beograd.

Om afstemningsresultaterne udtaler Tiedje, at 1. zones tyskere var lammede og splittede efter det tyske sammenbrud og under indtrykket af under en-bloc-afstemningen at være prisgivne på forhånd, hvorfor de heller ikke fik fornøden rigstysk rygstød og hjælp. De fik derfor heller ikke så mange tyske stemmer frem, som der fandtes, men alligevel respektable stemmetal i købstæderne og i grænseområdet. Tyskerne i 2. zone derimod klarede sig ved den patriotiske omfavnelse syd fra strålende. — Tiedje selv har formodentlig stemt tysk i Skrydstrup.

Også efter afstemningerne fortsætter Tiedje kampen. Han underkender en-bloc-afstemningen i 1. zone og opfordrer i en artikel den 4. 6. 1920 »Die Pariser Entscheidung über Nordschleswig« til at nægte tysk underskrift i Versailles, da trakatten som helhed er et brutalt magtdiktat. Han taler om »løgnens ånd i Danmark«. I en betænkning³⁶ går han ind for en nordligere statsgrænse, den såkaldte Tiedje-linje, som lader nordsiden af Flensborg fjord forblive ved Tyskland og drager en bugtet linje fra Gråsten over Ravsted til syd for Løgumkloster, lader Tønder og Højer forblive tysk område, medens Møgeltønder overlades

til Danmark. Det skal i store træk være den linje, som der forhandlede om i London i 1864 og som i 1887 var en slags skolesprogslinje. Men geografisk-økonomisk – hvad der efter fredsforslagene skulle tages et vist hensyn til – er det en helt umulig statsgrænse, selvom man fra tysk side påstod det modsatte. Den var, tør man vist godt hævde, også fra tysk side kun tænkt som en infiltrationsgrænse, idet man bestemt regnede med atter at vinde Nordslesvig tilbage om få år.

Redaktør A. Svensson giver i en nekrolog over Tiedje i 1946 følgende oplysninger om dens betydning for afstemningen i 2. zone³⁷: »Tiedje indtager i afstemningstiden en lignende stilling som den, magister H. V. Clausen indtog herhjemme. Og som modvægt mod Clausen-linjen opstår den mere nordligt beliggende Tiedje-linje. Tyske forfattere har åbent indrømmet, at agitationen for Tiedje-linjen i sig selv på forhånd erkendtes for håbløs. Men den var af stor taktisk værdi i kampen om 2. zone. Den 11. februar 1920, dagen efter afstemningen i 1. zone, blev alle tyske presse-mænd i Flensborg kaldt sammen til en konference i det tyske hovedkvarter i »Alt Flensburger Haus«. Her ville Johs. Tiedje holde foredrag om en ny nordgrænse, og det gjaldt om hurtigt og energisk at udnytte hans tankes hvervende kraft. Der blev da heller ikke forsømt noget i så henseende. Agitationen for Tiedje-linjen, skriver Ed. Thorn i sin bog 'Die erste Teilung Schleswigs', bragte for første gang den tyske lejr over i offensiven. Den førte kampen fra 2. zone over i 1. zone. Den kom på det afgørende tidspunkt som en livgivende tanke, der synligt opfriskede befolkningens mod. Man så pludseligt en ny vej for sig til at slippe ud af Clausen-linjens omklamring. Og der blev ikke tænkt meget over, om Tiedje-linjen kun var en fiktion eller allerede en kendsgerning. Det virkede stærkt suggererende stadig at se den på kort-plakaterne.

»At forslaget om Tiedje-linjen som den nye grænse mellem Danmark og Tyskland i virkeligheden kun var tysk taktik i grænsekampen, bekræftes også af Tiedje selv. Han var, skriver han i en afhandling i tidsskriftet 'Volk und Reich, Politische Monatshefte' fra 1930, i det hele taget modstander af en grænseflytning. Den løsning af det sønderjyske spørgsmål, han havde

håbet på, var gennemførelsen af en frisindet og kulturelt forstående administration over for den danske befolkning. Han følte sig nu mere end nogensinde som slesviger, og en statslig deling var ufattelig for ham.

»Forslaget blev til trods for, at det på forhånd var erkendt som udsigtsløs — i form af en note, dateret den 17. marts 1920, altså tredjedagen efter afstemningen i 2 zone, af den tyske afstemnings-kommissær dr. Köster på den tyske rigsregerings vegne overrakt præsidenten for den internationale kommission sir Charles Marling med anmodning om, at der måtte blive taget hensyn til de betragtninger, der var nedlagt i det. Det blev også kort efter udsendt som pièce, oversat i forskellige sprog, blandt andet på dansk. Den internationale kommission og senere fredskonferencen lod sig ikke påvirke af det af Tiedje affattede dokument, og året efter tog han selv livet af det. I »Schleswig-Holsteinscher Kunstkalender« fra 1921 forkynder han noget overraskende, at Tiedje-linjen kunne ikke være bindende fremefter. 'Og det vil', understregede han, 'det håber vi bestemt, fremtidig vise sig at være for beskeden. Den tyske nationalitet vil i fremtiden aldrig mere nøjes med at kræve så lidt tilbage af den voldførte folkedel, som den udstrakte hånd af 17. marts 1920 gav danskerne tilbud om«. — Så vidt A. Svensson.

Det samme synspunkt gør dr. Köster gældende i sin nævnte bog: Tiedje-linjen var af stor taktisk propagandaværdi i kampen om 2. zone. I virkeligheden var den »det tyske revisionsprogram«³⁸.

Mod stortyskere som rektor Hoff i Kiel, der heller ikke ville godtage Tiedje-linjen som ny statsgrænse, forsvarede Tiedje sig med, at den var »et diplomatisk kompromis«. Tyskerne bør nu ikke strides, men stå enige. Vi kan vinde hele Nordslesvig tilbage igen ad kulturel vej, hvoraf politikerne så ved næste lejlighed må drage konsekvenserne.

Der blev altså af Tiedje anmeldt revision af afstemningsresultatet for Nordslesvigs vedkommende, hvad jo også pastor Schmidt sagde til Danmarks daværende konge ved modtagelsen på torvet i Tønder den 12. 7. 1920: »Vi håber på den dag, hvor vi vil træffe ny afgørelse over vort statslige tilhørsforhold, fri for

en-bloc-afstemningens tvang, fri for fredstraktatens tvang«. Og i den den 21. 8. 1920 stiftede »Schleswiger Wählerverein« lød de tre første programpunkter: Selvbestemmelsesret — Revision af grænsen — Selvforvaltning. — På »Die christliche Welt«'s forlag kom et lille skrift af Tiedje, dateret Flensborg, 21. 3. 1920: »Wo ist nun eure Gerechtigkeit? Zwei Offene Briefe an Herrn Professor Ammundsen in Kopenhagen«, hvori han også kræver revision.

Dette standpunkt fastholdt Tiedje i den følgende tid, bl. a. ved tyske sammenkomster syd for grænsen, indtil nationalsocialismens nye, langt videregående udenrigspolitiske synspunkter synes at have fået ham til at opgive revisionskravet. Nu gjaldt det ikke blot Nordslesvig, men hele Danmark.

Sådan møder vi altså Tiedje i afstemningstiden: en ivrig, veltalende forkæmper for tyskheden i Slesvig, der sørgede over Nordslesvigs tab på grund af den forfejlede »Geheimräte-Politik« fra Berlin, men afgjort regnede med, at tyskernes tid givetvis kom igen, også i Nordslesvig. Det samme siger dr. Köster i forordet til sin nævnte bog til de fraskilte tyske nordslesvigere:

»Vi venter på den dag, som lader retten triumfere i stedet for magten og troskab i stedet for brudte løfter. Thi ikke retten har skilt Jer fra os — ingen naturlig, ingen skreven ret. Men I er under smerter revet fra os, idet det ord, i henhold til hvilket Tyskland har nedlagt våbnene, blev trådt under fod. Vi venter på denne dag. Alle tyskere forbereder sig til den. Alle gode nordslesvigere skal arbejde for denne dag. I dog allermest. Thi i Jeres egen hånd ligger Jeres fremtids skæbne — i Jeres vilje og i Jeres troskab. I har tabt en proces. Men kun i første instans. Der er nedlagt indsigelse. Af Jeres levende vidnesbyrd vil det afhænge på hin dag, da dommen bliver revideret, da Nordslesvigs sande plebiscit bliver talt — på hin dag — o kom den dog snart«. — Det var tysk indstilling dengang efter genforeningen og for så vidt helt indtil det nye sammenbrud i 1945.

7. Ministerialråd i indenrigsministeriet.

På Martin Niemöllers linje.

Tiedje havde nu gjort sin tyske pligt i forbindelse med grænse-

reguleringen mod nord, hvad han både havde følt sig kaldet og kvalificeret til. I praksis havde han også udvidet sine kundskaber i nationaløkonomiske og grænsepolitiske spørgsmål og dertil fået et ret omfattende kendskab til de for tiden ledende politikere i ind- og udland. Dr. Köster fik ham da fra 1. 1. 1922 ansat i indenrigsministeriet som ministerialråd og referent for mindretals- og folkeretsspørgsmål, som Tyskland jo fik rigeligt af med de nye Versailles-grænser. Der foreligger et oplysende vita fra hans hånd i den anledning, hvori han kort opsummerer sit hidtidige levnedsløb. Det gengives som bilag I.

Han udfoldede i disse første efterkrigsår en livlig og påskønnet virksomhed som leder af »Deutsche Liga für Völkerbund«, af »Bund der Auslandsdeutschen« og af »Ausschuss für Minderheitenrecht« og deltog som sådan i en række internationale kongresser i Stockholm, København, Paris, Turino og Milano. Alle rede den 6. 12. 18 var han — ligesom H. P. Hanssen — til forhandling i København.

I grænseområdet Slesvig forblev han uofficiel rådgiver og medlemmand for tyskerne både nord og syd for den nye statsgrænse. Det er ham, der — efter dansk mønster — har sørget for bygning af tyske forsamlingshuse langs grænsen, indretning af biblioteker, børnehaver, ungdomsherberger, afholdelse af grænsestævner og udgivelse af publikationer. Også det pompøse tyske hus i Flensborg er bygget på hans initiativ. De danske sydslesvigere fik også en forstående håndsrækning. Han var ubestrideligt en anerkendt politisk personlighed i Weimar-republiken.

I 1930 talte Tiedje i Flensborgs tyske hus ved ti-års-festen for afstemningen den 14. marts. Denne festtale kan vist siges at danne højdepunktet i hans frisindede grænsepolitiske indsats. A. Svensson beretter herom i den nævnte kronik:

»I tiåret for de to slesvigske afstemninger syntes Tiedje om sider at være nået frem til en roligere bedømmelse af den skete grænsedragning, hvilket gav sig udtryk i en tale, han holdt ved en tysk afstemningsfest i Flensborg, men især i et længere interview, som Venstres pressebureau havde opnået med ham. Hans tankegang var nu den, at vel måtte Tyskland beklage de ukorrekte afstemninger i 1920 samt hvad der fulgte efter. Men han

var samtidig overbevist om, at 'enhver ansvarsbevidst rigsregering vil udsætte anmeldelsen af de revisionskrav, der tilkommer den, til et belejliger tidspunkt'. Når det lille Danmark havde kunnet tie og vente i 50 år i tillid til Pragfredens paragraf 5, så ville Tyskland også kunne vente i tre generationer. Dette stridspunkt ville de nulevende ikke kunne skaffe ud af verden, og man burde derfor lægge vægt på i mellemtiden at tilvejebringe så gode muligheder for mindretallene på begge sider grænsen som gørligt. Ved selve afstemningsfesten uddybede han de i interviewet fremsatte bemærkninger derhen, at måske ville kommende slægtled se helt anderledes på de nationale grænser, end man nu gjorde, så meningsforskellighederne angående den dansk-tyske grænse derved blev overflødige«.

*

Efter Svenssons meddelelse skal Tiedje til at begynde med til en vis grad have hilst nationalsocialismen velkommen — som så mange andre borgerlige tyske patrioter. Da forbundet af hjemstavnstro nordslesvigere i 1932 fejrede sit 10-års-jubilæum, fastholdt han i en udtalelse overfor formanden bankdirektør Erichsen, Kiel, stadig grænserevisionskravet, men med den tilføjelse — helt i Hitlers ånd —, at først skulle Tysklands magtposition genoprettes og derefter ville bortrevet land af sig selv vende tilbage til riget. — Hvad Hitler jo også siden gennemførte med våbenmagt overalt ved Tysklands grænser — med Nordslesvig som eneste undtagelse.

Men demokratiet og dermed også Tiedje fik som bekendt ret snart onde kår i Weimar-Tyskland. Da Hitler i januar 1933 ved storkapitalens og den katolske kirkes hjælp havde tilranet sig enemagten i den tyske stat, var det også forbi for Tiedjes vedkommende. De nye magthavere måtte naturligvis se at få ham fjernet fra hans indflydelsesrige poster. Bl. a. forvaltede han 84 millioner fonds. — Han har i 1945 selv givet en udførlig redogørelse for sine mange personlige sammenstød med de nye herrer, hvor han efterhånden blev sat helt ud af spillet. Straks i 1933 blev han — sammen med en række andre demokratisk indstillede embedsmænd, deriblandt også jødiske venner —

degraderet til arkivråd og dermed skubbet ud af sit kontor i indenrigsministeriet. Da den nye indenrigsminister Frick forlangte en personlig loyalitetserklæring af ham overfor den totalitære fører, svarede han frimodigt, at »det totalitære for ham havde sin grænse hos Gud og æren«. Det kunne givetvis ikke tåles. Han blev da i 1936 tvangspensioneret med nedsat pensionsydelse og holdtes fra nu af under stadigt politiopsyn med gentagne Gestapo-forhør. Tiedjes søstersøn, pastor Theodor Behrendt, København, skildrer sin morbroders sindstilstand i disse nazi-år efter et besøg hos ham i Berlin:

»Mit første besøg (april 1935) var foranlediget af en henvendelse til mig fra H. P. Hanssen, som skriftligt bad mig opsøge ham i sit hjem i Åbenrå, hvor han forklarede mig, at han havde fået et foruroligende brev fra Johs. T., der anmodede om hjælp i en vanskelig situation. H. P. H. ville helst selv tage til Berlin, men mente, det ville være risikabelt både for ham selv på grund af alt, hvad han havde talt og skrevet mod nazismen, og for J. T., hvorfor han bad mig som J. T.'s søstersøn at rejse derned og få oplyst, hvad det drejede sig om.

For mig var det en stor oplevelse at lære min onkel og hans familie at kende... J. T. var dengang 55 år. Efter nazisternes magtovertagelse havde han mistet sin stilling som ministerialråd i indenrigsministeriet og beklædte nu en ubetydelig stilling som arkivråd ved militærakademiet i Potsdam. Han var mærket af sygdom og hans nerver var heller ikke i den bedste forfatning. Han følte sig truet, og næppe uden grund. H. P. H. sagde det således, 'at han vidste for meget om de nye magthavere', og det var rystende at høre ham skildre naziledernes forbrydelser. Selv havde J. T. pådraget sig deres vrede, fordi han søgte at rejse anklage mod en nazi-professor³⁹, som havde svindlet med nogle legatmidler. En dag fik han besøg af nogle repræsentanter fra partiet, som henstillede til ham at lade sagen falde, og gjorde han det ikke, ville man kun minde ham om d. 30. juni (34), d. v. s. også han kunne blive likvideret. Onkel sagde til mig, at han havde svaret dem omtrent således: 'Kom kun, mine herrer, jeg har stadig min tjenesterevolver liggende, og jeg bliver ikke den eneste, der ved den lejlighed bider i græsset'«.

»Onkel var meget uligevægtig, når han talte om nazisternes forbrydelser, men af sociale grunde søgte han dog samtidig at blive medlem af partiet, hvilket omsider afsloges med en henvisning til, at han var frimurer.

Jeg husker endnu den utryghedsfølelse, som beherskede mange i Tyskland dengang. Når min onkel og jeg talte sammen, var det altid på dansk, men for en sikkerheds skyld blev telefonen altid afbrudt, og på gaden, i tog eller sporvogn talte vi altid kun om ligegyldige ting. Kun ét sted hørte jeg fri og åben tale, det var ved pastor Niemöllers gudstjenester, som min onkel og hans familie næsten hver søndag deltog i. Onkel forklarede mig, at han som frimenighedspræst i sin ungdom (i Königsberg) havde tilsluttet sig en dogmefri evangelieforståelse, men at han nu helt og fuldt stod på bekendelseskirkens grund. Dog havde han som sin fader også tilknytning til Brødremenigheden, og en langfredag var jeg med ham til en gudstjeneste i denne menighed. — Han forekom mig i øjeblikket at være stærkere i følelserne end i tankerne, i al fald rummede han mange modsætninger i sit sind og følte sig knyttet både til dansk og tysk åndsliv. Hans barndomshjem og hans barneår i Nordslesvig havde betydet meget for ham, og vi talte ofte om hans fader, pastor Theodor Tiedje . . .

I den nationale kamp i Nordslesvig stod min morbroder absolut på tysk side, men nazismen var ham en bitter skuffelse, og han sagde til mig, at han måtte føle sit livs kamp som spildt: 'Er dette tysk ånd (nazismen), da fornægter jeg den', og han sagde også, at nazismen i løbet af få år havde ødelagt det nationale kulturarbejde, som var gjort i Nordslesvig og Polen f. eks. Da jeg en dag hentede ham i Potsdam, talte han om Frederik den Store og sagde: 'Nu dyrkes han som ingensinde, men i virkeligheden skadede han Tyskland meget, og du vil få at se, at nazisterne, som går i hans fodspor, vil ødelægge Tyskland fuldstændigt'.

Han følte, at hans grænsepolitiske arbejde i Nordslesvig hverken var blevet forstået eller værdsat af hans egne, og jeg véd, at hans hustru og datter er skuffede over den skæbne, hans minde har fået. Måske havde han trods alt sine egentlige venner

nord for grænsen, H. P. H., professor Friis m. fl. 'Hvor kan vi skændes', sagde han og lo, 'og hvor jeg holder meget af dem'. — Han var selv nordisk af sind og væsen. —

Amtmand Refslund Thomsen har fortalt, at Tiedje i maj 1935 tilfældigt kom til at høre den danske radio i anledning af Lillebælts-broens indvielse. Og da så den danske nationalsang »Der er et yndigt land« brusede ud til lytterne i stuen, brast han i gråd og ytrede: »Jeg har opteret forkert«. —



Tiedje vedligeholdte i disse bevægede år en stærk forbindelse med sine danske venner, hvad han forståeligt nok havde et levende behov for. Nævnes kan amtmand Refslund Thomsens, provst Beyers, biskop Ammundsens, proprietær Nislev (Silkeborg), kendt under mærket »Jægermester Plov«. I oktober 1936 var familien på besøg i Nordslesvig, opsøgte barneårenes minderige steder i Øsby sogn: præstegården, kirkegården med gravene, Sverdrup strand, og gæstede også Haderslev bispegård. Det sidste sted blev for Tiedje et berigende møde med hans ungdoms danske modpart i Nordslesvig-spørgsmålet.

Da Ammundsen kort efter brat døde (1. 12.), sendte Tiedje et langt brev til pastor Smith i Øsby, som Svensson citerer:

»Vi er dybt nedbøjet over biskop Ammundsens død. Han var os en usigelig god ven. At Guds nåde tillod os at være hans gæster i oktober, fylder os med vemod. Biskop Ammundsen var ikke alene ven, men også »Seelsorger« for mig. Han har taget et stykke af min egen Slesvig-historie fra mig med i graven. Men hvor meget mere var han for sit land. Hvilken støtte for troen og hvilken fredens magt betød han ikke for den danske kirke i Nordslesvig. Alle vil komme til at savne ham, tyske og danske . . .

Vi var så lykkelige for hele rejsen. Sådan at skyde fra sig, hvad der her tynger daglig på en. Sådan at rejse i det yndige land, og først og sidst den hjertelige modtagelse hos biskop Ammundsen og Dem. Min kone, som jo allerede i 1919 var gæst hos Ammundsen i København, var så grebet af biskoppen selv, hans hustru, hjemmet, børnene, de uforglemmelige andagter, han

holdt med os, de samtaler. Hvilken personlighed var dog Ammundsen.

Og Dem selv har vi ikke kunnet takke rigtigt. Jeg véd ikke, om De læser i 'Berlingske Tidende' jægermester Plovs breve fra landet. Jeg læser næsten hver aften på tysk for familien af disse danske bøger og agter at udgive dem på tysk, når jeg kan finde en forlægger. Jeg står i stadig korrespondance med jægermesteren, det vil sige proprietær Nislev, Gl. Kjærsgård. I et stykke skriver han om, hvorledes en gammel mand står på gården, hans fødested, og er rent betaget af erindringer, så han ikke kan klare for sig. Således gik det mig hos Dem. I huset, i haven, på kirkegården. Og især takker min kone og jeg Dem for den stille bedetime, vi måtte have foran alteret, hvor min fader i et langt virksomt præsteliv hver søndag sendte sine bønner for menigheden, landet og familien op til vor Herre Jesus Kristus. Denne time har været til stor velsignelse for min kone og mig, og vi beder Dem derfor ikke være ked af, at vi var så lidet meddelssomme overfor Dem, hvad vi senere bebrejdede os selv. Jeg håber, at De vil forstå overbærende, at vi var alt for betaget og optaget af timen selv. Og vi ville så gerne have lov til ved given lejlighed at komme igen«.

Til sidst nævner Tiedje, at han også var i København, og der havde et gribende samvær med sin gamle »ven og modstander« H. V. Clausen, der lå syg på Rigshospitalet, ligesom han besøgte direktør Mackeprang og sin gamle ven fra 1911, »den altid spændstige« overborgmester Kaper.

»Herfra er der ikke noget godt at meddele. 'Her skal ties, her skal bies', er jo en gammel dansk åndelig sang«. —

★

Hjemmet hørte i disse oprivende år til Martin Niemöllers bekendelsesmenighed i Berlin-Dahlem, hvor deres to børn Detlev og Renate også blev konfirmerede. Da Niemöller i 1937 (1. 7.) blev arresteret og siden sat i koncentrationslejr, underskrev Tiedje ud fra »personligt venskab og trosfællesskab« en adresse til fordel for sin »sjælesørger« og sine børns konfirmandpræst, hvilket indbragte ham en »advarsel«. Søndag den 8. 8. 37 var

familien på vej til gudstjeneste hos Niemöllers stedfortræder biskop Dibelius og blev da sammen med alle de øvrige kirkegængere arresteret foran kirkedøren og ført til forhør i det berygtede Alexanderplatz-fængsel. Hustru og børn slap først fri, han selv først sent på natten. En medarrestant, general Tetzner, blev mishandlet. Han brændte nu »farlige« ting blandt sine papirer.

I 1938 flyttede familien fra hovedstadens politisk ublide klima til det landlege Eutin ved Kiel, hvor man byggede hus og derved kom nærmere til hjemstavnen, som besøgte de to følgende år. I nov. 38 var de gæster hos Refslund Thomsens og Nislev. Fra et genbesøg i Eutin fortæller fru Thomsen, at man hver dag hørte morgenandagten i den danske radio. I den fælles aftenandagt endte Tiedje regelmæssigt med at bede for Niemöller med de ord: »Herr, befreie ihn aus Satans Gewalt«. — Om synagoge-afbrændingerne ytrer han i Åbenrå: »Vi må som tyskere skamme os over denne ugerning«.

Efter besøget i 39 sender Tiedje nogle takkebreve (på dansk) til provst Beyer, hvoraf nogle udpluk skal gengives: De er overvældede over den modtagne gæstfrihed hos Thomsens og Beyers og lejligheden til at ånde frit i et frit land. »Wir sind wie die Träumenden im Lande der Freiheit und Güte« . . . ak i dette yndige land, jeg af og til søger igen som »der verlorene Sohn«. — I Rinkeby var de med til gudstjeneste og altergang, som har styrket dem til at bære »det trange åg«, der venter dem. Han er dog optimist med hensyn til verdensfredens bevarelse (hvad jo alle tyskere var længst muligt) »efter Englands pagt med Tyrkiet, men des mere vil den åndelige ophidselse og forfølgelse tage til i vort land, fordi Satans galskab må have et ventil at hyle ud af«. Danmark har jo ikke-angrebspagten at trøste sig ved.

Han skriver på sine »erindringer« og er iøvrigt »optaget og helt betaget ved læsningen af A. D. Jørgensens breve« og siden ved den gentagne læsning af H. P. Hanssens tre bind »Tilbageblik«. Hustruen benytter den medgivne koralbog flittigt til at spille danske salmemelodier, især til Grundtvigs pinsesalmer. »Ja, Grundtvigs lov- og højtidsalmer har bygget den danske menighed på Åndens grundvold«. Datteren Renate er i arbejds-

lejr, sønnen Detlev på gymnasiet i Niesky⁴⁰. I sommerferien kommer han til Nordslesvig for at lære sin faders hjemstavn at kende. —

Brevene slutes med personlige bekendelser, således ét med disse ord: »Det er dog ubegribeligt, at det store, at vi skal være Guds børn, kan blegne i os overfor dagens bekymringer, så de sande realiteter bliver for os til skyggernes rige, og denne sanselige verden påtrænger sig, som om den var hovedsagen. Jeg havde som den Kant'ske filosof, jeg engang har været, mere kunnet magte synet på 'Das Ding an sich' og denne verden som 'Erscheinungen'. Ja, Gud styrke vor kraft, fordi det er fælt, når vi ikke vil glæde os mere over Guds rige«. — Og et andet: »Vi beder Herren, at han vil skænke os fred og det fornødne til en fredelig alderdom, vi er træt begge to . . .«

Tiedjes tiltagende legemlige svaghed foranledigede dem til i 1940 at flytte til Frankfurt a. M. til et mildere klima. I et brev til provst Beyer skriver han, at det for hans vedkommende skete med nogen vemod. »Tungt var det for mig at forlade Norden, mine venner dør, mit barndomshjem og gravene nu så fjerne. Det var nødvendigt, og den ringe bedring i min tilstand viser, at det vist var det rigtigste«. Datteren har ved universitetet i Heidelberg i 42 taget eksamen som tolk i spansk og engelsk⁴¹, sønnen er indkaldt til militærtjeneste. — Trods Gestapo's mistænksomme øjne plejede de her omgang med frisindede mænd som prof. dr. Foerster, kons.-råd Schwarzhaupt, advokat Landgrebe og købmand E. Wilcke.

Sidst i august 43 skriver Tiedje igen til provst Beyer (nu på tysk), for at bede ham og andre danske venner om at åbne deres hjem for datteren Renate, som skal til København i efterårssemestret som stipendiat ved universitetet. Hun ville studere dansk sprog og kultur. — Erfaringerne fra den 29. august tvang dog hans danske forbindelser, deriblandt professor Friis og provst Beyer, til stærkt at fraråde ham at benytte sig af besættelsesvilkårene i Danmark. Man kunne heller ikke love at modtage datteren i danske hjem, idet samkvem med tyskere jo i høj grad var nationalt kompromitterende. Tiedje selv har vel næppe vidst, hvor tilspidset forholdene efterhånden var blevet under

besættelsen. Men datteren kom alligevel til København, hvad vel også i forvejen var en afgjort sag.

Sønnen mistede i krigen sin højre arm, men oplevede under lazaretopholdet i Prag et musikalsk gennembrud som komponist. Samme efterår bukkede han dog til forældrenes usigelige sorg under for en polio-infektion. Han fik sin grav på Dahlem kirkegård. Faderen finder trøst i danske salmelinjer, skriver han i meddelelsen om dødsfaldet til provst Beyer. Han er nu selv den sidste fra Øsby præstegård, der bærer Tiedje-navnet. De planlagde i det kommende forår igen at flytte til Berlin⁴², vel i tanken om dødens snare komme og så at få grav ved siden af sønnen. Det kom dog anderledes. I juni 44 flyttede de tilbage til Eutin og fik her en »nødbolig«.

Krigens vilkår skærpedes og forbindelsen nord på måtte indtil videre hvile. Men omsider kom den ventede bitre afslutning på nazistyrer og dermed også befrielsen for de undertvungne lande og folk og alle anstændige tyskere med.

8. Grundtvig-fortolker og oversætter.

Til hjælp i et nyt demokratisk Tysklands opbygning efter sammenbruddet i 1918 udgav Tiedje i 1927 på det frisindede Eugen Diederichs forlag i Jena i to tykke bind et udvalg af Grundtvigs højskoleskrifter i oversættelse med en meget udførlig indledning. Professor Rønning, højskoleforstanderne Holger Begtrup og Jacob Appel var hans danske mellemænd, Fr. Begtrup hans medhjælper ved udarbejdelsen af noterne, en tysk litterat Chr. Traenkner ved oversættelsen af Grundtvigs vers og stadskoleråd Gröndahl (Flensborg) ved korrekturlæsningen. I forordet fortæller han om sit møde med grundtvigianismen i Nordslesvig allerede fra drengeårene af. Og Grundtvig blev hans »læremester« og »vejviser«. — »Uagtet hans historiske måske forståelige, men personligt næppe undskydelige tyskerhad og uagtet hans på grund af manglende levende kendskab åbne had til den katolske kirke, som jeg må møde med det herrnhutiske løsen om unitas fratrum [=kristne brødrers enhed], har Grundtvig for mig gennem alle mine livsanskuelseskampe ikke blot bevaret rodfæstelsen i en historisk funderet kristendom og i en ligervis

historisk forankret tysk folkelig ånd, men snarere vidt åbnet mine øjne herfor og bestandig holdt dem vågne«. Det turde være min særlige grænselandsarv i forbindelse med et herrnhutisk fællesskabssind som arv fra mit barndomshjem.

Som indledning skildrer Tiedje så nærmere sin ungdoms møde med Grundtvig, som jeg gengiver efter Svenssons oversættelse: »Det hører til de smerteligste ungdomserindringer for enhver tysk nordslesviger, hvis drengetid endnu faldt i det sidste årti af det forrige århundrede, at den ganske naive samfølelse i nordslesvigsk folkeliv, som da var rådende trods al nationalpolitisk spænding mellem tysk og dansk, brast og syntes at måtte vige for en kulturel kløft, der uophørligt udvidedes. Vi drenge betonedede vel, alt efter den holdning, vore hjem indtog, hør den stolte politiske enhed med Syden, der den varme politiske længsel efter Norden. Men dybere set var vort liv kun lidt berørt deraf. Vi fulgte hinanden i den tysksprogede skole og den dansksprogede kirke, vi legede vore lege på tysk og på dansk, og selvom vi manglede fælles ungdomsbøger, sange og danse, uddybedes vort kammeratskab dog ved fælles konfirmation og den første altergang. Mens de unge knøse voksede til, drog de om dagen ud i mark og skov under gammelkloge diskussioner og sad om aftenen sammen om bordet i hjemmene. — Indtil det alt hørte op lige så uventet hurtigt som umærkeligt, til venskabsforholdet kølnedes, de danske kammerater undgik os, og det religiøse fællesskab også brast til sidst.

Hvis det endnu var muligt at spørge, fik vi på vore bedrøvede og forvirrede spørgsmål om, hvordan det var muligt og hvorfor det gik sådan, stadig til svar ét navn: *Grundtvig*. Det var Grundtvig, der bortførte kammeraterne fra os til de danske højskoler. Grundtvig lærte dem sange, hvis åndelige indhold vi ikke forstod. Grundtvig lærte dem danse, som vi ikke kunne være med i, og Grundtvig trak dem ud af vort kirkesamfund over i hine frimenigheder, som stat og kirke lærte os at fordømme som en religiøs »Kantiverstan«, der sønderrev vort folkeliv, berøvede os kammeraterne og truede med at drage den hjemlige grund bort under vore fødder, så at vi — under tyske faner — kun skulle kunne leve der som et tysk mindretal. Det sværeste der-

ved var, at hvis vor forståelige forbitrelse ikke berøvede os sansen for ret og billighed, kunne vi ikke foragte dem. Vi så vore kammerater føre et jævnt og retlinet liv. Under denne tryllemester Grundtvigs ånd blev de til bedre og dygtige mennesker, som var taknemlige for deres bondestand og frit tilegnede sig åndelige goder og store mål. Vi så dem kort sagt i en dådfuld skaben og selvuddannelse. Her overfor kunne vi kun sætte lydig og flittig tilegnelse af de tyske kulturgoder, som staten i grænseområdet med udsøgt omhu tilbød, national begejstring og demonstrationer. Med al vor nationale troskab og arbejdsglæde var vi dog trykket af en følelse af lediggængerens mismod i sammenligning med det af et frit folkeligt arbejde drevne og deri åndeligt forløste virksomme menneske, som vore gamle legekammerater nu modnedes til«. — Skildringen er åben og smuk, men må vel nok siges at være noget idealiseret. —

Men erfaringerne fra den grundtvigske folkevækkelse i Danmark og Nordslesvig har gjort det klart for den iagttagende Tiedje, at »folkeligt arbejde ikke kan udgå fra øvrigheden, men kun fra selve folket, thi kun hvad der udgår fra folket selv, kan også gribe folket«. Den ellers forbilledlige prøjsiske embedsstand med dens statsborgerlige almindannelse magtede i sin tid ikke denne opgave. Men sammenbruddet og Versailles-traktaten har nu »uafvendeligt stillet os overfor kravet om en folkelig dannelse, en vækkelse til bevidst folkelighed«. Det skete i Danmark efter nederlaget i 64. »Dér havde man for længst overvundet den fejl at betragte folkekulturen som et uprøvet, ja ubevidst grundlag for en højere almindannelse. Grundtvig havde allerede et århundrede tilbage i tiden rejst kravet om umiddelbar pleje af folkeligheden«.

Forfatteren påstår dernæst, at »Skandinaviens pleje af folkeligheden bevidst er overtaget fra de tyske frihedskrigenes tænkere og digtere«. Men i Tyskland selv er der »ikke i samme grad skabt noget tilsvarende som i de nordiske lande, hverken en almindannelse eller en folkelig vækkelse«. »Vi er endnu ikke kommet os fra en folkefremmed akademikermentalitetens snobberi«. »Sammenbruddet i 1918 var ikke en virkelig kulturkrise, men kun en rent ydre katastrofe uden nogen indre konsekvens for

vort folks åndelige liv og enhed«. En vis nyhumanisme er fremstået, men uden de historisk og metafysisk dybere rødder, som en sand og ægte folkelig dannelse kræver. Man gjorde som pietisterne, der driver historiéløst folkeligt arbejde overfor de enkelte og overser den instinktive forståelse af folkeligheden.

I denne situation skal folkehøjskolen, som altså ikke er en anstalt for en vis halvdannelse, yde sin indsats og fremme en tysk genfødsel i et lykkeligvis endnu ungt folk, byggende bl. a. på skyttegravens stille helteliv og med grænsetyskerne foran. Sansen for det folkelige sov i det tyske rige før 1914. Og universiteterne turde i det stykke siden Fichte have svigtet mest. Men nu skal vi lære af den danske folkehøjskole, hvordan det skal gøres. Grundtvig har ud fra sit universalhistoriske syn, spændende fra mytologien bagud over historien og fremad ind i profetien vist vejen. »I og for sig ikke hvad Grundtvig har sagt herom, men hvordan han har tydet det folkelige, åbenbarer hans universalhistorisk kristelig-germanske profeti«. — En formentlig sand Grundtvig-tolkning, som stadig turde have sin mission også i det tyske folk.

En kort oversigt over profeten Grundtvigs liv og virke hører naturligvis også med i publikationen, ligesom der henvises til tidligere spredte oversættelser af Grundtvig-skrifter til tysk og skrifter om Grundtvig på tysk. Bind I indeholder så følgende skrifter om folkeopdragelse, her gengivet med de tyske titler: Das dänische Vierklee — Die Schule fürs Leben und die Akademie in Sorø — Bitte und Begriff betreffend eine dänische Hochschule in Sorø — Die Einrichtung einer volkstümlichen Hochschule auf der Akademie in Sorø — Glückwunsch an Dänemark — Die dänische Schule — An die Norweger über eine norwegische Hochschule — Über die wissenschaftliche Vereinigung des Nordens — An das Vaterland. — Bind II om folkelighed bringer: Die Mythologie des Nordens oder die Sinnbildersprache — Aus dem Handbuch zur Weltgeschichte — Eines Mannes Erinnerungen. —

Der kan næppe være tvivl om, at Tiedje betragter sig selv og også aktivt virker som grundtvigianer med tysk fortegn. Men desværre må det tillige siges, at hans folkelige vækkerindsats

på kristen grund ikke slog synderligt igennem i det tyske folk. Kun en enkelt folkehøjskole efter grundtvigsk-nordisk forbillede blev rejst efter 1918, nemlig den i Rendsborg, som de to udvandrede nordslesvigere, Tiedjes samtidige, folkeskolelæreren Axel Henningsen fra Haderslev⁴³ og præsten Johannes Tonnesen ledede. Tiedjes Grundvig-oversættelse har ikke ført til optagelse af nogen højskolevirksomhed⁴⁴. Tiden havde allerede på det tidspunkt taget en anden ufolkelig vending i Tyskland.

I stedet for en kristen demokratisk folkevækkelse kom den hedensk nazistiske, der i det gamle prøjsiske nationale og militære magthovmod førte det tyske folk ud i en ny og større katastrofe i den anden storkrig. Det blev i virkeligheden den tyske nordslesviger og grundtvigianer Tiedjes største livsskuffelse, som gav hans liv en tragisk vending og afslutning.

Efter det nye sammenbrud i 45 har andre tyskere prøvet at tage hans grundtvigske tanker og syner op påny og dannet en række såkaldte bondehøjskoler adskillige steder. De synes dog efter alt at dømmes at ligge på et vel akademisk plan.

9. Kommissarisk landråd i Flensborg.

Endelig kom befrielsen i 1945. Tiedjes første hustru, der efter ægteskabets opløsning havde uddannet sig som socialrådgiver og haft ansættelse ved politiet, havde i de sidste krigsår holdt hus for datteren Steffys mand i Prag, men forsvandt her ved kapitulationen ud i mørket. Medinternerede har fortalt, at hun som »Dänin«, hvad hun billigvis udgav sig for, blev kaldt ud med håb om frigivelse og hjemsendelse. Men ingen véd, hvad der siden er sket med hende. — En tragisk grænselandsskæbne, må vi sige, rykket op af sin hjemstavns muld og kastet omkring i det fremmede uden virkelig at kunne slå rod. »Vor stakkels søster«, siger familien i Bedsted i dag. Hun levede og åndede for sin datter, som studerede nationaløkonomi i Hamburg og tog doktorgraden, i dag professor i nationaløkonomi i Vest-Berlin. Hun besøgte med hende om sommeren Nordslesvig og forsynedes naturligvis også herfra med fødevarer i de knappe år. — Sønnen Detlev af andet ægteskab tog krigsmolok'en, datteren Renate fik efter kapitulationen i 48 ansættelse ved lyceet i Flensborg⁴⁵.



*Johannes Tiedje,
ca. 1945,
sidste billede.*

Tiedje selv havde en god støtte i sin anden hustru »Jenny« og lavede nu efter befrielsen fra nazitrykket lidt op igen. Atter skulle der bygges op på ruinerne, denne gang totale, både materielt og åndeligt. Han kunne med lethed legitimere sig som ægte demokrat og antinazist, der atter ville bane »vejen til sand menneskelighed«. På dansk anbefaling blev han da i 45 af de engelske besættelsesmyndigheder udpeget til kommissarisk landråd (amtmand) i Flensborg landkreds. Han lå dog de første to måneder på sygehus, hvor nordslesvigske redaktører som Bjørn Hanssen og Morten Kamphövener har opsøgt ham.

Trods visse danskvendte udtalelser fra ham i katastrofesituationen, som er blevet taget til indtægt af danske Sydslesvigkredse, må det formentlig afgjort hævdes, at han ikke på det sidste blev dansk indstillet — lige så lidt som andre ledende tyske sydslesvigere, man en overgang stærkt ventede på. Deres forbigående nordvendthed under de herskende kaotiske tilstande

må forstås ud fra oplevelsen af den nazistiske umenneskelighed, der førte til den nye tyske katastrofe, langt frygteligere end den første i 1918, og dernæst østflygtningeoversvømmelsen, der alvorligt truede hjemstavnens folkelige egenart, og endelig det en overgang opståede alternativ: russisk besættelse i en påtænk kanalzone eller dansk administration. Man søgte i den standende uvished — »som kun slesvigere« — i alle fald at skaffe sig tid, en vis henstand, et pusterum uden politiske afgørelser, for siden atter at kunne leve videre som gode tyskere, hvad skæbne sejrherreerne så end måtte tildele det nationalt omstridte land.

Som landråd har Tiedje bestræbt sig på at administrere demokratisk korrekt overfor både tyske og danske i området — og atter i opposition overfor de gamle altsyske kredse, der naturligvis ikke ville samarbejde med ham, deres gamle politiske modpart. Den voldsomme stigning i dansk tilslutning gjorde ham ikke til nogen vendekåbe. Men hans ønske var fortsat, at et genfødt demokratisk Tyskland — trods det tyske mindretals nazistiske svigten i Nordslesvig og Gestapo's skændselsgerninger i det besatte Danmark — fremtidig måtte kunne »leve i åndelig fred med Danmark«⁴⁶. Hans nøgterne indstilling til det nye Sydslesvig-røre fremgår af en længere fortrolig skrivelse fra ham til overpræsident Th. Steltzer i Kiel af 23. 11. 1945. Den må betragtes som et historisk vigtigt dokument til bedømmelse af situationen dengang i almindelighed og Tiedjes holdning i særdeleshed. Han ytrer heri utilfredshed med visse altsyske instansers afvisende holdning overfor ham personlig, men henstiller i øvrigt, at man roligt »mit lächelnder Miene« skal give danskerne demokratisk frihed til at arbejde i hele Sydslesvig, »unser Südschleswig«, bl. a. med at oprette danske skoler og menigheder. Det ville utvivlsomt overstige deres kræfter og dermed komme tyskerne til gode, når de atter kom til kræfter og danskerne havde overanstrengt sig. Han foreslår oprettelse af et mindretalskontor ved regeringen i Slesvig, for derigennem at sikre mindretalsagerne en ensartet behandling over hele området. Til leder af dette kontor foreslår han den senere danske skoledirektør og som tysk »modspiller« sig selv, begge frimurere. Brevet gengives som bilag II.

Man ser, at Tiedje — som tidligere — ud fra sin principielt frisindede indstilling stadig må kæmpe med dobbelt front: mod national chauvinisme i syd og nord og for en demokratisk tysk politik med respekt for en dansk på samme linje. — Tilfældigt mødtes han i Flensborg med den fra England hjemvendende danske modstandsmand, fhv. udenrigsminister Christmas Møller og søgte også gennem amtmand Refslund Thomsen senere at holde forbindelsen vedlige med ham, dog forgæves.

I foråret 1946 måtte den alvorligt syge Tiedje vige for sin stedfortræder, den indvandrede afgjort tyske gårdejer H. Lübke fra Ågård syd for Flensborg⁴⁷, hvad tyske nationale kredse sikkert var særdeles vel tilfredse med.

10. Afslutning.

Tiedjes saga var nu ude. Vi under ham oprejsningen på det sidste i hjemstavnen. Den 18. 5. 1946 døde han stille i Flensborg, knap 67 år gammel, legemligt opslidt og træt efter en yderst bevæget arbejdsdag. Ved hans jordefærd talte pastor M. Kragh, en skolekammerat fra Haderslev, og landråd Lübke. Ved urnenedsættelsen på Øsby kirkegård den 25. juli forrettede provst Beyer, nu biskop i Haderslev, den kirkelige handling på tysk og på dansk ud fra Jesu ord Joh. 14,27: »Fred efterlader jeg jer, min fred giver jeg jer, jeg giver jer ikke som verden giver. Jeres hjerte forfærdes ikke og være ikke modløst«. Der blev sunget danske salmer af Brorson og Grundtvig. Ved samværet bagefter talte amtmand Refslund Thomsen, der berørte venskabet med Tiedje fra skoletiden, hans urolige hjerte og tvédelte sind, men ærlige og åbne karakter med respekt for modstanderen, endvidere redaktør Tage Jessen, Flensborg, og fra Øsby sogn Martin Simonsen, Flovt, Vælgerforeningens mangeårige sekretær i sin tid, og stedets præst Smith.

Tyske blade takkede Tiedje for hans værdifulde tyske indsats gennem alle omskiftelser⁴⁸. Danske aviser skrev anerkendende nekrologer over en hæderlig, rettænkende national modstander. Meningsfæller som professor Scheel, pastor Tonnesen, biskopperne Dibelius og Halfmann, skoleråd Gröndahl, bibliotekar dr. Johannsen o. a. skrev venlige breve til fru Tiedje⁴⁹. Der var også

en hilsen fra rigsarkivar Linvald, som havde haft forbindelse med Tiedje siden 1909. Tage Jessen skrev en fortrinlig udførlig mindeartikel i »Højskolebladet«⁵⁰. — På gravstenen står verslinjen »Hjemad er hjertets milde røst« og bibelordet Job 19,25 »Jeg véd, at min løser lever«. — Tiedje længtes — som så mange andre udvandrede nordslesvigere — ofte hjem og kom da hjem tilsidst og hviler nu i fødestavnens jord, hvis folk og sind han følte sig hjerteforbundet med og på tysk side ud fra en kristen demokratisk livsindstilling havde stridt for hele sit bevægede liv igennem.

Dagbladet »Hejmdal«, som i H. P. Hanssens tid havde haft livlig kontakt og plejet en åben tankeudveksling med Tiedje tværs over det nationalpolitiske skel, karakteriserede den afdøde som »en ejendommelig og særpræget personlighed. Afstamning og milieu, opvækst og opdragelse, uddannelse og et omskifteligt livs rige erfaringer skabte måske en splittelse i sindet, som ikke alle forstod, men som den, der er fortrolig med et grænselands kår, lettere forstår«. Efter 1920 blev han »mere ensidig tysk patriot«, hvilket »kulminerer kort før nationalsocialismens magtovertagelse, hvor han i en stor tale, der er refereret i »Verband der Vereine heimattreuer deutscher Nordschleswiger«'s årsskrift for 1932, hylder Hitler og nationalsocialismen som de kommende faktorer, der skal redde Tyskland og give det en ny stor fremtid. Men han opdagede hurtigt sin fejltagelse. En »ægte søn af grænselandet«. (Bjørn Hanssen 21. 5. 46).

Der kan ikke være tvivl om, at det var Tiedjes hjemmefra grundfæstede kristentro af herrnhutisk farve, som ikke blot bar ham gennem alle livets personlige omskiftelser, men også væsentlig bestemte hans politiske indstilling. Selvom han i de unge år var ret kritisk indstillet overfor overleveret kirkelig teologi og derfor valgte at blive frimenighedspræst, bragte det nazistiske hedenskab ham tilbage til fædrenes evangelisk-lutherske tro, som i flugt med hans indgående beskæftigelse med Grundtvigs kristelige og folkelige vækkergerning fik et grundtvigsk præg. Både som kristen og politiker kan han godt kaldes grundtvigianer med tysk fortegn. Sådan virkede han især stærkt i de tyske katastrofeår. Men i dag er han — som i Hitler-årene — i

Tyskland atter et uønsket navn, som man i ledende kredse helst søger at tie ihjel.

Fra dansk side vil vi gerne yde ham den respekt, der tilkommer ham som en redelig national modpart. Som slesvigsk grænselandssøn valgte han i tidens skæbne den tyske vej, men hans ånd og sind hørte dog dybest hjemme i det frie Norden. Her havde han sin rod, her fra gik hans livs virke. En følsom, noget uligevægtig og svingende digternatur⁵¹ var han med en tragisk livsskæbne, men en oprigtig tysk slesviger, der fik sit livskald som grænselandspolitiker og vel tør siges at høre til dette lands såkaldte »tvéstrengede« kulturpersonligheder.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Lærer Claus Friedrich Tiedje (1811 Tating — 1870 Witzwort) gift med Petrea Sophia Højberg (1810 Ribe — 1884 Berlin) datter af farver P. Nicolaysen Højberg og Frederiche Amalie Fabritius.
2. Wilhelmine Marie Caroline Baxen (Baggesen) (1845 Frederikstad — 1899 Øsby), datter af købmand Anton Clas Baxen og Anna Sophia Behrendt, hørende til mennonitermenigheden.
3. »Livserindringer fra Aarene 1861—64«, hvori forfatteren skildrer sine studieår i København, afbrudt af et års officersaspiranttjeneste 1861—62, og sin krigsdeltagelse som artilleriløjtnant. Efter krigens afslutning tog han hjem til Witzwort, hvor barndomshjemmets vinduer var blevet slået ind og faderen afsat, men dog hurtigt antaget igen. En yngre søster døde af chokket i julen 1864. Han tog igen til København og afsluttede sit studium i 1867. I maj 1863 havde han i København oplevet »en alvorlig åndelig vækkelse«. Optegnelserne sluttet med ordene: »Ja, Danmarks glæde er også vor glæde, Danmarks sorg er også vor sorg. Vor Herre velsigne og bevare vort gamle Danmark og lade en lys fremtid oprinde for det«. — Det er sønnen Th. Tiedje, som i 1928 har meddelt disse udpluk af faderens erindringer i et fortroligt brev til historikeren dr. Th. O. Achelis. Han følger selv en del personlige indtryk fra barndomshjemmet i Øsby til, nævner bl. a., at faderen led under lokale tyske myndigheders chikanerier. Han blev således afskediget som lokalskoleinspektør, fordi kredsskoleinspektør Stegelmann, Haderslev, under et besøg i hjemmet havde opdaget en »dannebrogskop«, som en ung pige i huset havde foræret præstefruen, og endvidere, at præsten holdt det danske dagblad »Modersmaalet«. Han fik i disse år tilbudt et provsteembede på Fyn med sønnernes skolegang på Sorø akademi, men afslog af hensyn til hustruen, ligeså et gentaget tilbud om Dannebrogsordenen. Pastor Nic. C. Nielsen var faderens »eneste virkelige intime ven«. Sammen med ham og pastor Tonnesen, Hoptrup, gik han på Haderslev provstisynoderne ind for det danske sprogandragende. Til valgene stemte han kun enkelte gange — under pres. Brevet er offentliggjort i Festskriftet til O. Scheel og i »Deutscher Volkskalender« 1953.

4. Se J. Tiedje: Die Zustände in Nord-Schleswig. Erweiterter Sonderdruck aus der Christlichen Welt, 1909 og V. Ammundsen: Nordslesvig. En forhandling i ugebladet Die Christliche Welt, 1909.
5. »Dannevirke« 7. 12. 1893. Se J. Holdt i »Søndørj. Arbøger« 1958, s. 29 ff.
6. Jfr. valgmenighedspræst Fr. Jungersens indlæg imod Tiedjes påstand om dansk kultur som lån fra Tyskland i »Flensborg Avis« 23. og 24. 3. 1910 og Tiedjes svar steds. 30. 3. 1910.
7. Stifteren Mennon Simons (1492—1559), oprindelig katolsk præst, levede i Holland og Holsten. Menigheden praktiserer voksendåb og er absolut pacifistisk indstillet. Mennoniter findes i dag i Holland, Svejts, Amerika og Frederikstad.
8. Gengivet efter oversættelsen i Ammundsen: Nordslesvig, s. 149-50
9. »Flensborg Avis« 15. 5. 1910.
10. Trykt indbydelse i pastor Carsten Petersens privatarkiv.
11. Gengivet i H. P. Hanssen: Fra Kampaarene. Afhandlinger og Foredrag I, s. 254—72.
12. Nic. C. Nielsens privatarkiv.
13. Udførligt referat i »Flensborg Avis« 26. 2. 1910.
14. Tonnesen i det konservative »Kirchen- und Schulblatt« 11. 9. 1909. Kaftan i det liberale »Schleswig-Holst. Kirchenzeitung« 26. 9., Vogel i det altyske »Apenrader Tageblatt« 8. 10.
15. Se »Fl. Av.« omtale.
16. Se »Fl. Av.« 1. 5. 10.
17. »Fl. Av.« 23. 7. 10.
18. »Fl. Av.« 15. 2. 10.
19. »Fl. Av.« 3. 9. 10.
20. »Fl. Av.« 30. 9. 10.
21. »Dybbøl-Posten« 17. 1. 11, »Fl. Av.« 18. 1. 11. Fra Nordslesvig var følgende Hahn-folk mødt: apoteker Vierth, rådmand Nissen og assessor Meyer, Sønderborg, amtsforstander Klinker, Nordborg, lærer Lorenzen, tidligere Gråsten nu Altona, redaktørerne Kähler, Åbenrå, og Strackerjan, Haderslev. Pastor Schmidt støttedes af pastor Vogel, Holbøl, professor Baumgarten, rektor Hansen, lærer Alnor, sagfører Schlichting, student Tetzlaff, Kiel og agent Hemmersam, Sønderborg.
22. »Dy-Po« 1. 2. 11.
23. Der har været tale om Bolderslev, et indremissionsk centrum i Nordslesvig, som tysk højskoleby.
24. »Dy-Po« 11. 2. 11.
25. »Dy-Po« 6. 3. 11, »Fl. Av.« 10. 5. 11.
26. »Dy-Po« 9. 5. 11, »Fl. Av.« 10. 5. 11. — Pièce med talerne efter manuskript: Zum Streit um die Nordmark, udgivet af Hamborgs afdeling af Fredsforeningen, 1911.
27. »Fl. Av.« i løbende orientering og kommentar.
28. »Fl. Av.« 16. 12. 13. Blandt diskussionstalerne var sanitetsråd dr. Martens, Haderslev, amtsforstander Jacobsen, »Rumohrsgård« på Als, rektor Herting, Åbenrå, landdagsmand Schifferer, »Hohenwarte« ved Højer, grev Rantzau-Rastorf, sanitetsråd dr. Jasperen, Preetz. På »Bellevue« talte landsretsdommer dr. v. Bröcker, domæneforpagter Lempelius, »Nygård«, Øster Lindet sogn, apoteker Vierth, Sønderborg og dr. Wurmb, Gelting.
29. »Fl. Av.« 18. 12. 13.
30. Grev Rantzau-Rastorf, den noget storpralende fører for det hollandske ridderskab, var præsident i det prøjsiske herrehus og

tillige formand for den tyske nybyggerforening i Nordslesvig med sæde i Rødding.

31. Gengivet hos H. P. Hanssen: Et Tilbageblik III, s. 344—45.

32. Sstds. IV, s. 83.

33. I I. del gives en udførlig sober historisk oversigt over Slesvigspørgsmålet fra middelalderen til nutiden og dernæst en udtømmende oversigt over den politiske debat om Slesvig siden det tyske sammenbrud. Tilsidst omtales Rendsborg-bevægelsen, som gik ind for løsrivelsen fra Prøjsen. Han hævder, at situationen blev reddet, da socialisterne Adler, Kiel, og Michelsen, Flensborg, vendte sig imod disse separatister og socialdemokratiet dermed fremtrådte som den virkelige bærer af statstanken i nationalitetskampen. Og da så provinsens samtlige parlamentsmedlemmer den 22. 4. 1919 på møde i Neumünster havde fundet hinanden i en fælleserklæring om den kommende afstemning, var den tyske enhedsfront oprettet. Man krævede i en resolution kommunevis afstemning, $\frac{2}{3}$ flertal for afståelse, lige mindretal på begge sider af grænsen, garanteret kulturel mindretalsbeskyttelse, en paritetisk afstemningskommission og statens økonomiske støtte straks efter hungerblokaden ophør.

I II. del, »Det territoriale spørgsmål«, fremføres tyske betænkeligheder ved og indvendinger mod Nordslesvigs afståelse til Danmark. Således af geografisk art: Slesvig er en geografisk, økonomisk, politisk enhed fra gammel tid. En naturlig grænselinje er derfor ikke til at konstruere i hele Slesvig. Den sydlige del af Nordslesvig og Mellemslesvig danner især en uløselig sammenhæng, hvis adskillelse vil føre til de vanskeligste problemer med hensyn til vandregulering, fiskeriinteresser og militært forsvar af Lister dyb. Dernæst vil handelsbyen Flensborg ikke kunne tåle at miste sit opland mod nord, lige så lidt som Nordslesvig kan undvære Flensborg som marked. Kredsene Haderslev og Sønderborg og enklaverne i Vestslesvig må sprogligt og politisk gælde som danske, men det øvrige Nordslesvig er tysk. Som § 5 var danskernes retsbanner i sin tid, er Wilsons 14 punkter nu tyskeres.

III. del indeholder en række dokumenter om kirkelige og kulturelle spørgsmål. Konsistoriets præsident dr. friherre v. Heintze har den 26. og 27. 3. 19 været i Flensborg og Vojens til mundtlige forhandlinger, hvor bl. a. pastor Tonnesen, som jo var medlem af Vælgerforeningens kirkelige udvalg, var til stede. Han fik overladt en afskrift af det kirkelige udvalgs betænkning af 1919, som gengives i tysk oversættelse. Endvidere findes der en udførlig betænkning fra det tyske udvalgs kulturkommission ved pastor Schmidt, hvori han forlanger det kommende tyske mindretals afgrænsning i et fast nationalt kataster og fuld kulturel autonomi i kirke, skole og forening, økonomisk sikret af staten, uden at være undergivet en fremmedstats beskyttelse, der let bliver til vilkårlighed. Der ønskes en selvstændig tysk kirke i Danmark med en stiftsprovst i spidsen. Der regnes med tilstrækkeligt mange tyske kommuneskoler, ca. 15 mellemskoler og to højere skoler, under en egen kulturkommissær. Dertil frit kulturelt samkvem med moderlandet. Konsistoriets beskikkede sagkyndige i kirkelige anliggender professor O. Baumgarten, Kiel, i sin tid Tiedjes lærer og senere medarbejder, kræver i et afsluttende memoran-

- dum, at der indenfor den danske folkekirkes ramme dannes en tysk national særkirke, for derigennem kirkeligt at sikre tyskerne et kulturelt egenliv og deres nationale eksistens i fremtiden. — Med disse topkrav gik tyskerne til fredskonferencen i Paris.
34. I »Deutsche Politik. Wochenschrift für Welt- und Kultur-Politik« 5. 9. 19.
35. 17. 9. 19: Wollen wir eine Irredenta (hvad han benægter). — 21. og 22. 10. 19: Die Valuta-Katastrophe in Nordschleswig. — 27. 10. 19: Die Handelsbeziehungen Kiels mit der Nordmark. — 31. 10. 19: Die wirtschaftlichen Beziehungen Flensburgs mit Schleswig. — 10. og 11. 11. 19: Die schleswigschen Abstimmungsbezirke in dänisch amtlicher Beleuchtung. Videre kan nævnes: Die Abstimmung in Schleswig — Die strategische Bedeutung der schleswigschen Frage — Dänemarks finansielle Hilfe für Schleswig i »XX. Jahrhundert« 1919. — Die Bedeutung der Abtrennung Schleswigs für die Landwirtschaft i »Deutsche Landwirtschaftliche Presse« 1919. — Die Schlüssel-macht Flensburgs i »Kulturbeiträge« 1919. — Die nationale Schichtung in der Nordmark. — Die Flensburger Förde im Friedensvertrag. — Das Recht der Deutschen in Schleswig i »Die Hilfe« 1919—20. — Die Gesinnungsgrenzen in der Nordmark i »Die Deutsche Nation« 1919. — Der nationale Gedanke in Schleswig i »Der Tag« 1920. — Das nationale Selbstbestimmungsrecht in Nordschleswig i »Das neue Jahrbuch« 1920. — Die nationale Schichtung Schleswigs. — Die Änderung des Versailles Friedensvertrages für Schleswig — Deutschland und Nordschleswig i Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch« (Kunstkalender) 1921. — Artikler mod udenrigsminister H. Scavenius' »udrakte hånd« og mod A. Lebeck i »Neue Tondernsche Zeitung« 15. og 19. 2. 1921.
36. Heri er samlet hele stoffet om Tiedje-linjen. Den blev overrakt den internationale Kommission i Flensborg den 17. 3. 20 af dr. Köster og gæntager påstanden om Tiedje-bæltets overvejende tyske sogne og kravet om Flensborgs forbliven ved Tyskland som en national selvfølgelighed og en økonomisk nødvendighed. Tønder vil ved afståelse absolut blive økonomisk ødelagt. Man tilstræber nu ved den yderste tyske imødekommenhed en endelig retsløsning af Slesvig-spørgsmålet, men må da på det bestemteste protestere mod Clausen-linjen som en uretfærdig voldsgrænse, der vil holde grænsestriden i live for al fremtid.
37. »Kristeligt Dagblad« 28. og 29. 8. 1946.
38. A. Köster: Der Kampf um Schleswig, 1922.
39. Dr. Boehm i Jena, der havde modtaget 5.000 mk. til udgivelse af en bog, som aldrig kom.
40. Brødremenighedens berømte pædagogium, hvor i sin tid også den store tyske teolog Schleiermacher gik i skole. Faderen håbede her at kunne holde sønnen fri af nazismen.
41. Sammen med en veninde gjorde datteren engang en tur til Oranienburg K. Z. ved Berlin for at hilse på Niemöller, men naturligvis forgæves.
42. Brevene venligst udlånt af biskop Beyer, Haderslev.
43. Se hans smukke erindringsbog: Aus einem Leben in zwei Kulturen, 1959.
44. Se også om Tiedjes Grundtvig-oversættelse Karin Johannsen i »Front og Bro«, 1960, s. 109—13.
45. Gift 1951 med grosserer E. Olsen, søn af en nordslesvigsk præst,

- som døde i sit embede i Tønder i 1905. Studienrätin 54.
46. »Vita« 1945, hvori Tiedjes antinazisme søges dokumenteret, sluttes: »Ich warte jetzt auf eine neue willens- und führungstarke Sozialdemokratie ... Die Chikanen der Preussischen Geheimräte gegen die dänische Minderheit in Südschleswig bin ich stets nachdrücklich entgegengetreten in vertrauensvoller Verbindung mit der Dänischen Minderheit Flensburgs«. Han føler sig »ganz besonders berufen, das Absetzen unserer Heimat vom Preussischen Herrenmenschentum in der Verwaltung und die amtliche Festigung eines *geistigen Friedens* mit Dänemark trotz aller SS-Greuel in Dänemark herbeizuführen«.
 47. Mellem krigenes dansk landbrugsskole under forstander H. M. Tofte, faderen til de »sønderjyske piger«.
 48. »Flensburger Tageblatt« 22. 5. 1946, under overskriften: Ein verdienstvoller Sohn seiner Schleswigschen Heimat (dr. Hanno Schmidt).
 49. Se Scheels og Tonnesens breve som bilag III. Biskop Halfmanns brev slutter: »Als Vermächtnis hinterlässt er uns die Aufgabe, für die Versöhnung zwischen deutsch und dänisch in diesem Grenzland in christlichem Geiste zu wirken«.
 50. »Højskolebladet« 7. 6. 1946, påstår, at Tiedje sluttede sig til mindretallet og gik ind for gensidig tålsomhed og fredelig kulturel kappestrid.
 51. I krigsårene skrev Tiedje en roman med motiv fra sit eget liv. Den foreligger i manuskript og foregår i et dansk milieu.

For værdifulde oplysninger takker jeg fru kammerherreinde Ingeborg Refslund Thomsen og pastor Th. Behrendt.

BILAG I.

VITA 1921

Johannes Tiedje, geb. den 7. Oktober 1879 in Skrydstrup, Kr. Hadersleben, im abgetretenen Gebiete Nordschleswigs, Sohn eines Pfarrhauses, welches der Herrnhuter Brüdergemeinde nahestand, besuchte das Gymnasium in Hadersleben und die Universitäten Halle, Berlin und Kiel zum Zwecke des theologischen Studiums von Herbst 1899 bis Sommer 1904. Ohne Rücksicht auf die Grenzen der Fakultäten betrieb ich gleichzeitig religionswissenschaftliche und nationalökonomische Studien und schloss mich der jungen national-sozialen Bewegung Friedrich Naumanns an, welchem Freundeskreise ich noch heute angehöre. Der aus der Brüdergemeinde gewonnene Widerspruch zur Staatskirche liess mich die kirchliche Laufbahn aufgeben. Ich war 1904—05 Erzieher auf Klein Flottbeck (Jenisch Park), 1905—08 Erzieher der Söhne des Prinzen Friedrich Karl von Hessen, Schloss Friedrichshof bei Kronberg, in welcher Umgebung ich durch die Nähe Homburgs in engste Berührung mit allen namhaften europäischen Herrschern kam. Dies gab meinen Willen zur politischen Laufbahn einen erneuten Anstoss. Nach einer kurzen Fortsetzung meiner Studien in Heidelberg, die ich durch eine Nervenerkrankung abbrechen musste, übernahm ich 1909 die Redaktion der »Christlichen Welt« in Marburg und trat zugleich ins öffentliche Leben ein durch Entfaltung der sogenannten Tiedje-Bewegung in Nordschleswig. (Vergl. Johannes Tiedje, die Zustände in Nordschleswig, Verlag der Christlichen Welt, Marburg, und ungezählte Zeitungsartikel. Diese

Bewegung war eine entschieden grenzstämmige Heimatbewegung im Widerspruch zur Autokratie der alten preussischen Verwaltung.

Die dadurch auf mich gezogenen Verfolgungen liessen vorläufig ein politisches Weiterkommen nicht zu. Ich ging als Prediger der Freien evangelischen Gemeinde nach Königsberg in Preussen. Deren Charakter war damals kein ausgesprochen freireligiöser, sondern liberal evangelischer und dem der Mennoniten nahe verwandt.

Durch ein Fussleiden kriegsuntauglich ergriff ich die Notlage der ostpreussischen Flüchtlinge während des Russeneinfalls 1914 zur Gründung der Ostpreussenhilfe, die als erste Nothilfe infolge der ausserordentlichen Mitwirkung der Kirchen, der Freimaurer, von Handel und Industrie als freiwillige Privatorganisation die erste Notlage zu meistern suchte, bis erst spät nach der Russenaustreibung eine amtliche Ostpreussenhilfe einsetzte und die Privatorganisation überflüssig machte.

Im Mai 1915 trat ich als ungedienter Kriegsfreiwilliger in das Thüringische Ulanen-Regiment Nr. V ein und rückte Ende Juni ins Feld (Ost-Galizien) und nahm durch 19 Monate an den Frontkämpfen in Russland (Pinsk), Frankreich (Royaumont), Serbien, Mazedonien, Dobruđa, Rumänien bis vor Breila teil. Hier durch einen Unfall dauernd Front untauglich geworden, wurde ich durch die Militärverwaltung Rumäniens nach Bukarest berufen zur Leitung der Fürsorge für die Angehörigen der Mittelmächte. (15. Febr. 1917). Dank der mir gewährten Vollmachten gelang es mir, ein grosszügiges Hilfswerk im Laufe von 1½ Jahren aufzubauen und 1½ Jahre zu leiten, durch welches ich den Dank der Mittelmächte-Kolonien, mir selber aber den intimsten Einblick in die verschiedenartigsten Konsulatsgeschäfte und die Lebensnotwendigkeiten, insbesondere der Auslandsdeutschen erwarb.

Frühjahr 1918 nach achtwöchentlichem Lazarettaufenthalt wurde ich als g. v. Heimat in den Dienst des stellv. Gen. Kommandos Frankfurt a. M. gestellt und durfte als Kriegswirtschafts-Offizier einen intimen Einblick in den Zusammenbruch der deutschen Kriegswirtschaft gewinnen.

Nachzuholen ist, dass ich während meiner Fronttätigkeit neben dem militärischen Dienst in Eskadron oder auf Patrouille die religiösen Bedürfnisse meines Regiments bei Beerdigungen, Gottesdiensten usw. versah und hierdurch eine besondere Vertrauensstellung bei den Mannschaften meines Regiments gewann. Nach den Sturmangriffen am Gielschew-Bach wurde ich mit der hessischen Tapferkeitsmedaille, nach den Kämpfen in Serbien mit dem E. K. II. Klasse und später mit den gleichwertigen österreichischen und bulgarischen Auszeichnungen bedacht. Wertvoller erschien mir eine Ehrengabe aus der deutschen Bukarester Kolonie für meine dortige Fürsorgetätigkeit.

Nach dem Zusammenbruch berief mich das Auswärtige Amt unmittelbar aus dem stellv. Gen. Kdo. Frankfurt/M. in die Geschäftsstelle für die Friedensverhandlungen des A. A. als Sachverständiger für Schleswig. Meine hier geleistete Arbeit ist im wesentlichen in den 3 Denkschriften über Schleswig, herausgegeben vom Auswärtigen Amt, niedergelegt. Mit der Unterzeichnung des Friedens legte ich meine Tätigkeit im A. A. nieder und trat in die Deutsche Liga für Völkerbund als Leiter der Organisation und im besonderen als Bearbeiter der Minderheitenrechtsfragen ein. In der Tätigkeit gelang es mir auf einer Reihe internationaler Kongresse eine gewisse Vertrauensstellung zu erlangen und bei Einschränkung der Deutschen Liga

für Völkerbund verselbständigte sich der Ausschuss für Minderheitenrecht, dessen Leiter ich bis heute bin.

Während der Abstimmungskämpfe in Schleswig berief mich das Vertrauen des damaligen Staatskommissars Dr. Köster zu erneuter Sachverständigen-Arbeit, vergl. meine Arbeit „Die deutsche Note über Schleswig“, welche vom Staatskommissar amtlich der J. A. K. überreicht wurde. Als Reichsminister des Äusseren entsandte mich Dr. Köster Mai 1920 als Berater der deutschen Friedensdelegation (Leitung Herr Dr. Göppert) nach Paris. Später hat mich das Auswärtige Amt, allerdings nur gelegentlich, als Mitberater bei Kommissions-Sitzungen herangezogen.

Am 1. Oktober 1921 berief mich der Bund der Auslandsdeutschen zu seinem ersten Beamten als Direktor des Bundes, in welcher Eigenschaft (ich) mit der allgemeinen Interessenvertretung des Auslandsdeutschtums betraut bin. Die Leitung des Minderheitenrechts-Ausschusses wurde mir vertragsmässig gleichzeitig belassen.

Mein öffentliches Auftreten in einer Reihe von allgemeinen politischen Sachaufgaben hat mich persönlich genötigt, mich jeden politischen Parteidienstes zu enthalten. Ich stehe nach wie vor in dem Freundeskreise der Schüler Friedrich Naumanns, darf mich aber des Vertrauens namhafter Führer auch anderer Parteien erfreuen. In den Grenz- und Auslandsfragen, die ich bearbeitete, habe ich besonders starken Rückhalt beim M. d. R. Dr. Schreiber, Münster, und den Christlichen Gewerkschaften gefunden. Bei den Mehrheitssozialisten sind es Männer wie Reichstagspräsident Loebe, Reichsminister Dr. Köster, Gewerkschaftssekretär Knoll, bei der Deutschen Volkspartei v. Kardorff, Dr. Luther, Dr. Szagunn. Selbst bei den Deutschnationalen habe ich trotz aller politischen Gegnerschaft für einzelne Sachaufgaben bei Männern wie Lic. Mumm, Professor Ludwig Bernhard usw. ein gewisses Verständnis gefunden. Ich bin stark verquickt mit den grossen Organisationen: Präsidialmitglied der Deutschen Liga für Völkerbund, Aufsichtsratsmitglied (Elferat als engerer Vorstand) des Deutschen Schutzbundes, Vertrauensmann des Weltbundes für Freundschaftsarbeit der Kirchen, stellvertretender, zurzeit geschäftsführender Vorsitzender des Hilfsvereins für die Südmark und anderer kleinerer Organisationen und werde ohne organisatorischen Auftrag von den Führern der abgetretenen Nordmark unter starker Belastung meiner Arbeitskraft um Rat und Unterstützung bei den Behörden gebeten. Im vergangenen Halbjahr war ich im Einvernehmen und Mitunterstützung des Auswärtigen Amtes in meiner Eigenschaft als Leiter des Ausschusses für Minderheitenrecht Kongressbesucher der Interparlamentarischen Union: Stockholm — September 21, des Internationalen Soziologen-Kongresses: Paris — Dezember 21 — Gerade für den letzteren war ich Wortführer der Deutschen Gruppe, hatte vorher mit den Christlichen Gewerkschaftsführern und der Zentrumspartei (Dr. Schreiber) vertrauliche Fühlung und selbstverständlich in Paris selber tägliche Verbindung mit der Botschaft und erhielt vertrauliche Instruktionen des Botschafters, der selber der Zentrumspartei angehört.

Meine vielseitigen vertraulichen Verbindungen gewährleiten mir eine rein sachliche Durchführung der Aufgaben, welche in so umfassender Weise unserer Reichspolitik nach innen wie aussen durch die Grenz- und Auslandsdeutschen gestellt werden. Auf diesem Gebiete liegt meine ganz persönliche Erfahrung, liegen meine in der Praxis erworbenen juristischen Kenntnisse und die aus einem jahr-

zehnte langen Mitwirken im Grenzkampf gewonnenen Erfahrungen. Die Voraussetzungen eines solchen Kampfes sind aus taktischem Gebot, wie aus dem Gebot der eigenen politischen demokratischen Überzeugung, andere, als sie vor dem Kriege vorherrschend waren und leider heute noch nur zu sehr zum Schaden des Grenz- und Auslandsdeutschtums praktiziert werden. Für die Art und Weise, in der ich diese Probleme zu behandeln für nötig halte, habe ich stärkste Gegnerschaft gefunden, aber darf heute mit einer gewissen Genugtung aussprechen, dass ich überzeugend gewirkt und mich selbst bei Gegnern in ziemlichem Umfange durchgesetzt habe. So erfreue ich mich vor allem bei den Grenz- und Auslandsdeutschen selber eines starken Vertrauens.

BILAG II.

Johannes Tiedje k. Landrat

Flensburg, 23. 11. 1945.

PERSÖNLICH

Herrn Oberpräsident Steltzer, *Kiel*.

Über das Minderheitenrecht mit Herrn Hövermann und Herrn Baake zu verhandeln, erwies sich als unfruchtbar, weil beide Herren den altpreussischen Standpunkt einnahmen, die z. Zt. auch Gürich und Rathenau sehr zum Schaden unseres Prestiges in der Welt einnehmen. Ich versuchte es schon Ende Mai zu erreichen, dass das vor 1933 schon geltende Minderheitenrecht wieder verkündet würde — praktisch wird es von uns seither gehandhabt, aber unter, ich darf so sagen, mürrischem Schweigen — dieses hätte für unsere Nord-schleswiger eine gute Stütze sein können. Sie haben sich unter nazistischer Führung seit 1933 so unmöglich benommen, dass ein wirkliches Eintreten für sie unmöglich ist. Nur der eigene Anstand der dänischen Demokratie, insbesondere der dänischen Volkshochschulleiter, hatte gegen die Hassbewegung der sogenannten Freiheitskämpfer einen starken Damm ihres eigenen Anstands und ihrer eigenen Ehre aufgerichtet und hätte die Verkündung des Minderheitenrechts mit einem grosszügigen Echo beantwortet. So wären noch viele Schulen, vielleicht auch ganze Vermögensteile der Deutschen unbeschlag- nahmt geblieben. Mir haben das die Dänen einschliesslich des dänischen Verbindungsoffiziers bei den Briten Oberstleutnant Toussieng wiederholt gesagt. Es kann auch Herr Landeshauptmann Müthling mein Zeuge dafür sein, dass ich ein Schreiben an Herrn Hövermann auf sein Anraten zurückstellte, vor allem, dass Herr Hövermann 4 Monate brauchte, ehe er sich entschloss, mich als Landrat nach Flensburg zu berufen, während die Berufung von Herrn Rogge nur 3 Tage dauerte.

Ich wäre Ihnen, offen gesagt, dankbar, wenn Sie die Periode des Kommissarischen abkürzen könnten, da ich ja vorher hinreichend in allen Papieren überprüft wurde.

Aber noch ist es nicht zu spät, einen aussenpolitischen Erfolg mit formellen Erklärungen in der Minderheitensache zu erzielen, und dass die Lage äusserst dazu drängt, wird Ihnen der beigefügte Abschnitt aus »Flensburg Avis« zeigen über die Besprechungen in Kopenhagen, wo die Minderheitenvertreter einschliesslich Oberbürger-

meisters von Flensburg mit der Regierung wiederum über Süd-Schleswig verhandelt haben.

Es handelt sich meines Erachtens darum, das geltende Minderheitenrecht von 1929 durch nochmalige Veröffentlichung zu verkünden und danach zu erweitern: Es gilt nur für die 3 nördlichen Kreise, diese Einschränkung ist längst illusorisch geworden, denn die Dänen errichten ihre Schulen mit Hilfe der Brit. Militär Regierung in ganz Süd-Schleswig, wo es ihnen passt. Hierbei werden sie in manchen Orten gehindert, und namentlich die Ostflüchtlinge treten herausfordernd und verständnislos auf, insbesondere aber die Ostbeamten, siehe die Vorgänge in Niebüll und Husum und der Skandal in Kapeln. Während die Dänen mit mir als deutsche Behörde die ganzen Minderheitenangelegenheiten zu ordnen bereit waren, haben die erlittenen Kränkungen sie jetzt veranlasst und Herrn Oberst Henderson bestimmt, ihnen schriftlichen Befehl zu geben, ihre Angelegenheiten unmitelbar in Kiel zu unterbreiten, d. h. unter Umgehung der deutschen Behörden.

Die Ausdehnung des Minderheitenrechtes auf ganz Süd-Schleswig hat nichts Erschreckendes an sich. Ich halte sie für eine taktische Massnahme, die den Dänen Schwierigkeiten bereiten wird. Es fehlt alsdann der Widerstand, der stets ansporend wirkt, und die Dänen übernehmen sich dabei nach meinen eingehendsten Beobachtungen, insofern sie 1.) die persönlichen Kräfte nicht haben, diese Ausdehnung durchzuführen, auch zum Organisieren nicht, da es dem dänischen Schulleiter über den Kopf wächst, 2.) auch materiell ihre Kräfte übersteigt — die ganze verschrieene Paketaktion ist schon in den Nordkreisen auffallend schwächer geworden, was auch aus der Aussenhandelsquote von Ausfuhr von 400 Millionen Pfund dänischen Schweinefleisches nach England verständlich ist, — und 3.) auch schulmateriell über ihre Kräfte geht, da sie die Bücher, die Räume usw. nicht haben. Also plädiere ich, aus meiner langjährigen Erfahrung in Leitung von Minderheitenfragen dafür, mit lächelnder Miene ihnen ganz Süd-Schleswig zum Bau ihrer Schulen und Kirchen frei zu geben.

Ich gehe noch weiter: Die Dänen haben immer in ihrer Presse gezetert über die deutsche Oberhoheit, unter der sie seit dem Zusammenbruch überhaupt nicht mehr leiden. Hier in Flensburg ist zwar der Stadtschulrat Dr. Swane ein Hakatist, aber sein Oberbürgermeister, der ja Däne ist, hält ihn nieder. Die ganze deutsche Oberhoheit hat sich nur in zwecklosen gelegentlichen Vexationen usw. ausgesprochen, auf die hin jedesmal der Zulauf zu den Dänen sich verstärkte. Ich würde, wie vor 1848 und 1864 die deutschen Herzogtümer in dem Kopenhagener Staatsministerium eine deutsche Kanzlei hatten, den Dänen bei der Regierung in Schleswig unter Anerkennung des derzeitigen dänischen Schulrates als deutschen, beamteten Schul- und Kirchenrat, eine kleine dänische Kanzlei einrichten, und diesem die ganze Betreuung der dänischen Schulen und Gottesdienste offiziell übertragen. Dieser dänischen Persönlichkeit gegen über muss ein deutscher Gegenspieler stehen. Landrat Wallroth hat vor 1933 den Auftrag für das ganze Nord- und Süd-Schleswig gehabt, man nannte ihn Grenzkommissar, was hässlich nach politischer Polizei klingt, der Gedanke aber war richtig. Ich würde es »Treibbänder für Volkstum in Süd-Schleswig«, des deutschen wie des dänischen, ja selbst des friesischen und ostdeutschen, bezeichnen. Die entsprechende Stel-

lung hat im abgetretenen Nordschleswig seit 1922 über die anderen Amtmänner hinweg der dänische Amtmann Thomsen in Apenrade, und würde bei Ihnen diesen Auftrag für mich erbitten. Selbstverständlich unter restloser Führung durch das Oberpräsidium, aber zur Verhütung von sich widersprechenden Massnahmen der Landräte in Süd-Schleswig, in einheitlich ausgleichender Hand dieses Mannes.

Ich darf für mich diesen Antrag stellen, da ich, gezwungen durch das Misstrauen des Herrn Hövermann seinerzeit vor diesem und vor Oberst Henderson die vielleicht auch einzigartige Vertrauenserklärung der Deutschen und Dänen, der Arbeitgeber und Arbeitnehmer von Stadt und Land vorlegen könnte, und weil praktisch bis heute, die ganze Zeit über bis an mein Krankenbett, genau wie das deutsche Handelskammerpräsidium und die deutsche Kirche, die dänischen Presseleute wie ihr oberster südschleswigscher Rat und ihre Schulmänner mich suchen. Und trotz aller Widerstände, die die Dänen erfahren haben, bereist z. Zeit mein Kreisschulrat mit dem dänischen Arzt und dem dänischen Schulmann auf Anordnung der Brit. Regierung in Kiel die sämtlichen dänischen Schulen zur Feststellung ihrer hygienischen Einwandfreiheit.

Ich verweise noch zum Schluss darauf, dass noch immer eine starke Agitation für eine Trennung des Regierungspräsidiums in Schleswig in ein holsteinisches und ein schleswigsches von dänischer wie von deutscher Seite stattfindet, von deutscher aus wirtschaftlichen Gründen gegen die Überfremdung unserer Wirtschaftskörperschaften aus Hamburg, und von dänischer aus minderheitspolitischen Gründen. Dieser Agitation würde man, wenigstens von dänischer Seite den Stachel nehmen durch die von mir vorgeschlagene Vereinheitlichung des Minderheitenrechtes in der Hand eines dänischen Kommissars bei der Regierung und in der Hand des Ihnen geschilderten Treuhänders für das Volkstum.

Es gibt noch eine Reihe von kleinen Punkten, die aber nicht ausschlaggebend sind und mit denen ich mein heute schon langes Schreiben nicht belasten will. Ich wäre Ihnen sehr dankbar, wenn Sie mir über den Inhalt dieses Schreibens eine eingehende Aussprache bald gewähren möchten und lade Sie herzlich ein, nach Flensburg zu kommen, aus der Verlegenheit heraus, dass ich durch mein krankes rechtes Bein noch nicht wegfähig genug bin, um die ganze Treppe im Kieler Schloss oder in der Regierung in Schleswig zu ersteigen und daher noch einige Rücksichten erbitten muss.

Im übrigen führe ich mein Amt, nur mit dem tiefen Bedauern, dass die Brit. Militär Regierung mir die besten Leute einen nach dem andern absetzt, und ich keinen beamteten Abteilungsleiter mehr zur Verfügung habe.

Ich habe Ihnen hier persönlich und offen geschrieben, weil die Dinge zur Aussprache kommen müssen, und weil es um unser Süd-Schleswig geht. Noch können Sie durch wenige Sätze und Zusätze zu dem Minderheitenrecht von 1929 eine, Briten wie Dänen willkommene politische Atmosphäre schaffen ohne tatsächlich das geringste deutsche Recht preiszugeben.

Bei der Vertraulichkeit des Gegenstandes erlaube ich mir, Sie in alter freundschaftlicher Zusammenarbeit besonders herzlich zu grüssen und verbleibe

Ihr ergebenster

(sign.) T.

BILAG III.

Schleswig d. 27, V. 46. Friedrichstr. 9.

Liebe Frau Tiedje. Heute erhielt ich die schmerzliche Nachricht, dass Ihr Mann, mein alter Freund noch von der Schulzeit her, nicht mehr unter den Lebenden weilt. Meine Frau und ich sprechen Ihnen unser herzlichstes Beileid aus. Den Nachruf auf dies reiche und stark bewegte Leben haben Sie in der Mitteilung über den Heimgang so schlicht und tief, das Wesentlichste aufs kürzeste zusammenfassend, uns den Freunden und Mitarbeitern, dem engeren und weiteren Kreis, in dem der Heimgegangene gestanden, gehalten, dass zu dem von Ihnen Gesagten, wenn man monumental bleiben will wie Sie, kaum noch etwas hinzugefügt werden kann, es sei denn eben das Bekenntnis, dass wir aufrichtig mit Ihnen trauern und mit tiefer Wehmut mit dem nun Vollendeten Abschied nehmen.

Von mir darf ich das rückhaltlos bekennen. Es ist ein schwerer persönlicher Verlust, wenn eine Freundschaft, die zwei Menschenalter gewährt hat, die allen äusseren Bedrohungen des apokalyptischen Zeitalters, in das hieinzuwachsen unser hartes Los war, erfolgreich widerstand, die auch durch Meinungsverschiedenheiten, die nicht ausbleiben konnten, nicht erschüttert wurde, ja nicht zu erschüttern war, durch den Tod gelöst wird. Es kann freilich immer nur eine äussere Lösung sein. Die Gestalt Ihres Mannes kann mir nicht erblassen. Und was ich seiner Freundschaft an geistigen Gütern zu danken habe, bleibt mir unvergesslich. Ich hatte gehofft, noch einige Jahre mit ihm in persönlichem und geistigem Austausch stehen zu dürfen, nachdem das Schicksal mich nach Schleswig geführt hatte u. Ihrem Mann zu meiner grossen Freude die Verwaltung und Betreuung des Grenzkreises Flensburg anvertraut worden war. Unsere Lebenswege hatten sich im Alter wieder einander genähert, und ich, der ich mich entschlossen hatte, mich emeritieren zu lassen, hatte die aufrichtige Freude, Ihren Mann wieder ins tätige Leben hinaustreten zu sehen, und durfte erwarten, dass aus dem Füllhorn seiner Schau und aus dem Reichtum seiner weit verzweigten Tätigkeit auch mir einiges zufallen werde. Diese Hoffnung hat sich nicht erfüllen dürfen, und dem Landkreis Flensburg hat er nicht auf längere Zeit seine lebensvolle Arbeit widmen dürfen. Was ich als Grundlegung erwartet hatte, durfte nur ein erster Anfang werden. Das ist schmerzlich, Aber es wird gelindert durch den Blick auf ein ungemein reiches und reifes Lebenswerk. Der Name und die Leistung Ihres Mannes sind mit unserer Heimat so fest verbunden u. wurzelte so tief in ihrer Geschichte, dass sie von einer Generation zur anderen leuchten werden. Das graue Elend unserer Tage wird einmal ein Ende nehmen, desgleichen die bittere u. gehässige Leidenschaft der Gegenwart, wenn denn, wie ich überzeugt bin, der Weg zum wahren Menschentum zurückgefunden wird. Wie schon heute wird man dann vollends warm u. freudig dessen gedenken, was Ihr Mann geleistet hat, aber wie ich glaube noch mehr dessen, was er der echte Nordschleswiger in seiner Person vorbildlich gestaltet, jedem neuen Geschlecht vorbildlich gestaltet hat. Mit aufrichtigem Beileid

Ihr

Otto Scheel.

Innien, den 1. Juni 1946.

Verehrte Frau Tiedje.

Mit herzlicher Teilnahme gedenke ich Ihrer und Ihrer Kinder.

Mit Johannes Tiedje ist wieder einer meiner Altersgenossen, Schulfreunde und Waffenbrüder und vor allem ein Gefährte des Glaubens in Gottes Ewigkeit gerufen. — Unsere Väter waren Nachbarpastoren in *Nordschleswig*. Die heisse Liebe zu dieser unserer Heimat ererbten wir von ihnen. Aber Johannes Tiedje war eben doch »der Nordschleswiger«. Reich war sein Leben in dieser ihm von Gott aufgetragenen Sendung, stark die Gaben, die Gott ihm dazu verlieh und unbändig die Leidenschaft, mit der er sich verzehrte. Das bleibt unvergessen in der viel bewegten Geschichte unserer Heimat. — Gott wolle Ihnen das feste Herz geben, das Er verheissen hat, durch Gnade. — Ich grüsse Sie in Ehrfurcht vor dem grossen Leid. Unendlich dankbar war ich, als der Verewigte mir tröstend schrieb, als zwei Söhne an einem Tage fielen. Jetzt trauern wir auch noch um den dritten, unseren Ältesten. So sind wir mit Ihnen in der Gemeinde derer, die da Leid tragen. —

Ihr

Johannes Tonnesen.

Martsdagene 1848 i Åbenrå

Af G. Japsen

¹ I 1848 var den danske bevægelse i Åbenrå en halv snes år gammel. Takket være det arbejde, Frederik Fischer og hans venner havde udført, fandtes der nu et bevidst dansk parti i byen. Da der under de danske troppers besættelse af Åbenrå i april 1848 var tale om at afskedige det hidtidige bystyre, havde Fischer ingen vanskeligheder med at foreslå fuldt ud egnede kandidater til de 12 poster i deputeretkollegiet². Det danske partis svaghed bestod i, at det i overvejende grad fandt sine tilhængere i småborgerskabet, dvs. i kredse, der stærkt følte deres afhængighed af byens øvrighed og rige borgerskab, og som derfor i stor udstrækning foretrak at holde sig uden for al politik. I Fischers breve vil man finde mange udtryk for hans desperation over dette befolkningslag, der erklærede, at »de er ingenting, intet, hverken dansk eller tysk«. Byens underklasse: daglejerne, søfolkene og tømrerne ved de tre skibsværfter, havde ganske vist lejlighedsvis demonstreret sit danske sindelag, men før 1848 regnede man den hverken fra dansk eller slesvigholstensk side for en politisk faktor.

Set udefra var det danske parti uanseligt og kunne kun pege på få synlige resultater. Dets vigtigste aktiver var det af Fischer redigerede »Apenrade Ugeblad«, og det ligeledes af Fischer ledede danske bibliotek, begge lige bemærkelsesværdige i en by, hvor kun få børn fik nogen undervisning i dansk. Først i slutningen af 1847 følte man sig fra dansk side stærk nok til at kunne iværksætte en aktion i et offentligt anliggende, idet ca. 100 næringsdrivende borgere, under henvisning til en i Fischers blad offentliggjort artikel, vendte sig mod den af den slesvigholstensksindede rektor Nissen førte skolepolitik³. Snart efter oprettedes

en dansk-orienteret kommunalpolitisk forening, »Union«, som vakte røre ved at angribe byens sparekasse, fordi den havde anbragt 2000 mark kurant i den slesvigholstenske landsbank⁴. Men det var også alt. Inden for administration, retsvæsen, skole og kirke var det tyske sprog så enerådende som nogensinde. Ikke ét af sine folkeligt set velbegrundede krav havde danskheden kunnet sætte igennem. Om det så var den meningsløse tyske salmesang ved den danske eftermiddagsgudstjeneste, blev den nu under de tiltagende nationale modsætninger officielt forsvaret som et værdifuldt klenodie.

Den slesvigholstenske retning i Åbenrå var opstået i 1830erne som liberalt parti, vendt mod enevælden og dens embedsmænd, men efter 1840 havde embedsmænd og storborgere fundet hinanden i fælles modsætning til daniseringsbestræbelserne. Omkring 1848, da enevældens afskaffelse kun var et tidsspørgsmål, opfattede disse gammel-slesvigholstenere sig som et i det væsentlige statsbevarende parti; den ønskede forfatning skulle lovfæste de overleverede statsformer: Hertugdømmernes selvstændighed skulle opretholdes, tysk skulle forblive Hertugdømmernes statsprog, og det samlede monarki skulle bevares. Dette program forenede næsten hele Åbenrås overklasse: købmænd, skibsredere og embedsmænd.

Denne traditionsbundne slesvigholstenisme kunne ikke tilfredsstille byens intellektuelle (advokater, læger, lærere etc.) og den del af byens håndværkere, der på grund af afstamning eller uddannelse følte sig knyttet til tyskheden. De foragtede de moderates påberåbelse af gamle traktater og rettigheder og følte sig som en del af den demokratiske stortyske bevægelse. Dette radikale parti gik ind for folkesuveræniteten, det ønskede Hertugdømmernes nøjst mulige tilknytning til Tyskland samt Slesvigs optagelse i det Tyske Forbund og dermed monarkiets sprængning. Det tiltagende revolutionære røre i Europa og udsigten til oprettelse af en tysk stormagt gav den radikale tyske retning en mere og mere fremtrædende plads i Åbenrås politiske liv.

Den danske modbevægelse hindrede de moderate slesvigholstenere og navnlig det radikale tyske parti i at skaffe sig den massetilslutning, der var det almindelige i byer, hvor det natio-



Frederik Fischer

nale problem ikke spillede en lokal rolle (f. eks. i Tønder). De radikale håbede, at en omvæltning i Tyskland og Hertugdømmerne, der gav det demokratiske parti en førende stilling, ville gøre det muligt for dem at drage Åbenrås talstærke småborger-skab over på deres side og dermed reducere danskheden til en ubetydelig sekt.

Den fælles modsætning til den danske bevægelse tvang den slesvigholstenske og den tysk-radikale retning til at holde sam-

men udadtil. Begge fløje mødtes i den af de radikale beherskede »Bürgerverein«, der var oprettet i 1840. Herfra udgik næsten ethvert initiativ i tysk retning. Den moderate fløj deltog kun i ringe grad i det praktiske politiske arbejde. Her dominerede de radikale: mænd som apoteker Hans Karberg og hans broder købmand Lorenz Karberg (begge fra Sønderborg), fysikus v. Maack (født i Hamborg, men opvokset i København), købmand M. H. Lüders (partiets Nestor, født i Tønder), bager Asmus Lorentzen (af Fischer ikke ueffent kaldet »partiets Danton«) og Hans Kopperholdt, der indtil 1839 havde redigeret byens liberale ugeblad, og som nu igen boede i Åbenrå, vistnok alene optaget af politisk agitation (de to sidstnævnte var indfødte åbenråere).

I Åbenrås selvsupplerende bykollegier fandtes ingen repræsentanter for den dansksindede retning. Deputeretkollegiet havde lige siden 1830'erne været domineret af de liberale og ville i en kritisk situation utvivlsomt rette sig efter de radikale. Af dets tolv medlemmer var kun to håndværksmestre, og disse tilhørte det tysk-demokratiske parti. Dets to yngste medlemmer: købmændene Ludolph Davidsen og Jürgen Lorentzen, stod efter Fischers mening den slesvigholstenske bevægelse så fjernt, at deres fjernelse ikke var nødvendig fra et dansk synspunkt⁵. I magistraten henregnedes ældste rådmand, skibsrederen, agent Jørgen Bruhn (byens rigeste mand) til den »loyale«, kongetro retning; bysekretæren, den i Slesvig fødte V. A. Suadiciani, var moderat slesvigholstener, men søgte som kongelig embedsmand og juridisk sagkyndig at indtage en neutral holdning; af de to andre rådmænd, købmændene J. Ahlmann og M. A. Hartmeyer, støttede den sidstnævnte ivrigt den slesvigholstenske sag.

Endelig var der borgmesteren, Georg Schow, der havde gjort sin entré i Åbenrå som nidkær bekæmper af liberalismen. Han havde dengang kraftigt støttet Frederik Fischers ansøgning om at blive redaktør af byens ugeblad. Den dansk-nationale bevægelses folkelige præg frastødte ham dog langt mere end den liberale slesvigholstenisme, og inden længe samarbejdede han fortrinligt med sine tidligere modstandere i bekæmpelsen af »den danske propaganda«. Han kom derved i et meget tvetydigt forhold til regeringen, hvis antiliberale politik stemte godt overens



*Borgmester
Georg Schow.*

med hans arrogante væsen, men hvis kamp mod »de statsopløsende tendenser« han kun støttede på skrømt. I 1847 skrev den nye præsident for den slesvigholstenske regering på Gottorp, L. N. Scheele (en fætter til Georg Schows fader), om ham, at han var en harefod, der snakkede lige eftergivende til begge sider, som altid havde sin fordel for øje, og som hørte til dem, der anså den gode sag for tabt og derfor havde vendt sig til den anden⁶. Der var i øvrigt ingen tvivl om, at borgmester Schow var en dygtig embedsmand.

OMVÆLTNINGENS FORBEREDELSE

17. 3.—24. 3.

Det stærke røre, som forfatningsreskriptet af 28. januar 1848 fremkaldte overalt, sporedes også i Åbenrå. I februar blev der i Åbenrå og omegn i stor mængde uddelt eksemplarer af et slesvigholstensk flyveskrift: »Das dänische Verfassungs-Reskript

vom 28. Januar 1848«, som var trykt i Bremen⁷. Den indenlandske spænding øgedes overordentligt ved efterretningen om monarkiets fald i Frankrig. »Næppe var det blevet bekendt, hvad der er forefaldet i Paris«, skrev Fischer i sit blad⁸, »førend man hørte glade forsikringer om, at nu ville »Schleswig-Holstein« snart fremtræde i sin fulde glans«. Fischer mente dog, at den franske revolution ville give hele Tyskland andet at tage vare på »end at applaudere til den nordalbingiske farce«. Som bekendt kom det til at gå lige omvendt. Slesvigholstenernes krav blev prøvestenen for den tyske revolutions styrke, og reaktionens sejr i Tyskland ensbetydende med den slesvigholstenske opstands nederlag. Lederne af det radikale parti i Hertugdømmerne skønnede nu, at tiden var kommet til at opnå Slesvigs tilknytning til Tyskland ad revolutionær vej.

I de første uger af marts nåede en stigende strøm af foruroligende og ophidsende meddelelser og rygter fra ind- og udland Nordslesvig, men først den 15. marts blev man her for alvor draget ind i forberedelserne af den omvæltning, der tilstræbtes af de radikale kredse. Om aftenen på denne dag ankom føreren for den radikale retning i Slesvig, A. W. Beseler, til Haderslev, hvor han mødtes med medlemmer af den slesvigholstenske borgerforening⁹. Den rimeligste forklaring på denne rejse få dage før det afgørende stændermøde i Rendsborg den 18 marts er, at Beseler har villet sondere de danske nordslesvigeres stilling til det radikale slesvigholstenske partis revolutionsplaner. Det vides, at han forhandlede i timevis med Nis Lorenzen, og Laurids Skau kunne den 18. i et brev til kongen gøre nøje rede for de revolutionæres hensigter¹⁰. Utvivlsomt er det radikale partis tilhængere i Nordslesvig ved denne lejlighed blevet orienteret om den kommende opstand. Om morgenen den 17. (en fredag) forlod Beseler Haderslev for at kunne deltage i det afgørende møde i Rendsborg den følgende dag.

På hen- og tilbagerejsen har Beseler sikkert haft samtaler med de radikale ledere i Åbenrå. Fischer berettede et par uger senere¹¹, at der straks efter Beselers besøg »sporedes i blandt vore schlesvigholsteinere mere bevægelse og en mere truende kækthed end nogensinde. Man hørte ytringer, inden søndagen

ville alting være afgjort og det danske åg afkastet«. Beselers meningsfæller i Åbenrå indledte deres del af den fælles aktion samme dag, som Beseler forlod Haderslev. Det af de radikale beherskede deputeretkollegium foreslog nemlig den 17., at der skulle oprettes en borgervæbning »til opretholdelse af ordenen i påkommende tilfælde«. I et møde, hvori begge bykollegier deltog, satte magistraten dog igennem, at man først skulle indhente Gottorp-regeringens tilladelse, og i ansøgningen taltes der afdæmpet om »oprettelse af en sikkerhedsvagt til støtte for politiet«. Den 18. marts afsendtes andragendet til Slesvig.

Den revolutionære bevægelses fremtrængen ledsagedes overalt af oprettelse af borgervæbninger. Ingen var i tvivl om, at de radikale ønskede at bruge disse bevæbnede korps til at give deres krav eftertryk over for magthaverne, selvom man udadtil gav det udseende af, at man væbnede sig mod »communisticke Tendentser«¹². I den givne situation betød oprettelsen af den åbenråske borgervæbning, at hovedindflydelsen i byen var ved at gå over til det tyske omvæltningparti. Myndighederne vovede ikke at modsætte sig korpsets oprettelse, thi i den »mere opildnede og intelligente del af borgerskabet«, skrev borgmester Schow den 15. april i sit forsvarsskrift¹³, var stemningen sådan, at disse i givet fald ville have oprettet borgervæbningen mod øvrighedens vilje. For at forhindre, at det radikale element på denne måde fik magten i borgervæbningen, fortæller Schow, så han ikke anden udvej end at gå med til oprettelse af en sikkerhedsvagt, ved hvis hjælp de forskellige partier i Åbenrå i fællesskab skulle opretholde ro, orden og sikkerhed.

Søndag d. 19. marts om aftenen nåede meddelelsen om Rendsborg-mødets beslutninger til Åbenrå. Da borgmester Schow hørte, at der var nedsat et tremandsudvalg bestående af Beseler, Reventlow og Bargum, og at en deputation skulle bringe Hertugdømmernes ultimatum (som han selv kalder det) til København, stod det ham klart, at der nu forestod »et alvorligt brud mellem Hertugdømmerne og Kongeriget«. Han besluttede derfor straks at rejse til Slesvig for at rådføre sig med ledende embedsmænd i den slesvigholstenske regering. Den 20. marts om aftenen ankom Schow til Slesvig, hvor han først talte med borgmester

Jensen, derpå med regeringspræsident von Scheele og med regeringsråderne v. Harbou og Heinzelmänn. Af de to sidstnævnte fik han et råd, der passede ham, fordi det svarede til den holdning, han selv havde indtaget i borgervæbningssagen: At gøre modstand ville kun betyde at gyde olie på ilden; det var derfor myndighedernes pligt at søge at bevare ledelsen af bevægelsen for dog at kunne afværge excesser mod personer og ejendom. Han erfarede tillige, at Gottorp-regeringen var kommet Åbenrås andragende om tilladelse til at oprette en sikkerhedsvagt i forkøbet og i et cirkulære til alle magistrater havde opfordret disse til at oprette sådanne vagter. Endelig hørte han, at Scheele havde sendt regeringsråd Höpfner til København og gennem ham anmodet om sin afsked.

Tidlig tirsdag morgen (den 21. marts) forlod Schow Slesvig, bestyrket i sin opfattelse af ikke at burde yde modstand mod den slesvigholstenske omvæltning. I Flensborg aflagde han på hjemrejsen fra Slesvig visit hos borgmester Chr. Fr. Callisen — vel sagtens for at påvirke ham til at indtage en lignende holdning over for opstanden. I Åbenrå indkaldte han endnu samme dag bykollegierne til møde og satte dem ind i situationen. Det gjaldt nu om hurtigst muligt at få oprettet borgervæbningen. Man vedtog et foreløbigt reglement for korpset, godkendte en offentlig kundgørelse om oprettelsen og opfordrede alle interesserede til at samles på rådhuset den 23. marts kl. 9, hvor indregistreringen skulle foretages af bykollegierne. Endvidere sendte man to kommissærer til Hamborg for at købe 200 geværer med bajonet, da der ikke fandtes passende våben i Åbenrå¹⁴. På denne travle dag skrev Schow også et brev til en bekendt, kancellideputeret Adolf v. Moltke i København (en broder til postmesteren i Åbenrå). Han ønskede åbenbart at fremstå som den for landets vel bekymrede kongetjener. Han skildrede den faretruende stemning og bad Moltke viderebringe hans ord til kongen. Stormen kunne forebygges ved rettidige indrømmelser, skrev han, idet han tilføjede, at en øjeblikkelig afgørelse af spørgsmålet om Slesvigs optagelse i det Tyske Forbund ikke var påkrævet, da der herskede delte meninger herom i Hertugdømmerne¹⁵.

Den følgende dag offentliggjordes opråbet om sikkerhedskorp-

sets oprettelse i Apenrade Ugeblad. Fischer havde åbenbart tænkt sig at tage kraftigt til orde mod den slesvigholstenske opstand, men Schow bevægede ham til »frivilligt at trække to op-hidsende artikler tilbage«, idet han i en samtale stillede ham i udsigt, at både hans trykkerpresse og hans hus i modsat fald ville blive ødelagt, »wobei aller Wahrscheinlichkeit nach auch seine Person nicht leer ausgegangen wäre«¹⁶. Fischer skriver mindre snørklet, at Schow erklærede, »at han ikke i mindste måde indestod for hans (redakt.s) og hans families liv«¹⁷. Episoden viser, hvor spændt stemningen i byen var, og hvor afmægtigt det danske parti følte sig, også forud for den provisoriske regerings dannelse.

Torsdag den 23. marts indledtes den slesvigholstenske opstand. Berlingske Tidendes meddelelse om martsministeriets dannelse nåede på denne dag Hertugdømmerne og satte lavinen i skred. Meddelelsen blev også læst i Åbenrå og dens betydning forstået. Den radikale lederkreds besluttede øjeblikkeligt at sende en pålidelig mand til Beseler i Slesvig for at tilskynde til hurtig handling. Valget faldt på Hans Kopperholdt, og denne rejste sporenstregs til Slesvig. Ved ankomsten hertil viste det sig imidlertid, at Beseler allerede var blevet underrettet og en time forinden var taget til Kiel¹⁸. — I Åbenrå indtegnedes på denne dag ca. 125 medlemmer af sikkerhedskorpset, fortæller Schow, og tallet steg i løbet af de følgende dage til ca. det dobbelte.

Natten mellem den 23. og 24. marts proklameredes den provisoriske regering i Kiel, og om formiddagen den 24. satte den sig i besiddelse af Rendsborg fæstning. Meddelelsen om den provisoriske regerings dannelse blev bragt til Åbenrå af Kopperholdt. Han hørte den store nyhed om morgenen den 24. marts hos den kendte slesvigholstenske politiker C. F. Heiberg i Slesvig. »Jeg ilede tilbage«, fortalte han i 1850, »bragte den første besked til Flensborg og bekræftede over for Bremer, at han skulle være medlem af den provisoriske regering. Uden for byen stod jeg af vognen, gik til fods gennem byen og fik flensborgerne på benene. Min meddelelse om, at preusserne kunne være der om få dage, satte mod i vort derværende parti«. Det tør herefter antages, at

meddelelsen om den provisoriske regerings dannelse nåede til Åbenrå ud på eftermiddagen. Det radikale partis ledere mødtes straks til en hemmelig rådslagning hos købmand Lorenz Karberg. For at opnå Åbenrå bys officielle anerkendelse af den nye regering satte de sig dernæst i forbindelse med borgmester Schow. Under denne samtale viste det sig, at Schow uforbeholdent stillede sig på revolutionens side. Kopperholdt fortæller udtrykkeligt, at Schow »i overværelse af Deres broder [dvs. Lorenz Karberg] over for mig erklærede sin venlige anerkendelse af den provisoriske regering, og dette skete før De [dvs. apoteker Hans Karberg] ankom fra Rendsborg med den trykte proklamation, altså før vi vidste, at den provisoriske regering havde dannet sig i Frederik d. 7.s navn«.

Den mand, der i sin tid, som enevældens repræsentant, havde udsat Kopperholdt for årelange chikaner, rakte ham nu hånden til støtte for en revolutionær regering! Schow selv nævner forståeligt nok ikke samarbejdet med revolutionspartiet. Hans fremstilling af begivenhederne i en lang erklæring dat. 15. april er vidnesbyrd om et omhyggeligt tilrettelagt forsvar, der har til formål at vælte oprørsanklagen fra hans skuldre. Sådan skrev han på et tidspunkt, da de kongelige tropper havde besat hele Slesvig, og de fleste embedsmænd havde afgivet forsikring om deres troskab mod kongen. I maj og juni, da Schow stod foran sine dommere, var den militære og politiske situation imidlertid ganske forandret: den provisoriske regering herskede i begge hertugdømmer, tyske tropper stod i Jylland, og en tysk stormagt var ved at opstå. Hvad der før havde været en forbrydelse, blev nu Schows hæder; mens han tidligere havde skildret sig selv som en mand, der af en ophidset folkehob var blevet tvunget til at gøre gode minner til slet spil, hedder det nu i retsprotokollen: »Da dette brud [mellem Kongeriget og Hertugdømmerne] virkelig indtraf, havde komparenten fuldstændig tilsluttet sig bevægelsen«, ja, Schow erkender, at han »har stillet sig i spidsen for bevægelsen«¹⁹. Schows holdning både under og efter disse skelsættende dage bekræftede ganske Scheeles karakteristik af ham: han var altid at finde på de stærkestes side.

OMVÆLTNINGENS GENNEMFØRELSE

24. 3.—25. 3.

På grundlag af Schows egen beskrivelse af sine bevægelser den 24. marts, af de forsigtige udtalelser, der blev fremsat af medlemmer af bykollegierne og af kommunale bestillingsmænd under et forhør i Åbenrå den 13. april, og af Kopperholdts ovenfor citerede brev, kan man tegne følgende billede af dagens begivenheder i Åbenrå:

Schow havde, lige siden han i Berlingske Tidende læste om martsministeriets udnævnelse, været klar over, at det brud, han havde ventet lige siden Rendsborg-mødet, nu var ved at ske. Fra en svoger, der var ansat som volontør i det slesvigholstenske kancelli, modtog han et brev, hvori det hed, at kongen havde måttet opgive al magt. Henimod aften fik Schow en øjenvidneskildring fra København. Den blev givet af kancellisekretær v. Warnstedt, der, ligesom flere andre, passerede Åbenrå efter i protest mod udviklingen i Kongeriget at have forladt sit embede i København. Lidt senere sendte amtmand v. Stemmann bud efter Schow. Det viste sig, at Stemmann havde besøg af regeringsråd Höpfner og grev Arthur Reventlow, der var på gennemrejse fra Slesvig. De fortalte om oprettelsen af den provisoriske regering, om besættelsen af Rendsborg fæstning og om den slesvigholstenske regerings opløsning. De rejste straks videre, mens Schow blev tilbage for sammen med Stemmann at drøfte, hvilken holdning de skulle tage til begivenhederne. De enedes om, siger Schow, »at lade sig lede af omstændighederne«. På vejen hjem fortalte Schow nyhederne til bysekretær Suadicani, som han traf hos sin moder (de boede i samme hus i Slotsgade). I sin skriftlige erklæring siger Schow, at han havde håbet, at de »trøstesløse efterretninger« kunne hemmeligholdes til den følgende dag. Da han på sin videre vej kom over torvet, traf han imidlertid »en mængde højst ophidsede mennesker«, der forlangte, at han straks skulle anerkende den provisoriske regering. Han svarede dem, siger han, at dette spørgsmål måtte afgøres af bykollegierne, hvis beslutning han ville bøje sig for. Man kan gå ud fra, at både de revolutionære slesvigholstenere og Schow er gået til tor-



*Amtmand
Christian Stemann.*

vet på dette sene tidspunkt for at høre, hvilke nyheder der måtte komme med posten syd fra ved 11-tiden.

Med diligenccn ankom denne aften apoteker Karberg, som fra Rendsborg medbragte den provisoriske regerings kendte proklamation, hvori magtovertagelsen begrundedes med, at kongen var ufri. Først med denne proklamation var der skabt mulighed for at gennemføre byens officielle anerkendelse af den nye regering. Gennem samtalen med Kopperholdt og købmand Karberg var Schow orienteret på forhånd. Han kunne derfor straks tage ledelsen og handle med sædvanlig hurtighed og myndighed*.

* Samtalen mellem Schow, Kopperholdt og Karberg har muligvis fundet sted hos bysekretær Suadiciani efter Schows besøg på Brundlund. Det er i hvert fald påfaldende, at Schows besøg hos Suadiciani oprindelig hverken blev nævnt af Schow i dennes detaljerede redegørelse for sine bevægelser om aftenen den 24. marts eller af Suadiciani under forhøret den 13. april. Det kom kun frem, fordi Suadiciani — sikkert urigtigt — under dette forhør påstod, at det var Schow selv, der henved midnat havde hentet ham til byrådsmøde. Under forhørene afviste Schow kategorisk denne påstand og nævnede så, at han havde truffet Suadiciani hos sin moder.

Ved 11-tiden gik Schow over til rådsbetjent Ipland, der havde bolig på selve rådhuset, og bad ham indkalde bykollegierne til møde klokken tolv nat. Ipland havde næppe fået tændt lys, fortalte han under forhøret den 13. april, før rådhuset fyldtes af det radikale partis tilhængere, deriblandt en del fremmede. I mødesalens ene hjørne anbragtes apoteker Karbergs sort-rødgylde tyske revolutionsfane som et symbol på, at man opfattede omvæltningen som en del af den tyske friheds- og enhedsbevægelse. I et andet hjørne stod en fane, der tør identificeres med en rød slesvigholstensk fane med løver og nældeblade i et felt i midten. »Die unvergessliche Geisterstunde« kalder Kopperholdt det natlige møde, da Åbenrå by, først af alle nordslesvigske stæder og tidligere end Flensborg, anerkendte den provisoriske regering, flere dage før den skriftlige opfordring hertil forelå. Det var omvæltningens triumf. »Folkemængden var bevæget, og det gik meget stormfuldt til, dog uden voldsomhed«, således skildrede agent Bruhn den 13. april atmosfæren under mødet. »Omgivet af en talrig menneskemængde« oplæste Schow den provisoriske regerings proklamation. For at sikre en enstemmig godkendelse betonedede Schow kraftigt den nye regerings lovlighed. Rådmand Ahlmann, der sad i nærheden af borgmesteren under det natlige møde, forklarede under forhøret, at Schow efter oplæsningen spurgte, om de ville tiltræde den provisoriske regering, der jo handlede i kongens navn og ville afgive styrelsen, så snart kongen atter var fri. Schow konciperede nu på stedet en skrivelse til den provisoriske regering, som han læste op for de tilstedeværende, og som alle medlemmer af bykollegierne derpå underskrev. En drøftelse fandt ikke sted, og ingen uden Schow synes at have taget ordet. Det underskrevne aktstykke var meget forsigtigt affattet. Ifølge Suadicani erklærede man, at kommunens repræsentanter holdt det for deres pligt i overensstemmelse med kommunens ønsker at underkaste sig regeringens befalinger. I sin erklæring af 8. april til regeringskommissionen undskyldte magistraten sin holdning med, at det var dens pligt »ikke at give slip på ordenens tøjler«. Der er ingen grund til at tro, at magistraten hermed afgav et falsk vidnesbyrd. De moderate slesvigholstenere var endnu langt fra overbevist om,

at en statsomvæltning var en nødvendighed; for dem var de radikales dominerende rolle et onde, man måtte affinde sig med, så længe det revolutionære røre varede ved²⁰.

Allerede da klokken var to om natten, kunne Lorenz Karberg og fysikus v. Maack sætte sig i postvognen for at bringe anerkendelsen til Rendsborg²¹. De forsamlede slesvigholstenere drog fra rådhuset med faner i spidsen og syngende »Schleswig-Holstein meerumschlungen« gennem byens gader²².

I nattens løb blev den slesvigholstenske regerings proklamation trykt og ved daggry på magistratens foranstaltning opklæbet på gadehjørnerne, og embedsmændene i byen fik i konvolut med magistratens segl tilstillet to eksemplarer af den²³.

Nu trådte også sikkerhedskorpset i funktion som det nye styres væbnede magt. Dets ledende mænd, der delvis var identiske med det radikale partis førere, var nøje forbundet med bykollegiernes medlemmer. Borgmester Schow havde derfor ingen vanskelighed med at bevare kontrollen over det og afholde det fra ubesindigheder som en planlagt demonstration mod amtmanden for at få ham til at erklære sig for den provisoriske regering eller et eventyrligt togt til Haderslev for at tvinge myndighederne der til det samme²⁴. Korpsets chef var ejeren af kancelligodset Høgebjerg, kaptajn og skibsreder Hans Bruhn, en broder til agenten, men modsat denne en ivrig tilhænger af den protyske retning²⁵. Blandt korpsets øvrige ledende personer nævnes advokat H. J. Nissen²⁶ og navnlig apoteker Hans Karberg. Han var »en af dem, der gjorde sig overordentlig umage for efter fattig evne at spille en vild jakobiners rolle«, hedder det 4. 4. 1848 i Apenrade Ugeblad; »beladt med en del våben rendte han omkring med de mest bydende ord og fagter og gjorde alle vegne sin myndighed gældende«. Korpsets medlemmer var kendelige på et hvidt bind om armen og kokarde i huen. Indtil de i Hamborg bestilte geværer ankom, bestod deres bevæbning af »jagtgeværer, pistoler og en enkelt sabel«²⁷.

De revolutionære slesvigholstenere opfattede som nævnt omvæltningen som en del af den tyske enhedsbevægelse, og det var dennes sort-rød-gyldne farver, der prægede martsdagene. Fra rådhusets vinduer vajede fra om morgenen den 15. de to flag,

der om natten havde været anbragt i mødesalen. På torvet (vel sagtens hos apoteker Karberg) vajede et sort-rød-gyldent flag²⁸, og både Schow og Fischer fortæller, at de fleste af de sløjfer og kokarder, der blev båret, ligeledes var i disse farver. Andre iagttagere (agent Bruhn, vægter H. C. Nielsen, Gamborg, Suadicani) taler skiftevis om tyske, slesvigholstenske og oprørsflag, uden at det er klart, hvilken fane der sigtes til. Den samme tvivl gør sig gældende med hensyn til sikkerhedskorpsets kokarder, der efter alt at dømme også har været sort-rød-gyldne, selv om Gamborg kalder dem slesvigholstenske.

Sikkerhedskorpset trådte i aktion efter en velovervejede plan. Det blev straks om morgenen sat ind på to fronter: mod det danske partis ledende mænd i byen, og mod de farer man frygtede fra den danske landbefolknings side. For at imødegå den sidstnævnte trussel blev alle indgange til byen besat og alle ind- og udpasserende anholdt. På Schows ordre opstilledes der vagtposter hos de danske førere Fischer og Grauer. Flere danske borgere blev tvunget til at underskrive en revers og give håndslag på, at de ville afholde sig fra alle danske »Umtriebe«. Fischer fik besked om, at hans blad kun måtte udkomme, hvis det blev redigeret i slesvig-holstensk ånd²⁹. Op ad dagen fandt Fischer det rådeligst at forlade byen og fik af Schow frit lejde til at tage til Kolding. Da professor Paulsen fra Kiel om eftermiddagen passerede Åbenrå på vej nordpå og tog ind hos Fischer, var denne rejst³⁰. Både Paulsen og baron Eggers fra Slesvig blev under deres ophold i Åbenrå forsynet med »beskyttelsesvagter«³¹. Gamborg giver i sine dagbogsoptegnelser et for dagen typisk stemningsbillede: »Klokken 11 om aftenen kom diligencen, og jeg gik op på postgården for at se prof. Paulsen afrejse med samme. Straks derpå så jeg ham komme i midten af en afdeling af den frivillige borgervagt, som anførtes af min principal³², med dragen sabel. Også borgmester Schow og flere bekendte slesvigholstenere, hvoriblandt apoteker Karberg, havde indfundet sig og omringede professor Paulsen og diligencen under idelige forhønelser«. Således blev byens dansksindede parti gjort tavs.

Alle disse revolutionshandlinger udgik fra det tysk-radikale parti, der i martsdagene helt havde byen i sin magt. Det virkede

med energi, ja fanatisme for den stortyske tankes sejr i Åbenrå. Disse bestræbelser mødte fjendskab fra dansk side, skepsis hos gammel-slesvigholstenerne og slet ingen forståelse hos almuen. Andet var heller ikke at vente i en by som Åbenrå, hvis indbyggere kun havde en meget svag forbindelse med Tyskland. Omvæltningens partiets stilling kunne være blevet langt stærkere, hvis det havde søgt at realisere sine demokratiske programpunkter. Der kendes imidlertid ingen handling og ingen udtalelse fra dets side, som røber interesse for de brede lag. Det havde derved på forhånd sat sig selv ud af spillet som leder af almuen, der netop nu rejste sig af sin politiske søvn, vakt til dåd af det politiske uvejr.

For at formå embedsmændene i byen til at adlyde den provisoriske regering, aflagde borgmester Schow sammen med den øvrige magistrat (sikkert med undtagelse af agent Bruhn) besøg hos dem i dagens løb. Pressionen gav det ønskede resultat, idet dog den lige udnævnte amtsforvalter Krogh gav et undvigende svar, og postmester Moltke erklærede, at han ikke ville vige et skridt fra den ed, han havde aflagt til kongen⁸³. Det fremgår i øvrigt klart af det fremførte, at embedsmændene i Åbenrå hverken var opstandens bagmænd eller tog ledende del i den.

Borgmester Schow fik i løbet af den 25. endnu engang lejlighed til at vise, hvor fuldstændigt han havde tilsluttet sig revolutionen. Oberst v. Holstein, der var på vej nordpå med den del af dragonerne fra Slesvig, som var forblevet tro mod den danske regering, forlangte hos amtmand von Stemmann fri ret til gennemmarch gennem Åbenrå (de var formentlig blevet standset af sikkerhedskorpsets vagtposter). Stemmann tilkaldte Schow og Sua-dicani. Henvendt til v. Holstein erklærede Schow imidlertid, efter hvad han oplyste under forhøret den 31. 5., at gennemmarchen ville volde vanskeligheder, og at militæret i hvert fald måtte aflevere våbnene. Da v. Holstein kategorisk afviste dette krav, erklærede Schow, at han ville forelægge spørgsmålet for bykollegierne. Oberst v. Holstein har tilsyneladende også bragt spørgsmålet om kvarter for de troblevne jægere fra Slesvig på bane, og under forhøret blev Schow beskyldt for at have nægtet disse kvarter. Schow svarede, at dette spørgsmål vistnok slet ikke

havde været berørt, men det kan ikke være rigtigt, thi ifølge borgerprotokollen besluttede bykollegierne at give jægerne kvarter i byen, hvis det skulle blive forlangt. Her er åbenbart igen tale om et tilfælde, hvor Schows holdning var mere stejl end det øvrige bystyres. Borgerprotokollen nævner i øvrigt ikke dragonerne; sandsynligvis fordi de på det tidspunkt, bykollegierne holdt deres møde, havde fortsat deres march nordpå uden om byen. Heller ikke jægerne marcherede gennem Åbenrå.

Bykollegierne samledes denne dag for efter den fuldbyrdede omvæltning at godkende en indberetning om situationen til den provisoriske regering. Agent Bruhn deltog betegnende nok ikke i dette møde. Selve indberetningen er ikke bevaret, men af udtalelser af Schow og af dr. Marcus (den førende slesvigholstenske politiker i Haderslev) under forhørene³⁴ fremgår, at indberetningen blev affattet, efter at embedsmændene var blevet adspurgt, om de ville anerkende den provisoriske regering, og at meddelelsen herom udgjorde indberetningens vigtigste punkt. Marcus oplyste desuden, at der i indberetningen havde stået, at der vagede tyske faner fra rådhuset, at Fischer og Grauer var »arresteret«, og at byen ønskede væbnet hjælp mod den ophidsede landbefolkning.

Det er tænkeligt, at man ved indberetningens formulering har haft den agitatoriske virkning for øje, som den kunne øve på udviklingen i Haderslev, hvor den provisoriske regering stadig ikke var blevet anerkendt. I hvert fald blev der taget en afskrift af såvel denne indberetning som af det på det natlige møde underskrevne dokument, og de blev sammen med eksemplarer af den provisoriske regerings proklamation bragt til Haderslev af advokat Nissen; også Schows husvært, købmand Marcus, en broder til dr. Marcus, rejste til Haderslev. Her havde den slesvigholstenske borgerforening dagen igennem udfoldet de største bestræbelser for at få magistraten til at anerkende den provisoriske regering. Sent om aftenen oplæstes skrivelserne fra Åbenrå i borgerforeningen i Haderslev, og med dem i hånden gik dr. Marcus henimod klokken fire om morgenen den 26. 3. til borgmester Lassen og forlangte, at Haderslev skulle følge Åbenrås eksempel. I sidste øjeblik fik Lassen sagens afgørelse udskudt

til samme dags formiddag, og på dette tidspunkt lykkedes det ham som bekendt ved direkte appel til borgerne at forhindre anerkendelsen af den provisoriske regering.

Også i Tønder virkede Åbenrås resolute overgang til den provisoriske regerings side som et ildnende eksempel. To af de »fremmede«, som overværede den natlige anerkendelse af den provisoriske regering i Åbenrå, var kendte Tønder-borgere: købmand I. C. Todsens og kæmner Rehhoff (en broder til provsten i Åbenrå). Den førstnævnte var den 24. 3. blevet sendt til Åbenrå for at købe geværer til en tønderisk borgergarde, som bykollegierne dagen i forvejen havde vedtaget at oprette³⁵. Ved middagstid den 25. 3. kom de tilbage til Tønder, hvor bykollegierne netop var forsamlet til møde. »Vi begav os straks til disse for at aflægge beretning om det, vi havde set og erfaret i Åbenrå«, skrev Todsens 28. 3. til Karberg i Åbenrå³⁶. Magistraten og de deputerede var imidlertid så forsigtige, at de ville afvente en direkte henvendelse fra den provisoriske regering. Først da denne var kommet den 26. 3., gik bykollegierne ind på det almindelige krav. Man kunne derfor en uge senere over for kongen fremhæve, at Tønder var »die letzte der sich fügenden Städte«³⁷. — Også i Flensborg bøjede bykollegierne sig 26. 3. for den provisoriske regerings netop indløbne krav om anerkendelse³⁸, medens Sønderborg, hvortil meddelelsen om den provisoriske regerings dannelse først nåede den 27. 3., besluttede at se tiden an; byen havde endnu ikke truffet et endeligt valg, da danske krigsskibes ankomst den 28. 3. afgjorde sagen³⁹.

OMVÆLTNINGSPARTIET VED MAGTEN

26. 3.—28. 3.

Søndag den 26. marts oprandt som en stille og rolig dag. Man så ikke engang »de oprørske faner«⁴⁰. På denne dag indløb imidlertid fra den provisoriske regering en ordre (dat. 25. 3.) om straks at dirigere de til Fredericia indkaldte reserver til Rendsborg⁴¹. Sikkerhedskorpset påtog sig med iver at udføre denne ordre, og medlemmernes kampmod er sikkert blevet øget ved, at de i Hamborg indkøbte geværer ankom henimod aften⁴². Fra

og med denne dag anholdtes alle landreserver, der søgte at passere Åbenrå på vej til Fredericia, af sikkerhedskorpsets vagter⁴³. De blev ført til rådhuset, hvor de fremstilledes for Schow eller rådmændene, »som i hiine Bevægelsens Dage vare for den største Deel tilstede paa Raadstuen«⁴⁴. Ifølge Schow havde den provisoriske regering pålagt myndighederne ikke at tvinge de indkaldte til at tage til Rendsborg, men opfordre dem til at begive sig til deres hjem. I Åbenrå gik man imidlertid under Schows ledelse langt videre. Nogle blev beordret til Rendsborg, mens andre, der nægtede, fik frataget deres pas. 27. og 28. 3. sendte Schow lister over afviste reserver til amtshusene i Sønderborg og Nordborg, ledsaget af opfordringer til at kontramandere de tidligere udstedte indkaldelsesordrer. Disse åbenlyst oprørske handlinger kom til at danne hovedanklagen mod borgmester Schow og blev den umiddelbare årsag til hans arrestation. I sit forsvarsskrift søgte han forståeligt nok at svække betydningen af disse skridt: han havde ikke udøvet tvang mod reserverne, og det havde stået dem frit for at gå syd på ud af byen og så »auf einem ganz kleinen Umwege« mod nord. Hvis man så uheldet på situationen, tilføjede han, måtte man indrømme, at den valgte fremgangsmåde ikke havde skadet indkaldelsen: »Overordentlige tidsomstændigheder kræver imidlertid usædvanlige forholdsregler«. Over for anklagens store bevismateriale indrømmede Schow dog 23. 5., at beskyldningerne var rigtige, men fremstillede det skete som »en følge af tvingende forhold«; initiativet var udgået fra folket, og han havde måttet fortsætte ad den vej, han var slået ind på. I det sidste forhør, den 28. 6., sagde han endelig rent ud, at »når man havde anerkendt den provisoriske regering, var det en simpel konsekvens at omdirigere reserverne«.

Efterhånden som de tilbageviste reserver nåede frem til deres garnison og der berettede om, hvad de havde været udsat for i Åbenrå, dannede der sig i hærens ledelse et billede af en by, hvis borgere var fanatiske oprørere mod deres konge. I en rapport fra 3. infanteribrigade i Fredericia 28. 3.⁴⁵ hedder det f. eks.: »I Apenrade blev de standsede, man tog bidslet af hestene for at standse vognene, men de kom dog igennem«. 29. 3. rapporterede hovedkvarteret for det nørrejydske korps i Haderslev⁴⁶: »I Apen-

rade anholder man bestandig de reserver, der frivilligt strømmer ind til os; man sætter dem i fængsel, indtil de lover at gå til Rendsborg i stedet for til Kolding; i dette øjeblik melder sig en reserve, som man har røvet sko og strømper fra; hans kammerater har mistet trøjer, veste osv. Disse excesser forøves af Apenrade borgere«. Samme dag rapporterede postmesteren i Fredericia til generalpostdirektionen: »De indkomne frifolk har formelig måttet slå sig igennem Apenrade; passene er frataget dem; marchpenge har de ikke erholdt, og embedsmændene har villet forcere dem til at gå til Rendsborg«⁴⁷. Fra selve Åbenrå foreligger også et par udtalelser om tilbageholdelserne: Vægter H. C. Nielsen oplyste 13. 4., at murmester Frederik Schultz »har i en afstand af omtrent $\frac{1}{2}$ mil herfra byen indhentet og her til stedet tilbageført noget på vejen til Fredericia værende mandskab«, og rådsbetjent Ipland nævnede, at især apoteker Karberg havde været virksom ved tilbageholdelsen af de indkaldte⁴⁸.

Harmen på dansk side vendte sig imidlertid ikke blot mod Åbenrå by og dens borgmester, men også mod amtmand v. Stemmann, der den 26. 3. lod sig bevæge til at adlyde den provisoriske regerings ordre om at indkalde mandskabet til Rendsborg i stedet for til Fredericia⁴⁹. Man troede, at dette skridt »har haft til følge, at en stor del af amtets værnepligtige mandskab, som ellers ville være bleven indkaldt til Hans Majestæt Kongens tjeneste, befinder sig i de fjendtlige rækker«⁵⁰. Det viste sig imidlertid hurtigt, at amtmanden »ikke med nogen særdeles iver« havde efterkommet denne ordre, og at adskillige af de indkaldte slet ikke var taget afsted⁵¹. Anholdelsen af reserverne i Åbenrå havde Stemmann ingen andel i og billigede den ikke⁵².

Om eftermiddagen den 26. rejste dr. Marcus fra Haderslev til Åbenrå for at bringe hustru og børn i sikkerhed. Fra Åbenrå fortsatte han til Rendsborg⁵³. Han har utvivlsomt medbragt det overmåde oplysende brev, som borgmester Schow samme dag skrev til hertug Christian August af Augustenborg⁵⁴, med hvem han havde korresponderet i mange år. Brevet bærer tydeligt præg af det indtryk, udfaldet af styrkeprøven i Haderslev har gjort. Laurids Skau organiserer friskarer mod slesvigholstenerne, hedder det: »en behagelig udsigt for os i Åbenrå«. Af frygt



*Provost
Johs. Andr. Rehhoff.*

for bønderne har Haderslevs borgere erklæret sig mod den provisoriske regering, »og nu er Åbenrå målet«. Schow beder derfor hertugen om at opbyde hele sin indflydelse for at sørge for, at der bliver sendt militær til Åbenrå, thi »sådan som det går nu, kan det ikke blive ved med at gå godt«. Man må tage i betragtning, »at vi skal kæmpe mod fanatikere og står som ledere af en i det store og hele indifferent masse«. De fleste embedsmænd tør ikke beslutte sig. »Stemann har jeg med stort besvær fået til at tage den beslutning, at han vil tilslutte sig den provisoriske regering, og han vil sandsynligvis i morgen eller i overmorgen indsende sin erklæring til regeringen«.

Da Schow havde overbevist Stemann om nødvendigheden af at anerkende den provisoriske regering, indkaldtes amtets sogne-

fogeder og befuldmægtigede til et møde på amtshuset den følgende dag (27. marts)⁵⁵. Foruden disse og amtmand v. Stemann deltog også provst Rehhoff, herredsfoged Wardenburg, amtsforv. Krogh, husfoged v. Liweh og amtsfuldm. Brinckmann i mødet. Om morgenen, før mødets begyndelse, modtog amtmanden den officielle meddelelse om den provisoriske regerings dannelse. Af de mange deltageres udtalelser om mødet fremgår det tydeligt, at det kun var modstræbende, v. Stemann adlød den provisoriske regering. Efter at have oplæst denne regerings proklamation udtalte han, at det ikke var hans hensigt at opfordre nogen til at slutte sig til den provisoriske regering eller anerkende de i proklamationen opstillede principper, og at kun fremtiden og en nøjere undersøgelse kunne vise, om de var grundede på ret, men at han anså det for sin pligt at opretholde ro og orden. Han tilføjede, at det måtte antages, at kongens vilje ikke var fri. Stemann, fortæller sognefoged Rohde fra Brunde, kunne under sin tale ikke tilbageholde tårer, »jeg antager af kærlighed og hengivenhed for kongen«⁵⁶. Rehhoff derimod har tydelig nok søgt at få sognefogederne til at gå videre end til denne upolitiske afgørelse. Han opfordrede i hvert fald »særskilt« sognefoged Reuter fra Løjt til under de nuværende omstændigheder at vise sig som en mand⁵⁷. Forsamlingen var enig om at afvise oprettelse af sikkerhedsvagter på landet samt udbredelse af den provisoriske regerings proklamation⁵⁸.

Byen gæstedes samme dag af den provisoriske regerings overordentlige kommissær, herredsfoged Jacobsen, der skulle reorganisere og inspicere forvaltningen i Åbenrå⁵⁹. Det var sandsynligvis ham, der medbragte anerkendelsesopfordringen til Stemann, og da han havde fuldmagt til at suspendere alle embedsmænd, der ikke tilsluttede sig den provisoriske regering, skyldes det nok ham, at Stemann allerede på denne dag indsendte sin anerkendelse. Det står sikkert også i forbindelse med hans ophold i byen, at Rehhoff denne dag afgav en tilsvarende erklæring⁶⁰, at amtsforvalter Krogh meddelte den provisoriske regering størrelsen af sin kassebeholdning⁶¹, og at postmester Moltkes hus pludselig blev besat af tre mand fra sikkerhedskorpset, medens to magistratsmedlemmer bad ham afgive en erklæring i



*Kaptajnløjtnant
Magnus Suenson.*

anledning af rygter om, at han ville flygte. (Man har åbenbart frygtet, at han ville medtage kassebeholdningen)⁶².

MILITÆRE FORBEREDELSE

I de følgende dage er Åbenrås historie præget dels af de to stridende parters militære aktivitet, dels af, at danskheden uventet træder frem som en med byens tyskorienterede parti fuldt jævnbyrdig styrke. Danskhedens kerne viste sig at være et hidtil ganske overset befolkningselement, nemlig skibstømmerne ved byens værfter, der var i besiddelse af den uafhængighedsfølelse, som småborgerskabet i så høj grad manglede.

Den 25. marts havde den provisoriske regering besluttet at sende tropper ind i Slesvig så langt nord på som muligt⁶³, og da herredsfoged Jacobsen den 27. var i Åbenrå meddelte han da også, at man i de nærmeste dage kunne vente et troppekorps i byen⁶⁴. Den 26. marts afmarcherede major Michelsen med 2.

slesvigholstenske jægerkorps og frikorpsene fra Kiel fra egnen nord for Rendsborg til Flensborg⁶⁵. Den 27. marts om aftenen ankom tropperne til Flensborg⁶⁶. Her blev de imidlertid stående. Da dr. Marcus den 27. marts bad den provisoriske regering om militær hjælp, fik han som svar, at »der Norden« foreløbig måtte skøtte sig selv, og at det i det hele taget måtte overlades til de enkelte distrikter, om de ville vende sig mod nord eller syd⁶⁷. Det tør antages, at den tøvende slesvigholstenske besættelse af Åbenrå står i forbindelse med den provisoriske regerings overvejelse af en eventuel afståelse af Nordslesvig til Danmark.

Rygtet om slesvigholstenske troppers march fra Flensborg mod Åbenrå nåede det nørrejydske korps' hovedkvarter i Kolding kort efter kl. 16 den 28. marts. Kl. 19 rapporterede general Høegh Guldberg herfra, at det var »upåtvivleligt, at insurgenterne trænger frem og allerede er i Apenrade«⁶⁸. Man besluttede derfor omgående at rykke frem til Haderslev. Den 29. 3. kl. 2,30 nat afmarcherede de første danske tropper mod syd, og ved middagstid blev Haderslev besat⁶⁹.

Imidlertid var korvetten »Najaden« under kaptajnløjtnant Dirckinck-Holmfeldt 26. 3. afgået fra København til Sønderborg. 27. 3. fulgte briggen »St. Thomas« under kaptajnløjtnant M. Suenson efter med ordre til at underlægge sig kommando af »Najaden«s chef⁷⁰. Den 28. marts kl. 9,30 om formiddagen ankom »Najaden« til Sønderborg, medens »St. Thomas« lagde sig til ankers ved Hardeshøj. Dirckinck-Holmfeldt beklagede sig allerede i sin første rapport til marineministeriet (28. 3.) over myndighederne i Åbenrå: »Der kom mange indrollerede [dvs. søværnepligtige] til mig og beklagede sig over, at de i Apenrade var blevet standset af (jeg tror) herredsfoged Schou«. Suenson fik fra en forbisejlende skipper en række andre oplysninger om situationen i Åbenrå og foreslog den 29. marts Dirckinck-Holmfeldt, at en dansk orlogsmand skulle afgå til Åbenrå for om muligt at »bidrage til at gyde mod i de dansksindede«. Dirckinck-Holmfeldt mente imidlertid, at en sådan demonstration ikke ville udrette synderligt, før de danske tropper rykkede frem.

Det danske militærs planer med hensyn til Åbenrå udtrykkes klarest i den instruktion, som Tscherning 28. 3. udstedte for det

venstre flankekorps, der skulle operere fra Als og Sundeved: »Når forbindelsen med hovedkorpset [der skulle rykke frem fra Kolding] er tilvejebragt, så at dette samtidig og i forening med venstre flankekorps og en brig, som averteres herom fra venstre flankekorps, kan indeslutte Åbenrå, udføres dette hurtigst muligt. Briggen viser ved kugleskud, at den har byen i sin magt, men må dog ikke molestere byen uden i yderste nød. Oprørske embedsmænd og tyske agitatorer forvares om bord. Når Åbenrås befolkning er gjort uskadelig«, hedder det endelig, fortsættes operationerne mod Tønder⁷¹

Den 28. marts, da fremrykningen til Haderslev var besluttet, begyndte man at føre denne plan ud i livet. Kl. 21 sendte Læssøe, som stabschef for det nørrejydske korps, fra Kolding en skrivelse til flotillen ved Als. Heri udtaltes ønske om, at fremrykningen sydpå »måtte blive understøttet fra flotillens side derved, at et eller flere skibe går op ad Apenrade fjord imod byen«. Korpset »skal søge at komme i forbindelse med flotillen og ønsker, at denne bestræber sig for det samme. Hensigten med denne demonstration formener korpset at måtte være at true byen Apenrade, uden at byen dog beskydes, når dertil ikke er særlig anledning«. Den 30. marts kl. 1,45 nat kom skrivelsen kaptajn-løjtnant Suenson i hænde, og kl. 6,30 styrede »St. Thomas« fra Hardeshøj mod Åbenrå fjord.

SKIBSTØMRERNES DANSKE MODAKTIONER

28. 3—30. 3.

I Åbenrås tysksindede kredse havde nyheden om slesvigholstenske troppers ankomst til Flensborg selvfølgelig forbedret humøret, der var dalet stærkt siden Haderslevs ikke-erken- delse af den provisoriske regering. Hovedkilden til vort kendskab til udviklingen i Åbenrå i de følgende dage er de ovenfor omtalte dagbogsoptegnelser, som C. Gamborg i 1891 »muligst uforandret« offentliggjorde i bladet »Vort Forsvar«. Gamborg, en præstesøn fra Sjælland, var 1846 blevet ansat hos tømrmester Paulsen og bestyrede 1848 hans værft som mestersvend. Han var da 25 år gammel. »I forventning om troppernes nære ankomst«, skrev han den 28. i sin dagbog, »begynder de tysksindede idag at håne



*Skibsbygmester
Jürgen Paulsen.*

og chikanere adskillige dansksindede«. Gamborg var der dog ingen, der generede, da han bag sig havde skibstømmerne, »der uden undtagelse er dansksindede«. Paulsen (Gamborgs principal) havde i de sidste dage flere gange udtalt, at han håbede at komme til at bygge en afdeling til den kommende tyske flåde, og ved middagstid hejste han igen sit tyske flag. Dette blev signalet til åben modstand fra skibstømmernes side. Gamborg fortæller: »Da jeg efter middag kom ud på pladsen, spurgte jeg tømmermændene, om de var enige med mig i, at vi ikke længere ville arbejde under dette oprørsflag. De svarede alle ja, og flere af de yngre begyndte at kaste med sten efter fanen. Dette bad jeg dem dog om at lade være, da jeg nok skulle sørge for, at den kom bort. Jeg gik da ind til hr. Paulsen, som jeg traf ved middagshordet, og erklærede ham i mit og alle tømmermændenes navn, at vi ville nedlægge arbejdet på hans værft, hvis den oprørsfane imod vor danske konge, som vajede på hans planbygning, ikke blev strøget, og — han adlød!«

Samme dag udsendte Hans Kopperholdt det første og eneste nummer af et ugeblad: »Bulletin«. Det var karakteristisk for den udvikling, der havde fundet sted i de sidste ti år, at bladet udkom på dansk. Det betonedes, at Tysklands hjælp til slesvigholstenerne var nær og aftrykte den preussiske konges brev af 24. marts, hvori han lovede støtte til opfyldelse af de slesvigholstenske krav⁷². Ved sin åbent protyske tendens virkede bladet imidlertid mod sin hensigt skræmmende på vaklende elementer: for sognefoged Borg blev den provisoriske regering »først helt mistænkelig«, da han den 29. så bladet i Åbenrå⁷³.

Heller ikke den 29. marts kom der slesvigholstensk militær til Åbenrå. Borgmester Schow sendte et nyt brev til hertugen, hvori han beklagede sig over, at der stadig ikke var kommet hjælp. Haderslev, skrev han, ville sikkert blive besat om aftenen, og næste dag ville det blive Åbenrås tur⁷⁴. I håb om troppernes ankomst blev der hejst et voksende antal tyske flag i byen. Gamborg talte i formiddagens løb med tømmerne om, »hvilken skam det var, at vi danske vedbliver at tåle dette uvæsen«. Tømmerne lovede ham, at de om aftenen ville være ham behjælpelige med at skaffe alle de tyske flag af vejen. Der blev nu etableret kontakt med arbejderne ved de to andre værfter, og inden en halv time fik Gamborg besked om, at alle ville være med i aktionen. Da Gamborg lod Paulsen forstå, hvad der var i gære, ilede denne op i byen, og da Gamborg kl. 2 så Paulsen igen, fortalte denne, at han havde bevæget sine meningsfæller til at tage flagene ned. Fra et barkskib, der var under bygning, så Gamborg nu »den ene fane oppe i byen forsvinde efter den anden. Inden en time var forløbet, så man ikke et oprørske flag i hele Åbenrå!« Om aftenen var der røre i gaderne. Overalt så man grupper af skibstømmere. En stor skare samledes foran rådhuset. Sikkerhedskorpssets chef, Hans Bruhn, kom ned ad rådhustrappen og søgte at få mængden til at skilles, men måtte hovedkulds retirere op ad trappen. Først da agent Bruhn, om hvem man sagde, at han havde vægret sig ved at anerkende den provisoriske regering, tiltalte tømmermændene, skiltes disse ad, »idet de gav et dundrende hurra for de danske«.



*Skibsreder, agent
Jørgen Bruhn.*

Da nogle af tømmerfolkene kl. 5 den næste morgen (torsdag den 30. marts) kom ind fra Løjt, fortalte de, at danske krigsskibe var under opsejling i Genner Fjord. Fra den tidlige morgen hørtes kanonskud uden for fjorden, og kl. 8 blev to krigsskibe iagttaget ved indløbet til den. »Tiden synes mig nu kommet til at få fanetoget i gang«, skrev Gamborg, som dagen i forvejen havde foreslået, at alle skibstømrere skulle gå i optog gennem byens gader med dannebrog i spidsen. Kl. 9 gik skibstømrerne fra Paulsens værft i samlet trop ned til havnen, hvor deres kammerater fra de andre værfter sluttede sig til dem. »Kl. halv ti var det imponerende tog med et stort dannebrogssflag i spidsen samlet på skibsbroen og satte sig under afsyngelsen af danske fædrelandssange, mange af tømmermændene med øksen på skulderen, i bevægelse op gennem brogaden. Toget gik igennem alle byens hovedgader og vakte overalt stort røre«. Gamborg stod ved rådhuset og så optoget drage forbi: »Det var et kosteligt syn her at se resterne af den tapre borgergarde opmarcherede, blege som

lig, med deres franske rifler over skulderen. De fleste medlemmer har sagt sig løs fra korpset på grund af situationens alvor«.

DANSKE KRIGSSKIBE PÅ REDEN; SLESVIG-
HOLSTENSKЕ TROPPER I BYEN.
OMVÆLTNINGSPARTIETS NEDERLAG

30. 3.—31. 3.

Situationens alvor bevirkede også, at bykollegierne samledes på rådhuset til drøftelse af den holdning, man skulle indtage over for kongens krigsmagt, der nu truede både dem og byen med gengældelse for deres frafald. Det radikale løsrivelsesparti, der i den sidste uge havde domineret byen, led nu et fuldstændigt nederlag over for byens konservative borgerskab, der stillede sig på det standpunkt, at bykollegiernes anerkendelse af den provisoriske regering først og fremmest var fremkaldt af deres ønske om »ikke at give slip på ordenens tøjler«, og at den ikke måtte opfattes som frafald fra deres konge⁷⁵. Man kunne have tænkt sig, at borgmester Schow havde været solidarisk med de radikale, som han havde støttet i alle afgørende spørgsmål, men hans tilbøjelighed til at skjule de sande motiver til sine handlinger bag juridisk formalisme gjorde det let for ham nu at forene sig med det konservative flertal.

Ude på fjorden kom »St. Thomas« i det stille vejr langsomt nærmere. Med mellemrum affyrede den løse skud. Mange borgere begyndte af frygt for et bombardement at flytte deres ejendele ud af byen, mens skibstømrere og byens unge søfolk samlede sig ved havnen med deres dannebrogssflag, svingede med hatten og råbte hurra⁷⁶. I byen vajede dannebrog forskellige steder⁷⁷. Kl. 2 lod briggen ankeret falde og løsnede en kanon, »hvis brag i det stille vejr kastes tordnende tilbage fra de omliggende skove og kyster⁷⁸. Magistraten skred nu til udførelse af kapitulationen. Agent Bruhns søn, kaptajn Hans Bruhn, fik besked om at føre Suenson til rådhuset, hvis han kom i land⁷⁹. På brohovedet hejstes dannebrog på havnens flagstang⁸⁰. Her samledes magistraten⁸¹ og sikkerhedsvagtens chef, skibsreder Hans Bruhn, for at byde krigsskibet velkommen.

Imens var Gamborg i en jolle, roet af to tømrrere, taget ud til »St. Thomas«, hvor Suenson udspurgte ham om forholdene i byen. Schows virksomhed vidste Suenson allerede besked med, og da han hørte, at de to brødre Karberg endnu var i Åbenrå, bad han Gamborg »bringe dem ligesom borgmester Schow hans hilsen, at det ville glæde ham særdeles at se de herrer ombord hos sig«. Da Gamborg igen var kommet i land, trådte han hen til Schow, »der så ud, som om han skulle synke rent sammen; jeg bragte ham kaptajn Suensons hilsen.

»Hvad skal jeg gøre?« spurgte han, henvendt til agent Bruhn.

»Naturligvis gå om bord«, svarede denne.

»Vil De ledsage mig?«

»Ja«.

De steg sammen ned i en båd og lod sig ro ombord.

I båden befandt sig også sikkerhedskorpsets chef, Hans Bruhn, der pillede det hvide bånd af armen undervejs ud til briggen⁸². Samtalen med Suenson indledtes i følge Schows egen erklæring 15. 4. med »nogle ord om tidsforholdene«, dvs. Suenson bad Schow forklare sin fremfærd over for de indkaldte reserver, og fik som svar, at Schow havde handlet »i følge den slesvigholstenske regerings bestemmelse, som var ham kommunikeret i et brev fra prinsen af Augustenborg«. Suenson anså det derfor for rigtigst at beholde Schow om bord⁸³. Suenson forlangte dernæst, at magistraten skulle sende en depeche pr. stafet til den danske styrke i Haderslev for ham. »Vi var straks rede hertil«, skriver Schow, og da Suenson krævede, at Schow skulle blive ombord, til der var indløbet svar, var man også indforstået med dette. Klokkeren halv fire var depechen parat⁸⁴ og blev sendt i land sammen med de to brødre Bruhn. Schow fik anvist plads i chefens kahyt. Briggens besætning gjorde sig nu rede til at gå i land⁸⁵, da topgasterne varskoede, at der syd fra drog tropper mod byen. Det var det 2. slesvigholstenske jægerkorps og 40 dragoner (alle i deres gamle danske uniformer og stadig kommanderet på dansk) under ledelse af major Michelsen, der sammen med et friskarekorps fra Flensborg foretog en rekognoscering mod Åbenrå⁸⁶. Klokkeren var da henimod 5.

Disse troppers indmarch forandrede med ét slag - om end

kun for en kort tid - hele situationen. Brødrene Karberg undgik deres skæbne. Undervejs ned til skibsbroen hørte de om de fremrykkende slesvigholstenere, vendte om og gik dem i møde sammen med meningsfæller fra byen. Gamborg havde forinden, med Paulsens billigelse, nået at få hejst dannebrog på tømmergården.

Flere af de slesvigholstenske frikorpsfolk har i deres erindringer skildret deres dramatiske indtog i Åbenrå og deres første møde med den danske krigsmagt⁸⁷. Gamborg stod sammen med andre i tømmergården og så briggens mandskab stå færdigt ved kanonerne, men uden at forulempe jægerne, der uanfægtede drog ind til byen⁸⁸. »Vore herrer friskarefolk«, som Heise skriver, havde for en stor del lejet sig vogne til transporten. Ved Posekær teglværk gjorde de holdt og sendte forsøgsvis en vogn med en sort-rød-gylden fane hen ad chausseen. Denne udfordring blev straks besvaret fra »St. Thomas«: »Da den tyske fane blev observeret at vaje skød 2 skarpe skud imod samme«, rapporterede Suenson. Det var de første skud, der på dansk side blev affyret mod fjendtlige tropper under treårskrigen.

Skuddene fik friskarefolkene og dragonerne til skyndsomst at gøre omkring. Ad en omvej gennem skovene nåede de senere nordfra ind i byen. Oven på dagens mange forskrækkelser blev de slesvigholstenske soldater modtaget med særlig jubel af Åbenrås tysksindede indbyggere. Foran rådhuset blev der fra begge sider holdt taler⁸⁹. Der blev kastet krans ned på dem, man løb omkring med dem arm i arm, og de blev beværtet på bedste måde⁹⁰. Ifølge Fischer indgød mange af friskarefolkene med deres »skumle og vilde udseende« byens indbyggere en panisk skræk. På grund af orlogsskibets tilstedeværelse og den danske hærs nærhed blev soldaterne ikke indkvarteret hos borgerne; de indlogeredes på slottet eller bivuakerede i gaderne.

Mens man oppe i byens hovedgader festede for de slesvigholstenske soldater, tog Gamborg i selskab med endnu et par danske ud til »St. Thomas«, der havde lagt sig til ankers ved Laksmølle ved fjordens sydside⁹¹. Senere på aftenen var Gamborg og Th. Andersens mestersvend Printz på ny ude på briggen med militære oplysninger om de slesvigholstenske styrker. Klokken ni

så de her borgmester Schow afgå til den højstkommanderende i Sønderborg om bord i korvetten »Najaden«s travaille. Klokken halv tolv om aftenen kom et par unge søfolk fra byen om bord for at gå i skibets tjeneste som frivillige.

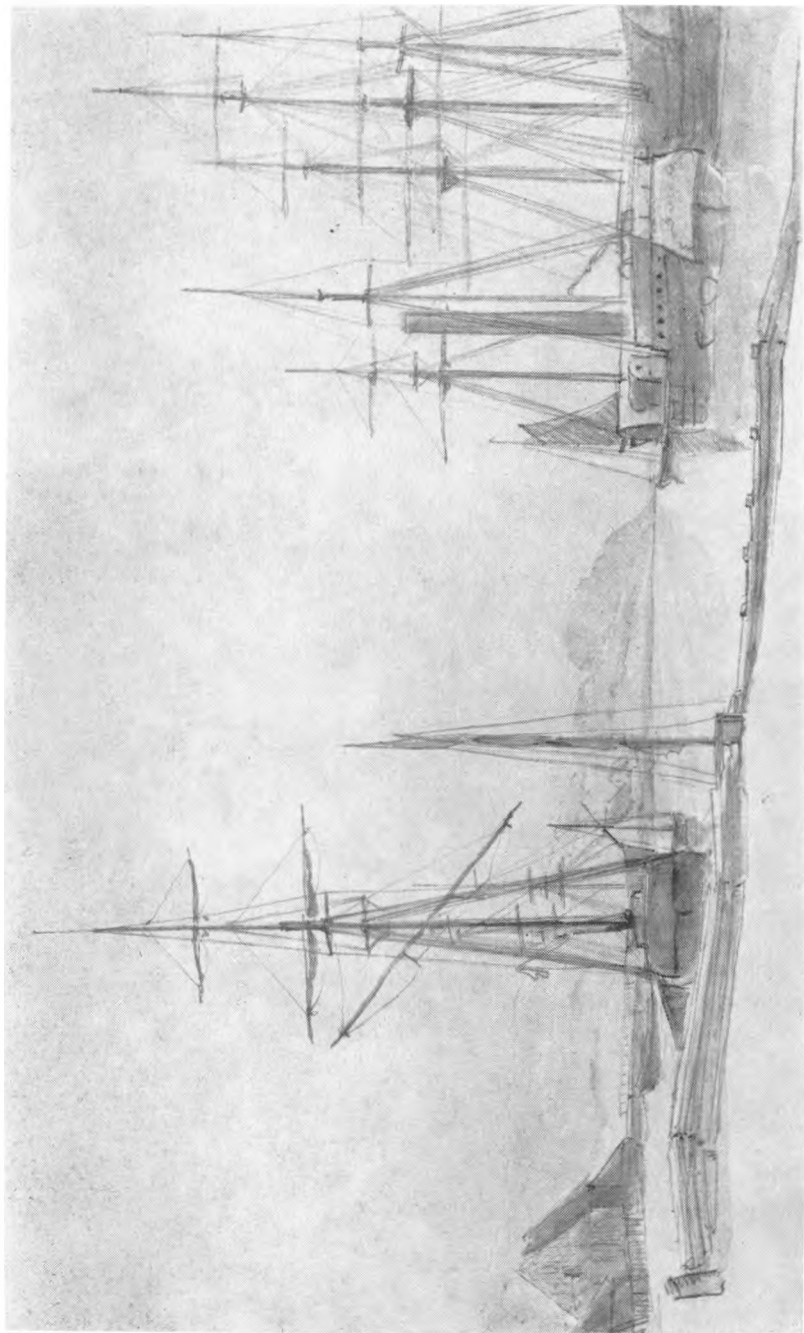
»Tågen lå nu tæt og mørk over fjorden, så at alt var skjult derunder. Vi behøvede kun brugen af vore ører til vejledning, idet turnernes sang og skrål tydelig lød os imøde fra byen, hvor disse Tysklands ungdommelige helte fejredes af Åbenrås tysksindede borgere med sande bacchanalier, og bagved os lød på samme tid kommandoen ombord i briggen, hvor chefen til natten lod alt gøre klart for at kunne afslå en mulig forsøgt entring fra landsiden. Vi kom lykkelig ind i den lille havn ved Paulsens tømmerplads, som vi til vor glæde fandt ubevogtet«, skriver Gamborg.

Klokken to om natten så de danske orlogsskibe i Als sund to raketter mod nord; det var det mellem »St. Thomas« og »Najaden« aftalte signal om assistance. Kaptajn Steen Bille om bord på dampskibet »Hekla« (han havde den foreløbige kommando over eskadren ved Slesvigs østkyst⁹²) besluttede selv at komme Suenson til hjælp. Klokken 8 om morgenen den 31. marts forlod »Hekla« Sønderborg og ankom kl. 11 til Åbenrå.

I Haderslev fik general Hedemann samme morgen (31. 3.) efterretning om den fjendtlige styrke i Åbenrå. For enten at lokke den ud af byen eller skræmme den, sendtes to eskadroner under ritmester Amle mod Åbenrå⁹³. Først nu besvarede stabschefen for det nørrejydske korps, kaptajn Læssøe, Suensons den 30. 3. afsendte depeche: »For udførelsen af demonstrationen imod Åbenrå takkes«, hedder det i svaret; »den har gjort sin gode virkning både hos landfolket, vore venner, og på borgerne i Åbenrå, vore fjender«. Åbenrå ville blive besat den 1. eller 2. april, tilføjedes det⁹⁴.

I Åbenrå var stemningen meget spændt. Ingen arbejdede på skibsværfterne, og sådan har det vel været overalt i byen. Fra skibene i havnen og flagstangen på brohovedet vajede dannebrog, men rundt omkring byen kantonnerede de slesvigholstenske tropper. Inde i havnen lå det lille dampskib »König Christian VIII«, der ejedes af et åbenråsk aktieselskab. Da den danske

MARTSDAGENE 1848 I ABENRA



Dampskibet »König Christian VIII« i Abenrå havn.

hær i høj grad havde brug for skibe til troppeoverførsler, besluttede Steen Bille efter konference med Suenson at udtage dampskibet af havnen, — et under de givne omstændigheder såre dumdristigt forehavende. Lidt over middag lagde »Hekla« sig i et geværskuds afstand fra havnen med kanonerne indstillet mod byens gader. Under kommando af Suenson roede tre armerede både ind mod land. Så snart de slesvigholstenske tropper havde fået underretning herom, søgte de at barrikadere adgangen til slottet, åbenbart i den antagelse, at der nu ville blive landsat danske tropper. De blev dog hurtigt klar over deres vildfarelse, hvorpå jægerne skyndsomst marcherede ned mod havnen og tog opstilling bagved skibsbygmester Andersens materialehus, ca. 100 skridt fra damperen. Et væbnet sammenstød og alvorlige krigsskader i byen syntes nu uundgåelige, men agent Bruhn, der efter Schows arrestation var byens ledende mand, fik major Michelsen til at love, at han ville trække sig tilbage, hvis danskerne gjorde et landgangsforsøg; dersom danskerne ikke gik i land, ville han ikke lade affyre et skud, erklærede han. Ledsaget af sin søn Hans gik agent Bruhn nu, »som de eneste af borger-skabet« ud på brohovedet, hvor det »vrinlede af over 100 tømmermænd«⁹⁵.

Suenson afgav samme dag en rapport, hvori det hed: »Efter at være kommet inden for molen kom en jægerofficer med et hvidt lommetørklæde om armen ned imod fartøjerne og sagde på dansk, at byen var besat, hvortil jeg svarede ham, at det intet gjorde, da det var Hans Majestæts tjeneste, som blev udført; hertil gensvarede han, at han med våbenmagt måtte sætte sig imod, hvortil jeg observerede, at i så tilfælde ville han til svar på geværlid modtage bomber, hvorefter han løb op i byen og kom senere ned med cirka 2 å 300 mand jægere, som dog holdt dem i tilbørlig afstand og ikke løsnede noget skud. Kl. 1,45 havde dampskibet »Christian VIII« bugsertov fra orlogsdampskibet »Hekla«.

Forskellige øjenvidner: S. W. Rasmussen, Hans Bruhn d. y., og C. Gamborg, har givet malende skildringer af denne spændende episode⁹⁶. Det fremgår af alle kilder, at tømmerne og søfolkene råbte »hurra« for de danske marinere, at de var Suenson be-

hjælpelige med at kaste dampskibet los, og at de på Suensons opfordring søgte at fange den slesvigholstenske officer. I følge generalstabens værk råbte officeren til Suenson: »Det koster blod!«, hvorpå Suenson i bedste stil svarede: »Lad koste!« Gamborg hørte på Paulsens tømmerplads det samme tilråb fra slesvigholsteneren, men derpå følgende svar, råbt af en af matroserne: »Det gør i hede helvede, det koster en l...!« Den mest sammenhængende beskrivelse giver S. W. Rasmussen, der selv førte pligtåren i en af bådene: »»Skyd ham«, råbte Suenson (om jægerofficeren), og en gammel konstabel (Wilhelm Olsen) smed geværet til kinden, men tyskeren trak sig bag om noget tømmerværk og gik hen til sine folk, kielerjægerne; der kommanderede han: »Træd an«. Vi entrede i en gesvindighed damperen og kastede fortøjningerne los. Den tyske prajede atter kaptajnen og råbte: »Jeg lader skyde på Dem, hvis De ikke lader dampskibet ligge og ror væk«. »Ja, prøv De på det, jeg svarer med gloende bomber (en lille overdrivelse), ser De, hvad der ligger?« Og han pegede på »Hekla« og briggen, — og det var sandelig et temmelig højtideligt syn. Jeg så derhen, hvor han pegede, og lige ind i gabet af »Hekla«s 60 pd. Besætningen stod ved kanonerne, og skibet var havnen så nær, at jeg så stykboret, som kanonkommandøren holdt i hånden. Briggens styrbords batteri 8—18 pd., alle med fængrør i, jo det var lovende udsigter for publikum i land — men værre for os, thi vi var uden mindste dækning imellem tyskerne og ilden fra vore egne skibe«.

Kort efter, at »Christian VIII« var bragt ud af Åbenrå havn (det var ved 2—3 tiden), observerede man fra »St. Thomas«, at de tyske tropper trak sig ud af byen. I en rapport fra hovedkvarteret i Haderslev 2. 4. 1848 hedder det: »Ved synet af de første dragoner gik fjenden ud af byen ind i skovene; senere er intet set til ham. — Eskadronerne gik vestenom skovene og rekonoscerede egnen til henimod Kliplev uden at træffe på noget«. Sammen med den slesvigholstenske styrke eller kort efter dens afmarch flygtede det revolutionære partis ledere fra Åbenrå: de to brødre Karberg, Lüders, Asmus Lorentzen, deputeretkollegiets ordfører, K. D. Deltelsen, advokaterne Bruhn og Nissen, lægerne Neuber og Schow (sidstnævnte en broder til borgmeste-

ren) samt Kopperholdt⁹⁷. Friskarerne fik fra Åbenrå følgeskab af et par af toldbodens embedsmænd: kontrollør, kaptajn v. Wasmer (han blev såret ved Bov og døde af sine sår på garnisons-hospitalet i København) og assistent Lüth (der blev taget til fange ved Bov, men vendte tilbage til Åbenrå i efteråret under våbenstilstanden)⁹⁸.

To timer efter den slesvigholstenske styrkes afmarch viste danske tropper sig uden for byen og forlangte at få en samtale med magistraten. Agent Bruhn begav sig da som ældste rådmann sammen med bysekretær Suadiciani uden for byen, hvorfra de i en ventende vogn kørte en time nordpå. Her spurgte en højere dansk officer dem, om byen havde anerkendt den provisoriske regering. De bejaede dette, men tilføjede, at »byen ikke havde haft til hensigt at svigte sin konge«⁹⁹.

Samme dags aften havde Steen Bille et møde med magistraten på rådhuset. Efter de radikale slesvigholsteneres fjernelse viste det sig let at nå til en modus vivendi: Magistraten erklærede på ny sin troskab mod kongen, og Steen Bille udstedte derpå to bekendtgørelser: i den ene opfordrede han til frivillig tjeneste i flåden, i den anden opfordrede han indbyggerne til lydighed mod magistraten. Næste dags formiddag (1. april) havde Steen Bille en lignende samtale med amtmand v. Stemmann.

IGEN UNDER KONGENS SCEPTER

31. 3.—3. 4.

Som tegn på, at byen var vendt tilbage under kongens scepter, blev den provisoriske regerings plakater nedrevet på Steen Billes ordre. På skibsbroen blev om aftenen den 31. marts en stor mængde af dens proklamationer og forordninger brændt under Suensons tilsyn¹⁰⁰. Ved denne lejlighed, siges det i magistratens indberetning 1. 5. til den provisoriske regerings befuldmægtigede, holdt Frederik Fischer en tale, »hvis tendens ikke behøver en nærmere antydning«. Magistraten benyttede i øvrigt denne autodafé som påskud til at brænde hele korrespondancen med den provisoriske regering, idet man »i overensstemmelse med den af kaptajn Suenson iagttagne fremgangsmåde anså det for

sin pligt at overgive alt, hvad der havde at gøre med den proviso-
riske regering, til forglemmelse¹⁰¹.

Lørdag den 1. april var alt roligt i Åbenrå, rapporterede Steen Bille samme dag til Marineministeriet. »Det danske flag vajede overalt, og man ventede de danske tropper, man indkørte fourage, som kom vester fra. Stemningen i byen, især blandt menig mand, var meget for den danske sag; borgerne ønsker kun fred og rolighed og giver efter for øjeblikkets magthavere; embedsmændenes opførsel er meget tvetydig«. Før Steen Bille kl. 13 ombord på »Hekla« forlod Åbenrå, sendte han en forholdsordre til Suenson: »Så længe krigen ikke er udbrudt, går De så lidt som muligt angrebsvis til værks«, hedder det heri med en sætning, der forklarer meget af begge parters besynderlige krigsførelse omkring Åbenrå. I en senere skrivelse fra Bille (samme dag) blev det pålagt Suenson at skaffe så mange søværnepligtige og frivillige matroser som muligt. Ud for Åbenrå fjord mødte »Hekla« ved 2-tiden dampskibet »Odin«, der var på vej til Fredericia med borgmester Schow ombord som arrestant.

De danske tropper rykkede heller ikke denne dag ind i Åbenrå, men dragoneskadronerne forstærkedes, og deres nærhed prægede livet i byen. Gamborg hilste på de første danske soldater, da han efter middag besøgte skibsbygmester Paulsen på Farversmølle (hvortil denne var flygtet), »idet en korporal, som førte en patrulje, kom igennem haven, just som jeg kom derud«. Henimod aften gik skibstømmerne i sluttet trop med dannebrog i spidsen til de fra Haderslev fremrykkende styrkers kantonement i Genser. De »bevidnede deres glæde over danske troppers ankomst og hengivenhed for konge og fædreland«, rapporterede oberstløjtnant Magius straks efter¹⁰².

Søndag den 2. april marcherede den danske hærs avantgarde mod syd og rykkede kl. halv et ind i Åbenrå. Fortravet udgjordes af 3. kompagni af 3. jægerkorps under kommando af kaptajn F. Hegermann-Lindencrone. Næste dags morgen skrev han i sin melding om indtoget: »Ankommen mod Apenrade kom et tog tømmerfolk bærende det danske flag kompagniet i møde og gik foran dette igennem byen syngende fædrelandske sange«. Og Frederik Fischer skrev i sit ugeblad: »Vor by har antaget et helt

andet præg. Danske flag vajer fra huse og skibe . . . Ovenpå den fortrykte stemning og den lammende skræk hersker den gladeste og livligste bevægelse iblandt indvånerne«.

Mandag den 3. april måtte Sikkerhedskorpset aflevere sine geværer. Dermed var omvæltningens kortvarige herredømme i Åbenrå likvideret. Da den provisoriske regering i slutningen af april igen udstrakte sit styre til Åbenrå, måtte de radikale nøjes med rollen som en meget aktiv venstrefløj. Situationen forskød sig heller ikke til deres gunst, da borgmester Schow i september vendte tilbage fra sit fangenskab. I deres iver for at fremme den tyske revolution kom de mere og mere i modsætning til åbenråernes store flertal og forspildte deres mulighed for at samle de brede lag om sig. Derimod dukkede byens almue, uventet for alle, frem på den nationalpolitiske arena. Dens politiske følelser fandt naive udtryk, men ingen kunne være i tvivl om dens danskhed. På denne faste grund fandt også Åbenrås dansksindede borgerskab et sikkert ståsted. Før 1848 havde danskheden i Åbenrå været en spæd plante, der ikke formåede at gøre sig gældende i skyggen af det dominerende slesvigholstenske bourgeoisie. Efter martsdagene i 1848 var danskheden i Åbenrå placeret og af alle anerkendt som tyskhedens jævnbyrdige.

NOTER

1. I det følgende anvendes bl. a. følgende forkortelser:
RA — Rigsarkivet.
LA — Landsarkivet i Åbenrå.
RK — Regeringskommissionen for Hertugdømmet Slesvig af 3. april 1848; dens arkiv findes i RA.
2. Brev, dateret Åbenrå 13. 4. 1848 fra Fischer til stiftamtmand v. Sponneck (RK).
3. Se bl. a. Ap. Ugeblad 6. og 27. 10. 1847.
4. Ap. Ugeblad, 9. og 23. 2 1848 (tillæg).
5. Se ovennævnte brev fra Fischer.
6. Tyske kancelli C. 4. Kancellipræsidentens sager. I. (RA).
7. Ap. Ugeblad 23. 2. 1848.
8. Ap. Ugeblad 8. 3. 1848.
9. Lyna 18. 3. 1848.
10. P. Lauridsen: »Da Sønderjylland vaagnede«, 7. bd., s 135.
11. Ap. Ugeblad 4. 4. 1848.
12. Sammesteds.
13. RKs arkiv, VI (RA).
14. Borgerprotokollen 21. 3. 1848 (LA) og Ap. Ugeblad 22. 3. 1848.
15. Schows erklæring 23. 5. 1848 (RK).

16. Schows erklæring 15. 4. 1848 (RK).
17. Ap. Ugeblad 4. 4. 1848.
18. Afskrift af brev fra Kopperholdt til H. Karberg 15. 2. 1850; Slesv. Min. 1. dept. A. Politik II. (RA).
19. Forhør 28. 6. og 23. 5. 1848 (RK).
20. Det er betegnende, at den erklæring, som magistraten den 1. maj 1848 afgav til den provisoriske regering, er holdt i en lige så forbeholden tone som erklæringen til den danske regeringskommission.
21. Kopperholdts ovennævnte brev fra 1850.
22. C. Gamborg: »Ungdomsminder fra 1848« i »Vort Forsvar«, 1891, nr. 280—283, 285 og 287.
23. Politibetjent H. C. Nielsens udtalelser under forhøret den 13. 4. og postmester Moltkes svar på RKs spørgsmål 13. 4.
24. Schows erklæring af 15. 4. Karakteristisk nok skubber Schow på dette sted af sin erklæring hele ansvaret for de revolutionære aktioner over på sikkerhedskorpset (»nu gjaldt det blot om at adlyde; det var mængden, støttet til sikkerhedskorpset, der nu førte roret«), skønt han tidligere i den samme erklæring, hvor det gjaldt om at forsvare korpsets oprettelse, betonedede, at dets medlemmer kom fra det højere og mellemste borgerskab og følgelig var gode samfundsstøtter.
25. Landesverwaltung. I. Krieg und Politica. Betr. die Rückkehr der Schleswiger ... 1851. Norm. Amnestie. (RA).
26. Åbenrå byarkiv. VI, nr. 30. Advokater 1772—1853: Bahnsens notitser juli 1852 (LA).
27. Gamborg, anf. sted.
28. Schows erklæring 15. 4.
29. Ap. Ugeblad 4. 4.
30. Gamborg.
31. Schow 15. 4.
32. Skibsbygger Jürgen Paulsen.
33. Moltkes svar 13. 4. på RKs spørgsmål.
34. Forhør over Schow 23. og 31. 5. og over Marcus 23. 5. 1848 (RK).
35. »Tønder By gennem Tiderne«, 1943/44, s. 227.
36. Bilag til skrivelse 12. 9. 1848 fra RK til det slesv-holst. kancelli (RK).
37. Afskrift af erklæring fra bykollegierne i Tønder 3. 4. 1848 som bilag til borgmester Knudsens svar 15. 4. 1848 på RKs spørgsmål. — Den nøje kontakt mellem slesvigholstenerne i Åbenrå og Tønder fremgår også af et af Todsens fremsat forslag til en daglig stafetforbindelse mellem de to byer: »Freilich dürften die Apenrader weniger Neuigkeiten von hier aus, als wir von dorten erwarten«.
38. Hjelholt: »Flensborgs 'anerkendelse' af den provisoriske regering«, Hist. Tidsskr., 11. rk., 3. bd., s. 387.
39. Forhør over borgmester Langreuter (RK).
40. Gamborg.
41. 21. marts var der fra København givet ordre til at indkalde reservisterne. Ordren må have nået Åbenrå den 23., men efter gammel vane afventede amtshuset de detaljerede indkaldelsesordrer fra Fredericia. Disse indtraf den 24. marts, og samme dag udgik indkaldelserne fra amtshuset. Bilag til sagen mod Stemann (RK).

42. Brev, dat. 26. 3., fra Schow til hertug Christian August (Primkenau-arkivet i Schl.-H. Landesbibl. i Kiel).
43. Ifølge Schow, hvis oplysninger herom ikke bestrides fra anden side, blev der i alt anholdt 30—40 soldater.
44. Rådsbetjent Ipland 13. 4. (RK).
45. Krigsministeriet. Direkt. for arm. pers. Indkomne sager. Protokol nr. IV, 1848. (RA).
46. Sammesteds.
47. Sammesteds (afskrift).
48. Forhøret i sagen mod Schow 13. 4. (RK).
49. Forhør over Stemann 13. 4. (RA).
50. Skrivelse 5. 4. fra avantgarden i Åbenrå til det nørrejydske armékorps (RK).
51. Sammesteds.
52. Se f. eks. sognefoged Reuters svar på RKs spørgsmål 15. 4. 1848 (RK).
53. Forhør over Marcus 23. 5. (RK).
54. Se ovenfor.
55. Undersøgelsen mod Stemann 13. 4. 1848. Amtsfuldægtig Brinckmanns udsagn (RK).
56. Svar på RKs spørgsmål.
57. Reuters svar 15. 4. 1848 på RKs spørgsmål.
58. Sammesteds.
59. Schows erklæring 15. 4.
60. Rehoffs svar 13. 4. 1848 på RKs spørgsmål.
61. Kroghs svar 13. 4. 1848 på RKs spørgsmål.
62. Moltkes svar 13. 4. 1848 på RKs spørgsmål.
63. Generalstabens værk: »Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848—50«, 1867, I, 1; s. 86.
64. Schows erklæring 15. 4.
65. Generalstabens værk I, 1; s. 94.
66. Hjelholt: »Flensborgs 'anerkendelse'...«, Hist. Tidsskr. XI, 3; s. 388.
67. Forhøret over Marcus 23. 5. 1858 (RK).
68. Krigsministeriet. Direkt. f. arm. pers. Indkomne sager. Protokol nr. IV. 1848 (RA). Rapporter, dat. Kolding 28. 3. og 29. 3.
69. Generalstabens værk, I, 1; s. 111 f.
70. Fremstillingen af krigsskibenes deltagelse i krigsoperationerne hviler her og i det følgende på deres skibsjournaler og korrespondanceprotokoller i RA.
71. Generalstabens værk, I, 1; s. 119.
72. Regenburgs samlinger A III (RA).
73. Borgs svar 15. 4. på RKs spørgsmål.
74. Primkenau-arkivet på Schl.-Holst. Landesbibl., Kiel.
75. Magistratens indberetning til RK 8. 4. 1848: Bilag til sagen mod Schow.
76. »Dengang jeg drog afsted. Erindringer fra 1848—50«, 1898 s. 21 (Strandkontrollør S. W. Rasmussens erindringer).
77. Gamborg.
78. Gamborg.
79. »Erinnerungen eines Nordschleswigers aus den Kriegsjahren 1848—49 und 1864«, Åbenrå, 1898. S. 5.
80. Schows erklæring 15. 4. Gamborg.
81. Gamborg omtaler Schow, agent Bruhn og »et par slesvigholstenske herrer«.

82. »Dengang jeg drog afsted —«. Her siges dette, sikkert fejlagtigt, om Schow.
83. Rapport fra Suenson 31. 3.
84. I depechen hed det, at »St. Thomas« siden kl. 2 lå fortøjet »med breddesiden til byen«. »Jeg udbeder mig bevis for modtagelsen af dette brev, der bliver afsendt med stafet. I Apenrade by er det temmelig roligt og intet fjendtligt korps har endnu nærmet sig byen«.
85. »Dengang jeg drog afsted —«.
86. Generalstabens værk, I, 1; s. 129.
87. »Förster Heise's schleswig-holsteinische Feldzugserinnerungen von 1848—1851, mitgeteilt von Felix Schmeissen«. U. å. (1913?). — »Die Kieler Studenten zur Zeit der Erhebung 1848, von W. Bahnsen, ehemals Leutnant im 4. schl.-holst. Jäger-Corps« og Fr. v. Wardenburg: »Erinnerungen eines schleswig-holsteinischen Freiwilligen aus dem Frühjahr 1848« i »Erinnerungsblätter an die schleswig-holsteinischen Feldzüge von 1848—51...« Altona 1888.
88. Gamborg fortæller, at Suenson ikke ville udelukke den mulighed, at soldaterne ville tilslutte sig den danske sag.
89. W. Bahnsens Erindringer.
90. Ap. Ugeblad 4. 4. 1848. Jfr. W. Bahnsens Erindringer.
91. Nogle bevarede rapporter viser, at man også var i kontakt med landbefolkningen i denne egn og fik oplysninger om, hvem der måtte regnes for farlige slesvigholstenske agitatorer i Åbenrå.
92. Generalstabens værk, I, 1; s. 128.
93. Krigsministeriet. Direkt. f. arm. pers. Indkomne sager. Protokol IV 1848: Rapport fra Hedemann, dat. Hdl. 2. 4. 1848, og rapport fra Wedell-Wedellsborg, dat. Åbenrå 3. 4. 1848 (RA).
94. Marineministeriet. Sekr. og komm.kontoret. Indkomne sager 1848: Bilag til brev fra Steen Bille til statsminister Moltke, dat. Åbenrå 1. 4. (RA).
95. »Erinnerungen eines Nordschleswigers«.
96. Generalstabens værk støtter sig til en fjerde, mig ukendt kilde.
97. Se bl. a. Ap. Ugeblad 4. 4. 1848.
98. Slesv. Toldeksp. Ktr. Sager vedr. oprøret 1848—51 A. (RA).
99. Åbenrå magistrats indberetning 8. 4. 1848 til RK, og Åbenrå magistrats indberetning 1. 5. 1848 til den provisoriske regerings overordentlige befuldmægtigede for hertugdømmet Slesvig (koncept i Åbenrås byarkiv II Nr. 4 a—g: Sager vedr. alm. polit. og nat. forhold 1835—67) (LA).
100. Ap. Ugeblad 4. 4. 1848.
101. Indberetning 13. 4. om en husundersøgelse hos borgmester Schow (RK).
102. Nørrejydske Armékorps. Justitsvæsen 1848. Nr. 5 (Hærens arkiv).

Doris Esselbach

Krokonen fra Slesvig, der blev hele arméens tante

Af Børge L. Barløse

Rejsende, der kommer til Slesvig by ad landevejen, vil ikke kunne undgå at bemærke den iøjnefaldende hvide bygning, hotel »Stadt Hamburg«, der er placeret så usædvanlig gunstigt ved indkørslen til byen nord fra.

I århundredets begyndelse var de rejsendes skare ikke nær så talrig som nu. Til gengæld bestod den ofte af ældre mennesker, der var født eller opvokset i disse egne før 1864, og som nu var i følge med et nyt slægtled, der skulle have de minderige steder forevist af de gamle slesvigere. For sådanne ture var hotellet det naturlige udgangspunkt, og det var ikke få, der vidste at citere H. P. Holsts »Den lille Hornblæser«:

*»I Lollfuss står en bygning, som
er til hotel forvandlet.*

*Der bli'r hos Madam Etzelbach
man ypperligt behandlet«.*

I dag skal man være historisk bevandret for at kunne føje de mange træk, der knytter sig til hotellet og dets indehaverske under begge de slesvigske krige, ind i billedet af Slesvig by som den var, da danskerne forlod den i februar 1864. Men i memoirelitteraturen fra det 19. århundrede støder man bestandig på navnet »Madam Esselbach«; mangfoldige beretninger knytter sig til denne brave krokone, og den erfarne historiker vil let kunne påvise en tendens til mytedannelse. Det kan derfor ikke undre, at hun også i nyere tid er blevet omtalt i skildringer, som dog hovedsagelig blot har tilstræbt at genopfriske erindringen om hen-

de eller føje enkelte spredte træk til det allerede kendte billede¹. En samlet fremstilling, bygget på systematiske undersøgelser og anvendelse af utrykt materiale har endnu ikke foreligget.

Det er en sådan, der skal forsøges i det følgende. Rammene om portrættet må blive en redegørelse for det landskendte hotels tilblivelse og en omtale af den gæstgiverfamilie, som blev placeret i et historisk brændpunkt under sådanne omstændigheder, at sydslesvigsk lokalhistorie, hvad enten den skrives af danske eller tyske, har rig anledning til at beskæftige sig med den.

★

På samme sted, hvor »Stadt Hamburg« nu ligger, lå i begyndelsen af forrige århundrede et lille uanseligt værtshus, betegnet som nr. 4 i byens VII. Quarter². Det husede vel jævnlige tilfældige vejfarende, men blev i øvrigt kun besøgt af såkaldte »snapskunder«, idet det med sine skumle og mangelfuldt opvarmede rum ikke udøvede nogen tiltrækning på det honnorte borgerskab. Dog var der enkelte, som fandt sig til rette i knejpen. Den bekendte fysikus K. F. Suadicani værdsatte whistspillet i den grad, at en af ham stiftet spilleklub, der omfattede hertugdømmernes øverste gejstlige, generalsuperintendent Adler, konrektor Schumacher m. fl., samledes hos Seest — det var værtens navn — to gange om ugen. Kulde og fugt skal have været så følelig, at herrerne spillede med de store kavajer viklet om fødderne. Livsånderne blev i øvrigt også stimuleret ved servering af et måltid m. m., og da omsætningen som følge heraf kunne nå op på 25—30 rdl. pr. aften, tog forretningen alene herved til at blomstre³.

Endnu større blev opsvinget, da værten via denne kreds kom i forbindelse med »Harmonien«, en selskabelig forening for byens talrige embedsmænd, som var stiftet i 1808. Spilleklubbens klientel faldt tildels sammen med »Harmonien«, og da man på et vist tidspunkt havde behov for nye og velegnede lokaler efter i nogen tid at have benyttet havehuset ved det Bielkeske palæ, tilsagde man gæstgiver Seest økonomisk støtte til en udvidelse af forretningen, hvis han ville bygge efter en plan, som »Harmonien« kunne godkende. Seest købte nu en større naboejendom (VII. Quarter nr. 5) — et gammelt patricierhus, der tidligere havde været i hofmaleren Andreas Otto Krabbes eje — og hotel



Ferdinand Esselbach
(† 1841).
Portræt på
Fodfolkskasernen
i Haderslev.

»Stadt Hamburg« blev opført i palæstil med facade ud mod Lollfuss⁴. »Harmonien«s medlemmer ydede et byggelån på 4800 rdl., fordelt på 30 panteobligationer à 160 rdl.⁵.

Kroværten, der således havde gjort sin lykke, hed *Jeppe Sørensen Seest*. Han stammede fra Seest ved Kolding, hvor han blev født 1766 eller 1769 som søn af *Søren Lytkesen*⁶. Han overtog gæstgiveriet i Slesvig 1805, idet han afløste den tidligere indehaver *Hans Ibsen* (eller *Jepsen*) *Seest*⁷. I sit ægteskab med *Margrethe Elisabeth Cornelius* fra Koldenbüttel fik Jeppe Seest 7 børn, hvoraf dog de 3 døde som små. Voksne blev døtrene *Dorothea Elisabeth Cathrine Johanne* (f. 21/10 1808) og *Elise* (f. 1814) samt sønnerne *Georg* (f. 1810) og *Heinrich* (f. 1811)⁸.

Det er den ældste af disse søskende, datteren *Dorothea*, kaldet »*Doris*«, der senere kom til at drive hotellet som den navnkundige *Madam Esselbach*. Hun ægtede i 1831 daværende tapet-



*Dorothea (»Doris«) Esselbach
(1808—1869).
Ungdomsportræt tilhørende
Slesvigske Fodregiment,
Haderslev.*

handler *Ferdinand Esselbach*, en købmandssøn fra Altona⁹. Kort efter brylluppet overdrog Seest hotellet til svigersønnen, som derefter drev det i nogle år¹⁰. Han døde imidlertid ret ung (23/1 1840), og Doris Esselbach sad nu, 31 år gammel, som enke med 3 mindreårige børn: sønnerne *Ernst* og *Carl* samt datteren *Elisabeth*. Et halvt år senere bragte hun endnu en søn til verden. Han fik navnet *Louis Esselbach*¹¹.

Mange år senere viste Doris Esselbach hen til ordene »Nur immer heiter, Gott hilft weiter«¹². Om de har været hende selv til opbyggelse, da hun blev ene, vides ikke, men i hvert fald kastede hun sig med energi og beslutsomhed ind i arbejdet med at styre hotellet. Dette er så meget mere beundringsværdigt, som opgaverne var blevet væsentligt forøget, efter at postholderiet for byen Slesvig var blevet hende overdraget. Det var befordringsvæsenet, hun forestod. »Enhver, der ville rejse med diligenzen

eller have ekstrabefordring måtte henvende sig til hende personlig for at blive ekspederet¹³. Postvognene rullede således til og fra hotellet, og posthornets toner gav flere gange daglig genlyd i gemakkerne. Hendes djærve foretagsomhed gav sig også udtryk i oprettelsen af en omnibusforbindelse mellem Altstadt og Friedrichsberg¹⁴. 1844 anmodede hun den kgl. statholder om tilladelse til at lade sin omnibus køre over den ydre slotsgård med henblik på medlemmerne af provinsialregeringen og overretten. Hun henviste i sit andragende til, at generalpostdirektionen havde tvunget hende til at indstille en postvogn, der rigeligt indbragte hende 1000 mark kurant. Den var blevet overdraget en »konkurrent« i Eckernförde, hvorved hun manglede anvendelse for 2 af sine heste¹⁵. .

Madam Esselbach havde således mange jern i ilden. Ikke blot havde hun dagen igennem indseende med hotellets tyende og adskillige postilloner, men hun besørgede selv det med postekspeditionen forbundne omfattende skriveri og kunne endda have tanke for at udvide virksomheden. I 1845 købte hun således hus nr. 3 og lagde det til ejendommen, og på et vist tidspunkt var hun tillige ejer af et bryggeri¹⁶. Hendes forvaltning af denne alsidige virksomhed aftvang beundring og respekt i mange kredse. Der tillægges Prinsen af Nør en udtalelse om, at Madam Esselbach var det eneste mandfolk, han kendte i staden. Da denne måske lidt tvivlsomme kompliment kom hende selv for øre, sagde hun: »O watt, de hett noch mer dumm Tüg snackt!«¹⁷. Hvorom alting er, så har hun åbenbart stået højt i befolkningens omdømme. Derom vidner bl. a. folkeviddets saftfulde pointe: »Eine Landesvater hatte Schleswig-Holstein lange nicht. Aber eine Landesmutter, die Esselbach. Die is mein Mann«¹⁸.

Et af hendes bysbørn, fotograf C. Schnittger, har i sine erindringer mange år senere genkaldt sceneriet om Esselbachs hotel og foreviget det i følgende lille genrebillede: »Foran portalen holdt engang den tunge postvogn og den lette, hurtige kabriolet, posthornets lyse kalden smældede daglig gennem rummene, og når den lænkeraslende planvogn tungt læsset med stykgods lang-

somt klatrede op ad den stejle Hesterberg, som dengang var den eneste farbare vej nordpå, hørtes holla og piskeknald derover«¹⁹.

Der kom en tid, hvor denne idyl blev brudt. Under Treårskrigen afløstes de fredelige lyde af skingrende trompetsignaler, dragonhestenes hovslag og ægtvognenes rumlen. Men Doris Esselbach blev, og hendes skikkelse træder os endnu tydeligere i møde med krigen som baggrund.

Da situationen skærpedes i marts 1848, måtte regeringsråd Höpfner foretage en kurérrejse fra Slesvig til København. Vi kender ikke de nærmere omstændigheder så lidt som formålet med rejsen, men den blev foretaget i »majestætens tjeneste«, og afrejsen blev bestemt så hastigt, at det skønnedes nødvendigt at hæve et forskud på 400 mark kurant — hos Madam Esselbach. Hun fik dem først refunderet efter krigen, i juli 1851, af den Slesvigske Controlkasse²⁰.

Krigens omskiftelser i den følgende tid undgik selvsagt ikke at berøre hotelvirksomheden. I begyndelsen af april var Slesvig by stærkt præget af den slesvig-holstenske rejsning. Afdelinger af garnisonen gik over til oprørsregeringen, og borgerskabet udfoldede livlig aktivitet²¹. Den 7. april — 2 dage før slaget ved Bov — var de mest ansete af byens fruer med deres døtre forsamlet på hotellet, og fra den udvendige balkon kastedes der blomster og kranse ned til friskarerne, da de drog nordpå²².

Billedet skiftede som bekendt hastigt. Efter slaget ved Slesvig lærte adskillige sårede officerer Doris Esselbach at kende som en moderlig og omsorgsfuld veninde. Der tales om »hendes med en sjælden smuk og dristig hånd skrevne billetter«, og hun stod i det hele på så god en fod med alle, der havde været hendes gæster på hotellet, at man fandt det helt naturligt at kalde hende ved fornavn²³. Hun blev slet og ret kaldet »Doris«, svarende til, at hun uden persons anseelse og ligefremt tiltalte alle med »Du mein Jung«²⁴.

I krigens andet år var situationen på ny ændret. Nu havde bl. a. general Hahn med sin stab hovedkvarter hos Madam Esselbach. Det synes klart, at hun trods alle omskiftelser opretholdt både postholderi og hotelvirksomhed uden at lade sig tage til indtægt

af nogen af de stridende parter. I hvert fald giver H. P. Holst hende dette skudsmål:

*»Hun er en prægtig kone, som
om dansk og tysk ej spørger,
hun passer kun sit køkken og
for sine gæster sørger«.*

Men også »de indfødte« opfattede hende som neutral og til- lagde hende udtalelser om, at det var hendes pligt ene at sørge for sine gæster, når de kom trætte og sultne ind til hende o.s.v.²⁵. På denne baggrund knytter der sig stor interesse til den beretning, postfører Jakob Bladt i 1860 skrev om sit samkvem med Doris Esselbach i slutningen af 1849²⁶.

Bladt, der førte diligenzen Slesvig-Flensborg-Årøsund, fortæller, hvordan han ved flere lejligheder bragte fortrolige meddelelser fra hende til chefen for det slesvigske toldekspeditionskontor i Flensborg, justitsråd Boolsen. Selv havde han af Boolsen fået pålæg om, at han skulle give agt på alt, hvad han hørte og så, og han hævder, at hun drev samme spil ved at »pumpe« de officerer, der boede hos hende. Jomfruer, opvartere og postkontorister var ikke til at lide på, så der måtte udvises stor forsigtighed fra begge sider.

Der synes her at være tale om en af Boolsen organiseret efterretningsvirksomhed; i hvert fald befordrede Bladt ved én lejlighed en skrivelse, der var af en sådan beskaffenhed, at de ifølge Madam Esselbach lige så godt kunne springe i Slien begge to, hvis den blev fundet hos Bladt. Han bragte den imidlertid velbeholdent til bestemmelsesstedet, godt forvaret — i sit ur. Da den blev overrakt Boolsen, var en dansk marineofficer til stede: daværende kaptajn F. H. Sommer.

Man kan således ikke se bort fra muligheden af, at der ved den hemmelighedsfulde korrespondance mellem gæstgiversken og justitsråden er blevet formidlet meldinger af en vis politisk eller militær værdi. Hvad der foregik sydpå i Slesvig, Rendsborg og Altona var jo på det omhandlede tidspunkt unddraget regeringens kontrol som følge af våbenstilstandsoverenskomsten²⁷. I en senere sammenhæng vil der blive anledning til at

vende tilbage til Bladt's beretning og underkaste den en nærmere vurdering.

Efter Istedslaget fulgte på ny rykind af danske militære, og navnlig fik de officerer, der deltog i vagtholdet ved Dannevirke og forposttjenesten omkring Slesvig lejlighed til at uddybe bekendtskabet med »Tante Doris«. Fra en af disse stamgæster hidrører en af de værdifuldeste skildringer af hendes person og det sceneri, som hun var midtpunkt i²⁸.

Madam Esselbachs table d'hôte, hedder det, blev i hin periode næsten udelukkende besøgt af militærpersoner. Fra buffeten for enden af bordet rettede hun selv maden an. Mens hun sørgede for, at enhver fik, hvad han begærede, og konverserede til højre og venstre, levnedes der hende åbenbart også tid til at besørge forretninger vedrørende postholderiet foruden adskillige andre gøremål, såsom overtilsyn med virksomheden, modtagelse af de rejsende etc.

Efter teaterforestillingerne, der af hensyn til belejringstilstanden foregik tidligt — der var tappenstreg kl. 21 — kom man tilbage for at gøre sig til gode ved et aftensmåltid²⁹. Der blev også jævnlige arrangeret koncertaftener, hvor tilrejsende optrådte. Juleaften og nytårsaften havde dette sorgløse selskabsliv en mere privat karakter. Bekendte og stamgæster indfandt sig da efter værtindens indbydelse. Man samlede i den store sal med tilstødende selskabslokaler. Ved halvti-tiden gik man til bords (og intet var sparet på beværtningen, hedder det). Derefter var der stort juletræ.

Nordfra ankom hyppigt civile rejsende, enten i forretningsøjemed eller blot som turister i den hensigt at se de seværdigheder, som byen her ved Treårskrigen slutning frembød for dem, der havde bekendte eller pårørende i hæren. »Tante Doris« har åbenbart allerede på dette tidspunkt været en turistattraktion (»Man var næsten lige så ivrig efter at se hende og tale med hende som efter at se Dannevirke«). Hun har selv med sarkastisk lune hentydet til disse gæsters nysgerrighed. »Er De Madam Esselbach?« kunne man spørge. »Kan vi få et værelse?« »Hvor ligger Dannevirke?« »Er det langt borte?« »Kan man se det herfra o. s. v.«. Også turisternes manglende færdighed i tysk more-

de hun sig over, sikkert dog uden brod. Derimod spillede ved slige »sprogøvelser« et ringeagtende smil om læberne på overkelneren, som hvad slesvig-holstensk sindelag angik ikke stod tilbage for tjenestepigerne. Disse havde på et vist tidspunkt fundet det uforeneligt med deres slesvig-holstenske interesser at lave mad til de danske officerer . . .

Såvidt »vagtpassieren«. I denne atmosfære med fulde huse og som følge deraf en omsætning, der utvivlsomt levede hende et aneligt provenu, færdedes Doris Esselbach geskæftig, jovial og dog myndig, »en lille firskåren, trivelig dame med hvidbroderet kappe på hovedet og et snehvidt forklæde over den tarvelige, sorte kjole med hvide manchetter ved ærmerne«, netop som hun er afbildet på litografierne fra hine år, og som hun huskes af sine samtidige, både tyske og danske³⁰. Sådan — som hun gik og stod — har hun også modtaget »den gamle general«, Fr. Gotthold v. Müller, da han i 1857 ankom til Slesvig³¹.

Som så mange før og siden tog han straks ind til Madam Esselbach³². Han søgte at få en lejlighed og mente, at det hastede, men Madam Esselbach sagde til ham: »Es werden schon Wohnungen zu haben, übereilen Sie sich nicht«³³. Da han få dage efter sin ankomst skulle til begravelse på Friedrichsberg, hjalp hun ham med kørselslejlighed. »Min rare Madam Esselbach har en bekvem vogn en remise«³⁴. I april samme år inspicerede tronfølgeren, Prins Christian, 4. dragonregiment, og vi erfarer af generalens optegnelser, at prinsen *efter eget ønske* logerede hos Madam Esselbach og gav en diner³⁵. En lignende celeber begivenhed indtraf i juli, hvor arveprinsen ønskede at give en kur for officerer og honoratiores. Ved den lejlighed var hotellet festligt smykket, og generalens omtale af arrangementet er en af de meget få kilder, der lader os ane, hvorledes Esselbachs hotel var indrettet:

Indgangen er fra den gavl, som vender ud imod v. Ørtz's gård (syd). Der er en slags veranda, som man kører ind under. På facaden findes en altan. Første etage rummer to store sale ud til gaden. I den største hænger der 3 lysekroner og på en piedestal er anbragt en buste af Frederik 6. I den anden sal fandtes ved modtagelsen af arveprinsen Frederik 7.'s buste, men den



Esselbachs hotel ved midten af forrige århundrede (set fra syd). Efter samtidigt stik, gengivet på en af hotellets tegninger.

var dog muligvis hentet andetsteds fra og blot anbragt interimistisk.

For enden af den største sal er der et kabinet med udgang til en altan over indkørselsverandaen³⁶.

Hotellet vedblev i tiden mellem krigen at være det naturlige og foretrukne samlingssted for garnisonens officerer og mange civile embedsmænd. Der har åbenbart eksisteret en klub, hvor man læste aviser og spillede kort³⁷. Dette er dog ikke ensbetydende med, at hotellet som forretning betragtet var baseret på danske gæster. Det var i lige så høj grad en institution for byens borgerskab og dets provinsielle high-life. I vintermånederne arrangeredes hver 14. dag soireer, hvor begge salene foruden siddeværelser stod til rådighed for gæsterne. Selskabet grupperede sig om små borde og drak the. Så kaldte musikken til dans, og gæsterne spredte sig. Ungdommen dansede, herrerne spillede l'hombre og whist, mødrene så på de dansende indtil henad 10, hvor selskabet igen samledes og forfriskede sig ved det kolde bord. Betalingen for en sådan soire var 8 skilling, eksklusive drikkevarer³⁸.

En af de officerer, der havde varig tilknytning til Slesvig i tiden mellem krigene, var ritmester Wilh. Sommer ved 4. dragonregiment. Ritmesteren boede på Friedrichsberg, og familien stod i nært forhold til Doris Esselbach³⁹. En af sønnerne, den senere pastor Otto Sommer, Veflinge, har i »En gammel slesvigers erindringer fra tiden mellem 1850 og 1864«, -- trykt som føljeton i Flensborg Avis 1907 - givet os et overmåde værdifuldt stof, ikke blot til belysning af tilstande i byen i den nævnte periode, men også til karakteristik af et omfattende persongalleri.

Blandt Tantes egenskaber fremhæver pastor Sommer især hendes dygtighed, gavmildhed og menneskekærlighed: »Menneskekærlighed var hovedtrækket i hendes karakter... der vil vist rundt om i landene lige fra Skagen til Tyrol endnu leve mange gamle officerer og soldater, der fra de to krige mindes den kærlige pleje, der blev dem til del, da de som sårede lå i Tante Doris' hotel. Hun så heller ikke på betalingen; thi gavmild var hun som få og gav bort, så længe hun havde noget at give af«.

At hun overfor sit officersklientel havde både autoritet og myndighed, fremgår af følgende: »Blev en gift officer efter hendes mening siddende for længe i restaurationen, eller kom for hyppigt, kunne man være sikker på, at Tante Doris en skønne aften kaldte ham afsides og sagde meget bestemt: »Du solltest lever to Hus gaan, din Fru wartet«. Den herre, som engang havde fået den hilsen, tog sig i vare for fremtiden«.

Hun havde desuden »en ganske ejendommelig udviklet finfølelse«. Dette fik en majorinde, der af fødsel ikke var særlig fin, men des mere indbildsk, at mærke. »At behandle Madam Esselbach fra oven nedad lod sig overhovedet aldeles ikke gøre; i hendes hus måtte man opføre sig lige så fint og dannet som hos generalen«.

Blandt flere karakteristiske anekdoter fortjener især én at anføres i denne sammenhæng, fordi den i forfatterens gengivelse har bevaret en sjælden friskhed: Da en af ritmesterens døtre blev født, var begivenheden ikke ventet så tidligt. Ritmesteren skulle den aften synge ved en koncert i den danske klub. Imid-

lertid indtraf begivenheden i hans hjem, og der gik bud efter ham. Midt under sangen styrter så Tante Doris ind i salen, går op til tribunen og råber: »Wilhelm, Wilhelm, spute di to Hus; du hefft en Kind krägen!« Da ritmesteren derefter gik ud, kom hun farenende med en flaske vin i hver hånd: »Dat is för din Fru!«

Imidlertid var timeglasset ved at rinde ud for det fredelige garnisonsliv i Slesvig. Krigen 1864 stod for døren, og de, der var vant til at komme og gå i klubben hos Madam Esselbach, fik andet at tænke på end at hænge over l'hombreparterne eller hygge sig med aviserne. Som led i opmarchen rykkede flere og flere afdelinger ind i Slesvig, og for mange af de nyankomne officerer var gensynet med Esselbachs Hotel overmaade hjerteligt. Således fortæller O. Vaupell, at en dag, da alle sad ved middagsbordet, marcherede en afdeling op uden for hotellet, og medens trompeterne blæste en lystig fanfare, steg chefen af hesten og »meldte sig« ordentligvis til Tante Doris. Den gemytlige værtinde gik ind på spøgen, tog ham under armen og førte ham til ærespladsen ved bordet, mens en opvarter bragte et anker øl ud til det tørstige mandskab⁴¹.

Endnu stærkere understregedes gensynsglæden, da et infanteriregiment, der stod i særlig gæld til Tante for pleje af de sårede efter slaget ved Slesvig, en af de første dage i februar rykkede ind i byen. Da blev der kommanderet holdt, og med front mod hotellet aflagde hele styrken militær honnør for Tante Doris. Hun blev så rørt over den smukke hædersbevisning, at tårerne ved denne lejlighed trillede ned ad hendes ellers så gemytlige ansigt⁴².

Det vides, at ca. hundrede officerer i de dage spiste til middag hos Madam Esselbach. Blandt dem, som vi med sikkerhed kan stedfæste der, var major E. Schau og chefen for 8. brigade, oberst Scharffenberg⁴³. Det er således ikke uden grund, at hotellet i begyndelsen af februar sammenlignes med en børs for officererne. »Men hvor forandret så ikke det hele ud her. *Før*: havde de store sale, i hvilke man trådte ind fra gaden, været som en klub, i hvilken man så officererne i soigneret spadseredragt sidde læsende og samtalende omkring sofaerne, ved vinduerne eller ved spisebordene længere inde. *Nu* var salene fulde af offi-

cerer i feltdragt, med ridestøvler og kikkert over skulderen, som kom lige fra tjeneste og ville høre, hvad man her havde at fortælle. Kun få var de, som sad. De fleste var i bevægelse. Der dannedes grupper, især når en kom med friske nyheder«⁴⁴.

Dagbladet's udsendte medarbejder har vidst, at en reportage fra Slesvig ikke kunne forbigå Tante Doris i tavshed. Efter at have fortalt læserne, at brigademusikken fra Kiel underholder ved middagsbordet (danske nationalsange og tyske valse mellem hinanden) oplyser han, at Madam Esselbach og hendes flinke søn forestår serveringen for enden af salen, og fortsætter: »See engang på Tante! Kjender Du hende fra 1848? Det er præcis den samme. Lidt ældre, det forstår sig, lidt triveligere, men ellers ganske den samme. Altid et venligt ord, en fortrolig benævnelse til enhver af sine gæster. Man begynder med at være »mein Freund«, man avancerer til »mein lieber Freund«, og man ender med at være »mein süsser Sohn« . . . Således er hun om middagen ved sit bord, således er hun om aftenen ved sin skænk, således er hun altid — og derfor føler man sig så hjemme hos hende som intet andet sted i Slesvig eller måske i hele verden«⁴⁵.

Det var som bekendt kun en stakket frist, der blev hæren beskåret til at skalte og valte i Slesvig. Men de få dages krigstilstand, der gik forud for tilbagetoget fra Dannevirke, har været mere hektiske end denne sindige »frontberetning« lader formode. Et hastigt tværsnit gennem de trykte memoirer fra hin periode sætter os i stand til at følge livet i Esselbachs hotel fra dag til dag, ja, næsten fra time til time:

Den første sårede, en menig fra 18. regiment, bliver midlertidig indkvarteret i Madam Esselbachs køkken, hvor man sørger for ham efter bedste evne, bl. a. med en kop god, varm suppe⁴⁶. Den 3. februar besvimer løjtnant Schönheyder, der var blevet lettere såret, ved middagsbordet og bliver forbundet på stedet af en læge. Samme dags aften er der samlet en mængde officerer, som drøfter den mislykkede fægtning ved Kongshøj. Blandt disse er kaptajn Fallesen, der raser over tabet af en kanon⁴⁷. 4. februar er forberedelserne til evakuering af officersfamilier i fuld gang, og herredsfoged Hiort-Lorenzen »organiserer« trods



»Tante Doris«. Lithografi på Frederiksborgmuseet.

vognmester Holtermanns ivrige protest en wienervogn, der skulde føre kaptajn Chabert's og kaptajn Krabbe's hustruer og børn til Flensborg⁴⁸.

Også ritmester Sommer's hustru var i færd med at forberede afrejsen; men det viste sig umuligt at skaffe et køretøj til veje, fordi de forhåndenværende transportmidler naturligvis var beslaglagt til brug for arméen. I sin nød vendte hun sig til officershustruernes trofaste veninde, Madam Esselbach, med bøn om at få en postvogn stillet til rådighed for sit forehavende. Her trådte imidlertid Christian IX's besøg hindrende i vejen. Under hans ophold på Gottorp var postholderiets køretøjer stillet til hans disposition, og fru Sommer fik således ikke andet udbytte

af sin henvendelse end en pakke boller til børnene og som afskedsgave Tantes portræt med hendes egen underskrift og ordene »Nur immer heiter, Gott hilft weiter«. Kun ved en dristig henvendelse til adjutantstaben på slottet lykkedes det hende at få en vogn frigivet, og således gik det til, at Madam Esselbach's bistand i endnu et tilfælde blev bevaret i taknemlig erindring⁴⁹.

Da tropperne om aftenen den 5. februar brød op fra byen, herskede der dødsstilhed, og befolkningens holdning var yderst kølig, for ikke at sige fjendtlig. Forskellen i så henseende mellem Flensborg og Slesvig skal have været meget mærkbar. Men også her træder erindringen om Doris Esselbach ind som et lyspunkt i det mørke, der sænkede sig om de danske soldater, da de trak sig tilbage fra Dannevirke — og Slesvig: »Ikke et kærligt ord, et venligt håndtryk til afsked undtagen af den kære Tante Esselbach, der blev sig selv tro til det sidste«⁵⁰.

Hvor danskerne rykkede ud, rykkede østrigerne ind, og allerede den 6. februar måtte Hiort-Lorenzen henvende sig til de østrigske officerer på hotellet for at søge beskyttelse. Da man henviste ham til den nyudnævnte civilkommissær, ytrede han sig uforsigtigt om »byens pøbel«, og Doris Esselbach, der påhørte samtalen, trak ham behjertet i frakkeskødet med ordene: »Um Gottes willen, schweigen Sie doch, das geht nicht!«⁵¹.

I kilderne står disse ord som Tante Doris' sidste replik til de bortdragende. Men livet i Slesvig gik videre, og trods al venlighed og troskab mod danskerne ses der ikke at være gået skår i forholdet til hendes hushjørn og de nye militære myndigheder. Tværtimod har hun med vanlig tilpasningsevne bevaret sit eget og hotellets renommé. I begyndelsen af marts skriver en tysk sygeplejerske fra lazarettet på Gottorp: »Jeg har besøgt en dame, der spiller en meget kendt rolle. Det er ejeren af »Hotel Hamburg«, Madam Esselbach, en meget velvillig og afholdt dame, almindelig kendt under navnet »Mutter Esselbach« . . . Papa Wrangel er hendes ven og bor altid der ligesom alle rangspersoner. Hun styrer sit hus og sit bord med megen værdighed og bad mig gentagne gange om at spise »umsonst« hos hende«⁵².

Vi skimter ganske vist endnu et enkelt spor af Madam Esselbach i relation til Danmark. I maj 1864 har hun sammen med

pastor Vilh. Munck været virksom for at hjælpe danske under-officersfamilier med befordring til kongeriget. På hvilken måde, hun har ydet hjælp, vides ikke, men hun hentyder i et brev til Munck til, at de nu har gjort deres pligt⁵³.

Her fortøner Madam Esselbachs skikkelse sig hinsides det forhæng, som krigens ulykkelige forløb drog mellem Danmark og den gamle by ved Slien. Hun fik i øvrigt ikke lang tid beskåret til at virke under prøjsisk regime. En kræftlidelse nedbrød hendes helbred, operationer viste sig frugtesløse og den 19. november 1869 bukkede hun under for sygdommen. 61 år gammel⁵⁴. Et strålende følge med byens musikkorps i spidsen fulgte hende til graven, og en del danske officerer, bl. a. ritmester Sommer, deltog i den storstilede ligfærd⁵⁵. Familiegravstedet ses endnu på den gamle Michaelis kirkegård sydvest for kirken. Her hviler Doris Esselbach sammen med sine forældre og sin ægtefælle. På en af sandstenstavlerne læses: DOROTHEA ELISABETH CATHRINE JOHANNE ESSELBACH, geb. SEEST; derefter fødsels- og dødsdato samt bibelordet »Befiehl dem Herrn deine Wege und hoffe auf ihn, er wirds wohl machen« (Ps. 37,5)⁵⁶.

I sine velmagtsdage havde hun bygget sig et lille hus ved siden af hotellet. Det var vel tænkt som aftægtshus, men om hun beboede det ved sin død, vides ikke⁵⁷. I juli 1869 fik sønnen, der i flere år havde været hendes medhjælper, skøde på hotellet, og endnu 1880 nævnes han som indehaver. Han afstod det senere til restauratør Aug. Pegeler og overtog et badehotel på Sild⁵⁸. Pegelers efterfølger foretog betydelige udvidelser og moderniseringer. I begyndelsen af dette århundrede fandt lokalkendte rejssende fra Danmark hotellets ydre ret uforandret, hvorimod dets indre fremtrådte »under mere moderne former med elektrisk lys og bløde tæpper på trapper og gange, tæpper, som kun ville have passet dårligt til de tunge fedtlæders støvler, som førte ler og ælte med sig fra Dannevirke og de optrampede kolonneveje«⁵⁹.

En ildebrand i 1909 raserede imidlertid de ældste dele af bygningen fuldstændig, og der er i det nuværende Stadt Hamburg så godt som intet, der leder tanken hen på det hæderkronede gamle hotel, hvis annaler er så nær forbundet både med byens og med grænselandets historie.

Et forsøg på at anlægge en skønsom og retfærdig bedømmelse af Doris Esselbachs eftermæle støder på mange vanskeligheder. Størst er fristelsen til at måle hende med en anden alen end den, det retteligt sømmer sig at bringe i anvendelse. Hun var en jævn borgerkone og skal som sådan ikke sammenlignes med sin tids fremtrædende eller aristokratiske personligheder. Breve, dagbøger etc. har hun ikke efterladt, og pålidelig gengivet kendes der kun ganske få ytringer af hende selv. Når hun er nævnt så hyppigt i den historiske litteratur, må grunden søges i, at hun boede ved alfarvej og kom i berøring med så mange just på et tidspunkt, hvor den nationale og politiske udvikling tilspidsedes i begivenheder, som nødvendigvis må aflejre et betydeligt kilde-materiale. Men dette materiale er meget uensartet, og vi bør navnlig være forsigtige med at godtage beretninger hidrørende fra personer, som på et langt senere tidspunkt betragtede hende ud fra en national bevidsthed, et afgjort dansk eller tysk (slesvig-holstensk) sindelag. Det er næppe berettiget at tage hende til indtægt for nogen af parterne i den nationale tvekamp, der udsplittedes omkring hende.

Ved datterens bryllup var advokat C. Heiberg og frue inviteret med til festen, og ved en enkelt lejlighed træffer vi hende på tomandshånd sammen med fru Heiberg; men heri ligger dog ikke noget som helst bevis for fælles sindelag eller holdning⁶⁰. I 1864 forlød det i byen, at hun i 1848 havde udmærket sig ved »tysk sindelag« i en sådan grad, at hun fik både medalje og ros fra højeste sted⁶¹; men denne påstand er yderst mangelfuldt underbygget, i realiteten blot et ubekræftet rygte, der verserede på et tidspunkt (marts 1864), hvor stemningen i byen var udpræget danskfjendtlig og yderst aggressiv.

Fra modsat hold nærrede man efter århundredskiftet den opfattelse, at hun skiftede sol og vind lige mellem tyske og danske, omend hendes hjerte fortrinsvis tilhørte Danmark⁶². Da Knud Bokkenheuser i 1912 udarbejdede kommentar til »Den lille Hornblæser«, fastslog han, at »hun var hverken dansk- eller tysksindet — dog nærmest dansk«⁶³. Men her er det blot myten i danske officerskredse, der skinner igennem, uden så meget som et forsøg på dokumentation.

På denne baggrund er det forståeligt, at man til tider har været lidt i vildrede med Doris Esselbach, hendes djærve foretagsomhed og vennesæle omgangstone ufortalt. Kort efter, at O. Vaupell havde udsendt sin populære skildring af den 2. slesvigske krig med helsidesbillede af hende, rejste man tvivl om, hvorvidt hun fortjente at blive foreviget således⁶⁴. »Vel var hun en jovial og moderlig værtinde for vore officerer, men efter Dannevirkes rømning var hendes moderlighed for preusserne lige så varm«, fremhævede man i 1890, idet man igen gav sig rygterne i vold: »Det gjorde i hvert fald ikke noget godt indtryk, når man mindedes, hvor dansk hun havde været(!), at se hende kort efter danse med en preussisk oberst efter bordet og ende med at give ham et moderligt kys«⁶⁵.

Lad dette være nok til belysning af det spinkle og upræcise grundlag, hvorpå man har villet tillægge den populære gæstgiverske nationale sympatier eller inddrage hende i et nationalt røre, som hun efter alt at dømme stod udenfor. Givet er det i hvert fald, at hun talte tysk med stærk hældning mod byens plattyske folkesprog, og at hun hverken i tale eller skrift kunne betjene sig af dansk.

Anderledes forholder det sig med postfører Bladts ovenfor gengivne beretning, som det er vanskeligt at bringe i overensstemmelse med de øvrige kilder. Påstanden om, at hun under våbenhvilen 1849—50 ydede danskerne virksom støtte ved de specifikke meddelelser til Flensborg, står indtil videre helt isoleret. Bladt har ganske åbenbart skrevet beretningen i den hensigt at gøre et fordelagtigt indtryk på sine foresatte, og han lægger øjensynlig vægt på at fremhæve sine egne fortjenester. For så vidt fristes man til at drage troværdigheden i tvivl, men på den anden side taler den omstændighed, at han kalder kaptajn Sommer til vidne på sin fremstilling for, at mødet hos Boolsen virkelig har fundet sted, og er denne enkelthed rigtig, kan andre også være det⁶⁶.

Hvorom alting er, så kan Doris Esselbach ikke anses for en danskhedens helgeninde. Hun var et barn af sin tid, præget af et overvejende tysktalende miljø og tysk skolegang, ligesom hendes mand var tysk. Elskelig og jovial, som hun var, havde

hun mange sympatiske egenskaber, der med rette gjorde hende afholdt i officerskredse. Hun er således unægtelig en markant skikkelse i Slesvig bys historie, og vi har særdeles god anledning til her i Danmark at bevare mindet om hende og hendes hotel.

NOTER

1. Således Sønderjysk månedsskrift 1941, 49 ff. og Slesvigske Kvinders julebog 1939.
2. H. Phillippsen: Alt-Schleswig I, 121. — Jfr. Folketællingerne 1803 (fotokopi i Rigsarkivet), 1835 og 1855 (RA) samt Skatteregister for Slesvig By 1836—1844 (RA).
3. G. F. Schumacher: Genrebilder aus dem Leben eines siebenzig-jährigen Schulmannes, 417 f. — H. Phillippsen: anf. arb. — Om Suadiciani se bl. a.: Jahrbücher des Angler Heimatvereins 1949, 41 ff. (Ein verdienstvolles Ärztegeschlecht).
4. Schumacher og Phillippsen: anf. arbejder.
5. Slesvig bys skyld- og panteprotokoller (Landesarchiv Gottorp, abt. 186).
6. To kirkebøger giver her delvis modstridende oplysninger med hensyn til hans alder. Iflg. kirkebogen for Seest er han døbt 10/12 1769, hvorimod der ved hans død i 1853 i kirkebogen for Slesvig St. Michaëlis Sogn er indført: død 86 år gammel, født 10/12 1766 i Seest etc.
7. Det ligger nær at antage, at der her er tale om en slægtning; thi 1807 figurerer Jeppe Seest i skyld- og panteprotokollerne som arving efter Hans Seest og dennes enke; for en arvelod på 500 rdl. udsteder Jeppe Seest en obligation til en ældre broder, *Lütje Sørensen Seest*, dengang boende i Haderslev. *Hans Ibsen Seest* er utvivlsomt den Hans Jepsen, der 29/2 1756 døbt i Seest som søn af Jep Christensen. 1790 har han fået borgerskab i Slesvig (velvillig meddelt mig af arkivar E. Petersen på grundlag af byarkivets manuskript »Schleswiger Bürgerbuch 1400—1864«). Iflg. Tyske Kancellis forestillingsprotokoller (RA) fik han i 1794 sammen med andre gæstgivere i staden en bødestraf eftergivet. 1790 tog han enken *Maria Sophia Opitz* til ægte. Hun var datter af Joh. Hinr. Ohlsen Bagge og Maria Pernille Petersen og er identisk med den Maria Sophia Christiane Seest, der ved folketællingen 1803 sidder 2. gang enke som gæstgiverske i ejendommen. Hun døde 30/9 1806.
8. St. Michaëlis kirkebøger, der tillige oplyser, at hustruen var datter af Asmus Cornelius og Doris Jensen.
9. Smst. — Schröder: Gemeinnütziges Schleswiger Taschenbuch (1832). — Ty. Kanc. forestillingsprot. 1811 (RA): Købmand Friedrich Esselbach, Altona, kan vælge mellem en fiskalproces og en bøde.
10. Folketællingen 1835 (RA) — Ovennævnte skatteregister, iflg. hvilket bygningerne var brandforsikret for 11 200 rbt.
11. En søn — ægteparrets næstældste barn —, der i dåben havde fået navnet *Hans*, døde som ganske spæd 1834.
12. O. Sommer: Vort opbrud fra byen Slesvig i februar 1864, 12.
13. Folkekalender for Danmark 1852, 101.

14. Phillippsen: Alt-Schleswig II.
15. Statholderskabets arkiv nr. 30 (RA). Sager ang. Sydslesvig.
16. *Hus nr. 3*: Skyld- og panteprotokollerne (LaG) — *Bryggeriet*: Trap: Beskrivelse af hertugdømmet Slesvig. Ejendommen, Flensburger Strasse nr. 6, er nu mosteri- og frugtvinfabrik.
17. Carl Ludwig Schmid's Lebenserinnerungen, udg. af O. Rüdiger, 133.
18. Schultze und Müller in Dänemark und Schweden. Humoristische Reisebilder, 20.
19. Schnittger: Erinnerungen eines alten Schleswiger, 344.
20. Slesvigske Ministeriums forestillingsprotokol 1851 (RA).
21. Lebenserinnerungen des schleswig-holsteinischen Obersten J. N. v. Fürsen-Bachmann.
22. Asta Heiberg: Erinnerungen aus meinem Leben, 125.
23. Folkekalender for Danmark 1852, 102.
24. Sønderj. årb. 1926, 225 (af Heinrich Raimond Baumanns erindringer) — Flensborg Avis 24/11 1907. («En gammel Slesvigers erindringer»).
25. Schnittger, 348. — Flensborg Avis 24/11 1907.
26. Sønderj. årb. 1933, 3 ff.
27. Daværende kaptajnøjntant, senere admiral F. L. F. Sommer (1813—1878) havde i årene 1840—1848 ført postdamper mellem København og Kiel med bopæl i sidstnævnte by. 1849 chef for dampskibet »Hertha«, senere for »Hekla«. Foruden broderen, konsul O. Schack Sommer, der boede i Hamburg, havde S. adskillige indflydelsesrige slægtninge i Holsten og Lübeck.
28. Afsnittet »Vagtpassiar« i ovennævnte Folkekalender for Danmark er skrevet af pseudonymet —r. Det er dette, der gengives eller citeres i det følgende.
29. Jfr. C. F. Rau: En omreisende Skuespiller, 61 ff.
30. Litografier i Frederiksborgmusæets billedarkiv og »Historische Landeshalle für Schleswig-Holstein«. — Th. Graae: Gamle Minder, 28, jfr. Schnittger, 346.
31. E. Bodenhoff: Den gamle General. Uddrag af generalmajor Fr. Gotthold v. Müllers efterladte papirer, 50. Generalmajoren blev i marts 1857 udnævnt til kommandant i Slesvig.
32. Bodenhoff: anf. arb., 51.
33. Smst., 57.
34. Smst., 53.
35. Smst., 52.
36. Smst., 74 ff.
37. Smst., 55, 58. — Brev til generalinden 14/5 1857: »Jeg anser det ikke for nogen heldig tone, den som hersker her i det hele taget. Man finder officerer ved spillebordet om formiddagen i klubben. Duer ikke, Madame!«
38. A. Heiberg: anf. arb., 73 f.
39. Carl Wilhelm Sommer (1820—1881), ritmester, landmåler, medvirkede som sådan ved Dannevirkestillingens udbygning fra 1861 og udarbejdede et skolekort over Danmark. Det udkom 1855 og blev anbefalet af Regenburg til indførelse i folkeskolen i hertugdømmet Slesvig. (For berigtigelse af disse og andre oplysninger takker jeg kordegn Otto Villh. Sommer, Hellerup).
40. Oversat til tysk af M. F. i Schleswiger Nachrichten 1908. Ritmesterens breve fra Treårskrigen og den første mellemkrigstid såvel som pastor Sommers dagbøger m. v. i familieej. Vedrørende Doris

- Esselbach har kordegn Sommer, ritmesterens oldebarn, meddelt uddrag heraf i Slesvigske Kvinders Julebog 1939.
41. Vaupell: Kampen for Sønderjylland 1864, 73.
 42. O. Sommer: Vort opbrud fra byen Slesvig, 12 f.
 43. Clausen og Rist: En generalstabsofficer i 1864 (Breve fra major E. Schau til hans hustru), 13. — Holbøll: En brigadeadjudants erindringer, 37.
 44. C. Th. Sørensen: Erindringer fra 1. regiment, 12.
 45. P. V. Grove: Fra Dannevirke til Dybbøl, 2 f. — Jfr. M. V. Bruun: Fra min ungdom, 153. (»Den kvikkeste og mest imødekommende værtinde, jeg nogensinde har truffet på«).
 46. Grove: anf. arb., 14 f.
 47. H. R. Hiort-Lorenzen: Erindringer fra Sønderjylland, 43 f.
 48. Smst., 45.
 49. O. Sommer: Vort opbrud fra byen Slesvig, 11 ff.
 50. Grove: anf. arb., 42.
 51. Hiort-Lorenzen, anf. arb., 52.
 52. Elise v. Mellerthin: Briefe einer freiwilligen Krankenpflegerin, 41.
 53. Fængselspræsten, pastor Vilh. Muncks optegnelser (Memoirer og breve XXXVI), 91.
 54. Berlingske Tidende 22/11 1869.
 55. Schnittger, 349.
 56. Afbildet »Thyras Vold« 15/9 1940. — Om hendes søskende og efterkommere kan oplyses: *Georg Seest* (1810—1888), skuespiller og operasanger. I nogle sæsoner (1835—1844) ansat ved Det kgl. Teater. Karakteristik i Th. Overskou: Den danske Skueplads V, 219 f. Portræt i »Før og Nu« 1917, s. 95. Kunne ved sin debut i København ikke tale dansk. Død ugift. — *Heinrich Seest* boede endnu 1835 hos forældrene i Slesvig, men var 1853 vinhandler i St. Petersborg. På daværende tidspunkt 2 børn. — *Elise Seest* 1853 i Berlin (ugift). — *Ernst Esselbach* studerer 1855 i Göttingen (Naturvidenskab). 1857 doktorgraden ved Kiels universitet. Død før 1869 (ugift). — *Carl Esselbach* død 1845 i Altona, 10 år gammel. *Elisabeth Esselbach* gift med Bauinspektør Wilh. Friedr. Meyer i Slesvig (1799—1866). 3 børn, alle født i Preetz (Patriciske Slægter I, 184).
 57. Der havde i 1862 været tale om at flytte garnisonsskolen hertil. »Huset kunne med lidt tilbygning blive en fortræffelig skole med lidt legeplads — og beliggenheden er den bedste i hele byen«, skriver pastor Prip til Regenburg 17/10 1862. (H. F. Petersen: Fra sydslesvigske præstegårde, 172).
 58. Afståelsessummen i 1869 var 15910 rbt., hvoraf de 13000 var pantegæld (Skyld- og panteprotokollerne). *Louis Esselbach* er 1887 forpagter og 1895 ejer af Hotel Royal på Sild (Velvilligst oplyst af arkivar, lærer Wilh. Krüger, Vesterland).
 59. E. Bodenhoff: Fra Dannevirke til Als, 7 f.
 60. A. Heiberg: anf. arb., 167 — Bodenhoff: Den gamle General, 59.
 61. Elise v. Mellerthin: anf. arb., 41.
 62. Sønderj. årb. 1926, 224.
 63. Dansk lærerforeningens udgave 1912.
 64. Dagbladet 17/9 1890 (H.R.: »Et besøg hos Sønderjyder«).
 65. Smst.
 66. Sønderj. årb. 1933, 6. »Som jeg har bragt i erfaring, lever hr. kaptajn Sommer endnu, og når han bliver spurgt, vil han vist kunne erindre den aften i Flensborg postholderi«.

Sprogskiftet og nogle stednavnetyper i Sønderjylland

Af *Wolfgang Laur*.

Som vi ved, bliver stednavne overtaget fra det ene sprog til det andet. Derfor er vi også i stand til at rekonstruere et uddødt sprog på grundlag af de overleverede stednavne, f. eks. illyrisk, pelasgisk og de ikke-indoeuropæiske førgræske sprog i det gamle Hellas. Men stednavnene forbliver ikke uændret i det nye sprog. Ligesom låneord forandres de i tidens løb efter det nye sprogs regler. De fremmede lyde erstattes af omtrent enslydende egne. Den samme ændringstendens gælder også for højningssystemet. Folkeetymologien forandrer stednavnernes udseende, så at de fremtræder som egne. Det må derfor også være stednavneforskningens opgave at iagttage og beskrive denne udvikling, særlig i grænseegne. Med hensyn til metoden er dette sket på forbilledlig måde i de tysk-slaviske grænseegne i Østrig og Bøhmen, men også ved den flamsk-vallonske sproggrænse i Belgien. Man burde også anvende disse metoder her i grænselandet. Her vil jeg kun tage nogle torp-navne og nogle stednavne på *-by* op til behandling i sammenhæng med sprogskiftet.

Navnene med efterleddet gammeldansk (gldsk.) *-thorp* ender nutildags på *-rup*, *-drup*, *-trup*, men i det nordlige Sydslesvig* og i Svans møder vi stednavne, som ender på højtysk *-dorf*, nedertysk *-dörp*, f. eks. *Busdorf*, *Fahrdorf*, *Basdorf*, *Saxtorf* og *Geltorf*. De nedertyske dialektformer er *Busdörp*, *Fårdörp*, *Båsdörp*, *Saxdörp* og *Geldörp*. Den måde forled og efterled er sat sammen på, viser tydeligt, at de nævnte stednavne er af dansk oprindelse¹⁾,

* Ordet er her brugt i sin gamle videnskabelige betydning: landet syd for Sli-Danevirke.

men de danske officielle former af disse stednavne som vi finder dem f. eks. hos Johs. Kok (Det danske Folkesprog i Sønderjylland, 1863—67) og Trap (Stat.top. Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig, 1864): *Bastorf*, *Fartorp*, *Saxtorf*, *Lottorf* eller *Bystorp* (i Svans) viser, at de er overtaget fra tysk. De går ikke tilbage til gamle danske stedmålsformer som i Angel eller Mellemslesvig, f. eks. *Brarup*, *Sterup* og *Sillerup*. Vi kan altså ved hjælp af efterleddet nedertysk *-dörp*, højtysk *-dorf* i oprindelige danske stednavne i Sydslesvig og Svans se, at den danske sprogudvikling i disse egne er afbrudt allerede i slutningen af middelalderen. Vi ved jo også, at det danske sprog her i det nordlige Sydslesvig og i Svans blev afløst af nedertysk på denne tid. Kun i *Bustrup* har vi en dansk form med ægte tradition.

I Angel og Mellemslesvig stemmer de danske og de højtyske og nedertyske former for torp-navne for størstedelen overens, f. eks. *Stenderup*, *Munkbrarup* og *Olderup*. Her er vi jo i egne, hvor sprogskiftet først har fundet sted i løbet af de sidste hundrede år.

Vi kan dog også i Angel og Mellemslesvig finde stednavneformer, som ligner de sydslesvigske. Vi begynder med *Gottorp*, således dansk og nedertysk, højtysk: *Gottorf*. Slottets navn går jo tilbage til et stednavn, der egentlig hører hjemme i egnen nord for Slesvig. Det skyldes vel slottets betydning som tyskpræget residens, at den nedertyske form er trængt igennem også i dansk sprogbrug. Middelalderlige former på *-torp* kunne også være danske, men at denne form bevares til nutiden skyldes vel en nedertysk påvirkning. Det må beklages, at den officielle tyske sprogbrug nutildags ikke anvender den vante form *Gottorp*, som er kendt som den almindelig brugte langt uden for Slesvig-Holsten. En ægte angeldansk form - *Guderup* og en ældre *Gotterup* - ikke for det nuværende slot, men for dets forgænger Gammel-Gottorp nord for Slesvig ved godset Falkenberg, anføres af A. Sach²).

I det nordøstlige Angel tiltrækkes vor opmærksomhed af *Snakketorp* og *Vippetorp* i deres egenskab af torp-navne i vor sammenhæng. De nedertyske former er *Schwackendörp* og *Wippendörp*, de højtyske *Schwackendorf* og *Wippendorf*. Her finder

vi ikke, som vi er vant til i Angel, efterleddet *-rup*, *-trup* eller *-drup*, men som i Sydslesvig og Svans det tyske *-dorf*, nedertysk *-dörp*. Desuden lægger vi mærke til den i disse egne uvante tyske svage ejejalds-bøjningsform *-en* i sammensætningen, f. eks. *Brekendorf* eller *Krusendorf*, i modsætning til gldsk. **Svakkæthorp* (1231 i Kong Valdemars Jordebog fejlskrevet *Rackæthorp*) og *Vippæthorp* (1231 smst.) Den tyske svage bøjningsform på *-en* (i modsætning til gldsk. *-æ*, der er udviklet af olddansk *-a*, f. eks. oldnordisk *hani, hana*, mens tysk har f. eks. *der Graf, des Grafen*) ved *Schwackendorf* og *Wippendorf* kender vi allerede fra middelalderlige dokumenter, 1436 *Swackendorp*, 1352 *Wippendorp*. De officielle danske former *Svakketorp* og *Vippetorp* kender ikke denne tyske svage bøjningsendelse i sammensætningen. Derimod kan de ikke med efterleddet *-torp* gå tilbage til en folkelig dansk form, men som det er tilfældet i Sydslesvig og Svans og ved *Gottorp* er de påvirket af den nedertyske form. Sandsynligvis må vi her regne med en gammel stærkere nedertysk tradition, der kan gå tilbage til et mere udbredt nedertysk omgangssprog på godserne³). Da vi ikke længere kender tilsvarende angeldanske former, kan vi kun udtale gisninger.

De øvrige torp-navne i Angel ender som sagt på *-rup*, *-drup* eller *-trup*, med undtagelse af de officielle tyske former *Struxdorf*, *Schrixdorf* og *Tösdorf*. Det første navn hedder på rigsdansk som vi kunne vente, *Strukstrup*. Den angeldanske form lyder i overensstemmelse hermed *Strustrup*. Således hedder byen ifølge Müllenhoff, Mensing og Selk også på nedertysk, men i dag kan man allerede høre *Struxdörp*, vel på grundlag af den officielle højtyske form *Struxdorf*. *Skredstrup*, højtysk *Schrixdorf* kendes på nedertysk som *Schreistrup*. Denne form går sandsynligvis tilbage til et angeldansk **Skrejstrup*. *Tøstrup* findes på tysk i to forskellige officielle former. Godset hedder *Tösdorf*, mens sognet hedder *Töstrup*.

En lignende udvikling som i Sydslesvig og Svans har vi i det vestlige Slesvig, i Nordfrisland. Her interesserer vi os kun for den frisiske del af Nørregøsherred, for i denne egn er torp-navnene af dansk oprindelse. De ender i dag i de officielle højtyske former på *-dorf* og i de nedertyske folkelige former på

-dörp, f. eks. højtysk *Almdorf*, *Riddorf* og *Dreldorf*, nedertysk *Almdörp*, *Riddörp* og *Dreldörp*. Her må vi huske, at befolkningen i disse egne var frisisk-talende sandsynligvis siden højmiddelalderen eller lidt senere. Ligesom højtysk og nedertysk bruger nordfriserne her i den frisiske del af Nørregøsherred som efterled til torp-navnene det tilsvarende ord i deres eget sprog, f. eks. *Almtorp* og *Trälstorp*, men også ved de danske stednavne uden for det frisiske sprogområde, f. eks. *Brüdtorp* (Braderup i Kær Herred) og *Bjarntorp* (Bjerndrup). En direkte overtagelse af den danske form kan vi derimod iagttage ved *Altrop*, *Åltrop* (Olderup), *Brererep* (Braderup på Sild) og *Trellstrup* eller *Trälstrup* ved siden af *Trälstorp* og *Reserup* eller *Röserup* (tysk *Riddorf*). Også tyske former følger de danske f. eks. *Olderup*, nedertysk *Ollerup*, og *Braderup*. Af de førstnævnte stednavne har Fjorde-målet endnu bevaret de ægte danske former, f. eks. *Trælstrup* og *Almstrup*. Den sidste form har her et senere tilkommet sammensætnings-s. Også *Ridderup* kendes som dansk form svarende til tysk *Riddorf*. *Drelstrup*, altså efter det danske, siger man også på nedertysk i Fjorde-egnen, i et område hvor sprogskiftet først har fundet sted inden for de sidste 50 år. Derimod har vi i dag i stedet for *Bjerndrup* som i Sydslesvig og Nordfrisland den rent nedertyske form *Beerndörp*, højtysk *Behrendorf*, svarende til *Wippendörp*, *Schwackendörp* og *Struxdörp* i Angel.

En lignende udvikling kan vi også iagttage ved nogle by-navne. Efterledet *-by* udtales på tysk tit med afrundet vokal som *-bi*, f. eks. *šu·bi* (*Skovby*, tysk: *Schuby*) og *xē·lbi·hold⁴* (*Geelbyholt*). I det sydlige Slesvig støder vi på nedertyske dialektformer som *Güf*, *Göf* og *Nörf* for *Gyby*, *Gøteby* og *Norby*. Som i de ovenfor nævnte tilfælde er efterledet *-by* blevet til *-bi* og derefter fuldstændig afslidt. Men det udlydende *b* udtales ikke som lukkellyden *b*, men som gnidelyden *f*. Noget tilsvarende kendes fra sønderjysk: *gab* — *gaf*, *skib* — *skif*. En parallel udvikling, hvor et helt led reduceres til en enkelt lyd, har vi i de to nedertyske stednavne *Schülpe* i Holsten, ét ved Nortorf og ét ved Jevenstedt, 12. og 13. århundrede *Scullebi*, 1320 *Scullebe*, 1517 *Schulpe*, og 1150 *Scullebi*. Dette stednavn er ofte blevet tolket som et by-navn, men er imidlertid sammensat med nedertysk *Bö*, *Böj*, *Bü*: »bøj-

ning, lavland langs en flod«. Da *Gyby*, *Gøteby* og *Norby* ligger i et område, der meget tidligt blev nedertysk er det let at forstå, at den lydudvikling der gjaldt i Holsten også kom til at virke her.

- 1) *W. Laur*, Die Verdeutschung dänischer Ortsnamen im ehemaligen Herzogtum Schleswig. (I: Beiträge zur Namenforschung 11, 1960, s. 135); Die Ortsnamen in Schleswig-Holstein, Gottorfer Schriften VI, Schleswig 1960, s. 57 og Die Ortsnamen im Landesteil Schleswig. I: Geschichte Schleswig-Holsteins Bd. 3, Neumünster 1957, s. 163.
- 2) *W. Laur*: Gottorf. (i: DIE HEIMAT, 1955, bd. 62, s. 190—91).
- 3) *C. F. Allen*: Die Geschichte der dänischen Sprache im Herzogthum Schleswig I, 1857, s. 181 og II, 1858, s. 70.
- 4) *š* som tysk *sch*. *x* som *g* i sønderjydske *kage* (*ka·x*).

Anmeldelser

Troels Fink: Spillet om dansk neutralitet 1905—09.

Skrifter udg. af Jysk Selskab for historie, sprog og litteratur 6.
(Universitetsforlaget i Århus 1959).

Værket omhandler en særdeles vigtig episode — nogle vil være tilbøjelige til under hensyntagen til fænomener forud for og efter 1905—07 at tale om en linje! — i Danmarks udenrigspolitik og har foruden den almene interesse, emnet kan påregne hos historisk interesserede, tillige en særlig tiltrækning for læsere i vort grænseland deri, at Nordslesvig indgår i »spillet«, ikke som nogen afgørende brik ganske vist, men dog således at muligheder med hensyn til landsdelens status tilligemed dens befolknings nationalpolitiske vilkår berøres.

Situationen er kort opridset den, at det siden 1901 i Danmark herskende venstreparti skal have løst en af sine »mærkesager« fra den lange forfatningskamps tid, forsvaret, og må gøre det under hensyntagen til de storpolitiske og indrepolitiske magtforhold, såvel som til hovedpersonernes vurdering af disse faktorer. Året 1905 er i begge henseender en af vort århundredes aksestunder for at bruge et malende Karl Jaspers-udtryk. I storpolitiken begyndte England at nærme sig den fransk-russiske blok under Delcassé-samtalerne, der netop afsluttedes 1905, og som blev fremmet af den wilhelminske æras germanske kraftudfoldelse. Spændingen mellem »hvalen og elefanten«, der trods modgående bestræbelser førte frem til Vesteuropas ragnarok, var en af tidens kendsgerninger. En anden, på den indre front, var bruddet i det brede venstreparti, også fuldbyrdet i 1905, blandt andet hidført af I. C. Christensens ændrede syn på dansk forsvarspolitik.

Midt ind i denne situation griber nu Troels Finks undersøgelse. Lyset falder over den ene af hovedaktørerne, den daværende departementchef i krigsministeriet L. C. F. Lütken. Den anden hovedperson, Venstres dominerende skikkelse I. C. Christensen, har ved sin systematiske tilintetgørelse af sit arkiv ønsket at afskære eftertiden fra muligheden for at kaste nyt lys over den rolle, han spillede som statens ansvarlige leder. Grundlaget for professor Finks fremstilling, der udgør værkets første halvdel, godt halvandet hundrede sider, er for størstpartens vedkommen-

de nyt, og trods det nævnte beklagelige minus, vægtigt nyt kildestof.

Forud kendt var de i 1919 i forbindelse med forsvarskommissionens arbejde udgivne »Aktstykker vedrørende Kaptajn L. C. F. Lützens Ophold i Berlin 1902—03 og Departementchef, Kaptajn Lützens Sendelse til Berlin i 1906—07 samt Referat af de i Kommissionen til Undersøgelse og Overvejelse af Hærens og Flaadens fremtidige Ordning derom førte Forhandlinger«. Disse aktstykker udgør dog kun 12 af de 68 her aftrykte dokumenter. De øvrige er tilligemed Lützens selvbiografi og hans dagbogsnotitser 1908—09 først blevet tilgængelige i de seneste år og fremlægges nu for offentligheden. Den største gruppe blandt dokumenterne udgøres af 26 referater og breve fra det tyske udenrigsministeriums arkiv, hvortil der som bekendt blev adgang efter Tysklands nederlag 1945. En fyldig samling stammer naturligvis fra det danske udenrigsministeriums arkiv, og en række breve fra statsminister Neergaards arkiv fra Lütken til denne supplerer samlingen.

Professor Fink har ikke haft til hensigt at give en udtømmende skildring af dansk udenrigs- og forsvarspolitik i årene 1905—1909, endsiø da for dette emnes vedkommende i venstres magtperiode 1901—14. Det er forståeligt, en vældig opgave som det er, men beklageligt, da vi af flere grunde, bl. a. for at modvirke ravnekrogsmentaliteten, trænger meget til at få alsidig og fyldig oplysning om disse centrale problemer i vort århundrede. Der kan vel nu skaffes historikerne adgang til stoffet, jævnfør principperne for arbejdet med P. Munchs papirer, og professor Fink har jo sjældne forudsætninger for at give den dybtgående og sobre emnebehandling der er behov for. Han skal ikke her lastes for »at have skummet fløden«, men netop i de store og omfattende forarbejder til den foreliggende redegørelse ligger forhåbentlig en tilskyndelse og forpligtelse til at gå videre til den udtømmende fremstilling af dette vigtige område af vor nyere historie, der alt for længe har været forsømt af videnskaben.

Jeg har fulgt forfatterens anvisning og er begyndt med selvbiografien, hvis første del er dateret november 1906, da Lütken fik tildelt ridderkorset, og anden og langt fyldigere del skrevet i foråret 1918 i anledning af at daværende general Lütken blev udnævnt til kommandør af Dannebrog. Erindringerne er således skrevet til ordenskapitlet, men utvivlsomt med en senere offentliggørelse for øje. Imidlertid døde Lütken i sommeren 1918, og selvbiografien med en del aktstykker blev afgivet til rigsarkivet, hvor de var båndlagt til 1949, og altså nu udgør grundstammen i professor Finks bog.

Læsningen af dem gør et dybt indtryk på en. Forfatteren er en højtbegavet, viljestærk og målbevidst officer, klar, skarp og kategorisk i sine domme over sig selv og andre. Hans vurderinger bærer som han selv siger ikke præg af »ædel beskedenhed«, men han forsvarer sig med, at han kun fremsætter, hvad der for ham står som sikkert. Hvordan han kom i forbindelse med I. C. Christensen og den Berg'ske kreds oplyses ikke. Og han nøjes desværre med en antydning på et adskillig vigtigere punkt, den indflydelse han hævder at have haft på den afgørende fase i »systemskeftets« forhistorie.

Ifølge sagens natur begrænser Lütken sine meddelelser om de almindelige politiske forhold til selve forsvarsspørgsmålet og de heri implicerede ledende politikeres indsats. Neergaard og Berntsen er ham for svage, mens han sætter I. C. Christensen meget højt både som politiker og som karakter. Dette fremgår især af den dramatiske skildring af hans møde med statsministeren umiddelbart efter »den store katastrofe«, Albertiskandalen, der ramte I. C. Christensen og dermed Venstre så hårdt.

Om tilstanden indenfor hæren, om forholdet mellem hær og flåde, og om arbejdet i forsvarskommissionen giver Lütken udførligt og uden omsvøb besked. På dette område — specielt med hensyn til Københavns befæstning — får Lütkens indsats historisk betydning i kraft af den nyorientering i forhold til Tyskland, han fik lejlighed til at gøre sig til talsmand for. Grundlaget skabte han selv kort efter systemskeftet under det 8 måneders studieophold, han ved I. C. Christensens hjælp fik bevilget på udenrigsministeriets budget. Dette forspil med dets uklare baggrund herhjemme skildrer Troels Fink morsomt i bogens indledende kapitel. Opholdet fik især betydning ved de kontakter med militære og politiske kredse, som den ihærdige Lütken fik etableret.

Sin store chance for at udnytte disse med videregående mål for øje fik han, da I. C. Christensen i 1905 blev statsminister (konsejlspræsident) og overtog ledelsen både af krigs- og marineministeriet som forsvarsminister. I februar og juli 1906 fik Lütken lejlighed til at føre samtaler i København og Berlin om Danmarks forhold til Tyskland under et eventuelt opgør mellem Det tyske Rige og England. Med stigende spænding læser man professor Finks fremstilling af sagforholdet. I en indtrængende og skarpsindig analyse af de foreliggende samtidige dokumenter lægger han I. C. Christensens udenrigspolitiske linje og som hovedpunkt hans ønske om en tilnærmelse til Tyskland klart og overbevisende frem. Troels Fink påpeger forskellen mellem den af udenrigsministeren grev Raben-Levetzau formulerede indstil-

ling til kong Frederik VIII og den instruks, I. C. Christensen medgav Lütken. Grev Raben udtrykker ønsket om, at Tyskland vil respektere Danmarks neutralitet, under den forudsætning at Danmark har sit forsvar i en sådan orden, at det er i stand til at hævde denne neutralitet til alle sider. Men I. C. Christensen går videre. Han formulerer i Lütkens instruks ønsket om, at Tyskland i en offentlig overenskomst skulle erklære, at det ville respektere Danmarks neutralitet i en kommende krig under den af grev Raben nævnte forsvarsmæssige forudsætning. Men heri lå, med professor Finks ord »at man ved at fremsætte ønsket om en ensidig tysk anerkendelse af Dansk neutralitet tog et skridt, der i realiteten betød, at neutralitetslinjen blev kompromitteret«. Endnu mere opsigtsvækkende er dog instruksens sidste punkt, hvor I. C. Christensen efter at have nævnt det for Danmark betænkelige i en militærkonvention, da den så godt som udelukkende vil være i Tysklands interesse og vil udsætte Danmark for truende fare, udtaler: »Noget sådant bør landet ikke udsætte sig for, med mindre det får væsentlige fordele til gengæld«.

Ifølge flere samtidige vidnesbyrd har I. C. Christensen hermed tænkt på Nordslesvigs tilbagegivelse til Danmark, om hvilket håb han i en folketingstale den 18. februar 1909 udtaler, at det »bygges alene på det tyske folks højsind og retsind«.

I 1919 fremstillede I. C. Christensen tanken om en militærkonvention som en føler. Professor Fink dokumenterer, at denne udlægning ikke holder stik overfor det samtidige kildemateriale, karakteriserer instruksens sidste del som »et oplæg til et va banque-spil« og uddyber denne opfattelse således: »Man kan ikke frigøre sig for det indtryk, at I. C. Christensen her var parat til at spille højt spil, at han virkelig var rede til at tage den sidste konsekvens, at knytte Danmarks skæbne til Tysklands, hvis Nordslesvig blev givet tilbage«.

Det store flertal såvel i Danmark som i Nordslesvig ville have fundet denne pris for en genforening for høj, og man forbauses over, at I. C. Christensens sikre politiske instinkt og dømmekraft i indrepolitiske sager så fatalt svigtede i dette udenrigspolitiske spil.

Lykkeligvis tog generalstabschef Moltke ikke »føleren« op. Tilsyneladende accepterede han tanken om dansk neutralitet forudsat et effektivt forsvar (mod England), men i samtalen med Lütken dagen efter afviste han tanken om en neutralitetserklæring, »fordi det ikke i mindste måde ville falde Tyskland ind at respektere den«. En udtalelse der til overflødighed demonstrerer den beklageligvis ikke blot fra den her omhandlede epoke kendte brutale tyske militarisme.

Moltkes eget referat fra samme dag er kortfattet og unuanceret, men dækker Lütkens indberetning. Tyskland ville i tilfælde af en krig med England stille det kategoriske spørgsmål: »Feind oder Freund«? hvortil Lütken ytrede, at Københavns søbefæstning ville være udbygget på 3—4 år, og så kunne Danmark stille sig ved Tysklands side. Moltkes summariske referat slutter med bemærkningen, at Lütken yderligere antydede muligheden af en grænseregulering i Slesvig med de vestindiske øer som bytteobjekt!

Ganske vist var Lütken ikke udstyret med nogen fuldmagt, ej heller havde han politisk ansvar, men alle forhold taget i betragtning, og især da hans opgave kun var at søge klarhed om Tysklands holdning, kan det jævnt og ligetil siges, at han (man) var langt ude. Det er på den opridsede baggrund ikke uforståeligt, at Moltke kunne foreslå underhåndsaftaler om samarbejde mellem de to landes generalstabe, og at han med føje kunne vente Danmark på tysk side, når vi havde fået søbefæstningen i orden.

Denne dødsens farlige linje følges videre — og nu på ansvarligt politisk plan — ved slutningen af året 1906, da kong Frederik VIII bl. a. ledsaget af udenrigsminister Raben-Levetzau aflagde officielt besøg i Berlin. Statssekretæren i det tyske udenrigsministerium v. Tschirschky gengiver ret udførligt en samtale med grev Raben, hvorunder denne hævdede, at enhver tænkende politiker i Danmark var overbevist om, at Danmarks nøjeste tilknytning til Tyskland var den eneste rigtige politik for vort land, og forsikrede, at såvel kongen som ministeriet var af samme opfattelse. Da en del af dokumentet blev offentliggjort i 1926, bestred grev Raben referatets rigtighed, men professor Fink til lægger dementiet »forholdsvis ringe vægt« og tilføjer, at det var første gang en ansvarlig dansk statsmand til en officiel tysk personlighed udtaler, at Danmark i tilfælde af krig måtte stille sig på Tysklands side. Referatet er dateret samme dag som samtalen fandt sted og forsynet med kejser Wilhelm II's også andetsteds fra kendte impulsive, i dette tilfælde naturligvis højst bifaldende randnoter. Kong Frederik VIII ytrede i en samtale med general Moltke om det samme problem naturligvis kun nogle almindeligheder, men gik dog ind på en bemærkning fra Moltke om muligheden for en tilbagegivelse af Nordslesvig. Også en anden politiserende officer, storadmiralen v. Tirpitz, har luftet tanker om samme emne, men som andet eller mere end udtryk for en i visse militære kredse tilstedeværende stemning for et bedre forhold til Danmark kan disse antydninger ikke tages. Der kom ikke mere ud af sagen end de anførte tilkendegivelser, men det kan ikke undre, at vide kredse opfattede optantkonventionens

tilblivelse som et udtryk for en hemmelig militær forståelse mellem Danmark og Tyskland.

Om denne konvention siger professor Fink, at det eneste, der kom ud af kongebesøget i Berlin var et definitivt tysk tilsagn om at ordne de nordslesvigske optantbørns problem ved en dansk-tysk overenskomst. Den så lyset i januar 1907 og sættes i et par korte kapitler ind i sammenhængen. Der er jo i tidens løb skrevet meget og bredt om optantbørn-konventionen, som Troels Fink rettelig kalder den, og man er ham taknemlig for den klare og knappe oversigt over konventionens forhistorie, dens tilblivelse og vurderingen af den, hvorved hele sagen får mere rimelige dimensioner. Lütken-samtalerne viser tydeligt, og professor Fink understreger det i fremstillingen, at forbindelsen mellem Lütken og Moltke fik ganske stor betydning for optantproblemet udvikling, der altså blev taget op for alvor under kong Frederik VIII's Berlinbesøg. Det vanskelige spørgsmål var, hvori den danske modydelse skulle bestå. Også her spiller den danske udenrigsminister grev Raben en mindre heldig rolle, idet han ikke opfattede det for Danmark og det dansksindede Nordslesvig vanskeligt acceptable i at gå ind på de to tyske betingelser, der som bekendt dels drejede sig om en anerkendelse af, at Danmark ikke havde noget retsligt krav på Nordslesvig, dels at Danmark måtte gøre noget for at hindre danske embedsmænd i at støtte danskheden i Nordslesvig. Formuleringen blev med professor Finks udtryk »ikke helt entydig«, og da den blev kendt, gav den stærke reaktioner i dansk og tysk presse og offentlighed, således at den danske regering måtte ud med en officiel forklaring, der dog snarest bestyrkede rygterne om, at Danmark skulle have påtaget sig hemmelige militære forpligtelser. Anerkendelsen af Kongeå-grænsen var som bekendt blot en gentagelse af erklæringen af febr. 1879, men da denne ikke var blevet meddelt offentligheden, kom indledningen i optantbørnkonventionen til at tage sig ud som en nyhed, og erklæringens placering i den storpolitiske situation i 1907 gør det postyr, den vakte, forklarligt. Mere penibelt må tilsagnet om at hindre danske embedsmænd i at støtte det danske arbejde i Nordslesvig forekomme (aktionen mod Vilhelm Østergaard's bog bl. a.).

Også i Nordslesvig vakte konventionen og dens indledning et voldsomt røre. Regeringen havde fået H. P. Hanssens og vælgerforeningens godkendelse af udkastet, men selv om løsningen af optantbørnenes problem betød en styrkelse for den nordslesvigske danskhed, og selv om regeringserklæringen ikke kunne forpligte de danske i Sønderjylland, som alle og under alle forhold holdt fast ved genforeningskravet, udløste den en vældig

strid, hvor man atter delte sig efter de gammelkendte skillelinjer, og meget støv blev hvirvlet op. H. P. Hanssens velafvejede kommentar til regeringserklæringen, anført i værket her, forekommer mig at placere alt dette i historiens perspektiv og med blik for det væsentlige, den lange linje i sønderjydernes kamp. —

Rygterne om en dansk-tysk tilnærmelse vakte naturligt nok interesse hos vestmagterne, især England, og det ser ud til, at reaktionerne i England og Frankrig har været medvirkende til, at den danske udenrigsminister i løbet af det følgende årstid i nogen grad ændrede sin kurs tilbage til den ligelige neutralitetspolitik. Det er imidlertid ingenlunde tilfældet for Lütken's vedkommende. Han fastholder sin linje under en ny forhandling med den tyske generalstabschef i Berlin i marts 1907, og efter Troels Fink's opfattelse stadig i overensstemmelse med I. C. Christensen. Under det voldsomme presserøre, der opstod i denne rejses kølvand og kulminerede med påstanden om, at der eksisterede en hemmelig dansk-tysk traktat, kunne I. C. Christensen i maj 1907 give et kategorisk dementi heraf, mere reelt end hans og Lütken's tidligere dementier under affærens forløb.

Under denne pressekampagne slog I. C. Christensens modstandere også på, at regeringen var blevet snydt af Tyskland, idet der de første måneder efter optantbørntraktatens vedtagelse kun skete ganske få naturalisationer. Den energiske Lütken gik i aktion overfor Moltke og opnåede da også, at der kom fart over naturalisationerne. Professor Fink understreger denne sammenhæng, der kun var kendt af ganske få. H. P. Hanssen opfatter de stigende naturalisationstal som et resultat af centraladministrationens selvstændige aktivitet overfor vrangvillige lokalemænd, men kilderne viser altså, at de hænger nøje sammen med Lütken's kraftige forsikringer overfor Moltke om Danmarks holdning i tilfælde af en engelsk-tysk krig. —

I juli 1908 offentliggjordes forsvarskommissionens betænkning med to bilagsbind, et offentligt og et fortroligt. Fremstillingens sidste tredjedel behandler indgående forsvarssagens meget vanskelige forløb, de udviklede forhandlinger og de spegede partiforhold. Denne redegørelse kræver ikke ringe forudsætninger hos læseren. Den undlader ikke at fange interessen, af vital betydning som emnet er, men må siges at være vanskeligt tilgængeligt. Det springende punkt var jo Københavns befæstning, arven fra Estrup's diktaturperiode. Flertallet ville rødlægge den, I. C. Christensen ikke binde sig til noget, gennem Lütken fuldt ud klar over den vægt, den tyske generalstabschef lagde på effektiv udbygning af Københavns søforsvar. De såkaldte fremskudte forter, der kom til at spille en betydelig rolle i sagens forløb, er

Lütkens ide. Han ønskede dem til afløsning af landbefæstningen og til supplement af de stærke søbefæstninger, i overensstemmelse med hans og I. C. Christensen's hældning mod Tyskland. For denne sidste gjaldt det et uhyre vanskeligt partitaktisk spil, hvor som tidligere nævnt kilderne svigter, — og som han altså på grund af Alberti-skandalen ikke fik lejlighed til at spille til ende.

På denne baggrund er det en historiens ironi, at disse fremskudte forter, optaget i Neergaard's forsvarsforslag og stærkt betonet i diskussionen, af offentligheden opfattedes som et udtryk for, at Neergaard ville føre en mere ligelig neutralitetspolitik end I. C. Christensen.

Det endelige resultat af forsvarsforhandlingerne, forsvarsordningen af 1909, gennemført under ministeriet Holstein-Ledreborg med I. C. Christensen som forsvarsminister, bedømmer professor Fink som en sejr for I. C. Christensen og Lütken.

Man får ved læsningen af bogen et meget levende billede af denne dynamiske officer, på færde alle vegne, forfølgende sit mål konsekvent og stædigt. Med lune karakteriserer Troels Fink hans »undergrundsarbejde« i forbindelse med grev Mogens Frijs' Svendborg-tale, som vi nu ved, at Lütken har været med til at udarbejde: »Det var unægtelig en meget frejdig fremgangsmåde, der kan minde om princippet at fordrive djævelen med Belzebug. Det vidner om en meget stor spændvidde i sindet« — Og et andet lille glimt af Lütken i hjemmepolitikens jungle: »Med sikker fornemmelse for politiske tyngdeforskydninger havde Lütken allerede i sommeren 1908 fået kontakt med Neergaard«.

Professor Finks fremragende værk har allerede fundet mange læsere, det er såvidt vides næsten udsolgt. I et kommende optryk kan en lille mangel rettes, idet der for en hel del af de i henvisningerne nævnte trykte behandlinger savnes angivelse af trykår. Det afsluttende personregister er til stor nytte under læsningen.

A. Feilberg Jørgensen.

Sønderborg bys historie, I.

Udgivet af et udvalg ved Holger Hjelholt, 1960, 350 sider.

Med det foreliggende værk — et af vor tids såkaldte teamworks, fremstillet på bestilling — har den næstsidste af de sønderjyske købstæder fået sin særlige byhistorie.

Resultatet er blevet et overordentligt smukt bogværk med talrige illustrationer, ofte helsides, i hvert fald altid i et sådant format, at de siger beskueren noget. Ikke mindst de mange portrætter fortæller den, der betragter dem med åbne øjne og et opladt sind, en masse om de pågældende personer, og det ikke mindst

på baggrund af den ledsagende historiske skildring. Billedredaktøren, museumsdirektør Jørgen Paulsen, den eneste af medarbejderne med særlig tilknytning til Sønderborg by, tilkommer æren for det foretagne udvalg.

Den historiske fremstilling, der i 1. bind afsluttes ved året 1864, er delt ved 1667, da Sønderborg kom under kongeligt styre, og ved 1807, da helstatens fald blev indledt med Danmarks deltagelse på Napoleons side i krigen mod England. Inddelingen i disse tre afsnit må synes naturlig, især da der kun findes så forholdsvis lidt materiale bevaret til Sønderborgs ældre historie.

Johanne Skovgaard, der har forfattet det første afsnit, indleder med Sønderborg slots skæbne i middelalderen. »Byens historie begynder med slottet«, hedder det, men da byarkivets ældste dele ikke mere eksisterer, end ikke stadsretten kendes, er det kun lidt, der kan fortælles om livet i det middelalderlige Sønderborg. Der må gives afkald uden, at det gamle ord: »Quod non est in actis, non est in mundo« derfor skal have gyldighed. Johanne Skovgaards fremstilling bygger på det foreliggende kildegrundlag, og dermed hviler det færdige værk på et solidt fundament. Resultatet er blevet en gedigen og god skildring.

Dette gælder ikke mindre behandlingen af den efterreformatoriske tid, som Johanne Skovgaard måske kender bedre, hvad Sønderjylland angår, end nogen anden i vort land. Farverige skikkelser som Christian II og Hans den Yngre hæver ved deres tilknytning til Sønderborg denne bys historie op i et noget andet plan end den almindelige lokalhistories. Sønderborg er i denne tid ikke for intet fyrsteresidens. I betragtning af det pauvre materiale, der foreligger til byens ældste historie, er det i grunden forbavsende, at også skildringen af de lokale forhold har kunnet blive så afrundet, som det er tilfældet med Johanne Skovgaards fremstilling frem til 1667.

Ved udarbejdelsen af lokalhistoriske værker er det erfaringsmæssigt langt sværere at vælge en fast disposition for de tidsrum, hvor kildematerialet flyder rigeligere. Man kommer herved ind på det problem at skulle vælge mellem en saglig og en kronologisk fremstillingsmåde. I en rent saglig fremstilling — behandlende emner som f. eks. »kirke og skole«, »befolkning og sprog« eller »næringslivet« — tvinges læseren til atter og atter at skulle begynde med de ældste forhold og til i tankerne at skulle følge historiens forløb. Heroverfor har den rent kronologiske fremstilling den fordel, at de begivenheder, der tidsmæssigt hører sammen, også behandles i sammenhæng, men da emnerne selvsagt ganske beror på det forhåndenværende kildemateriale, havner den forudsætningsløse læser af en sådan fremstilling let

i den modsatte grøft og får et noget kaotisk indtryk af fortidens hændelser. Sely om et sagregister vil kunne modvirke indtrykket af den flimrende række billeder af fortiden, er vel her som i så mange andre forhold den gyldne middelvej at foretrække: saglig fremstilling inden for snævre tidsrum.

Johan Hvidtfeldt fører først læseren ud på den lange rejse ned gennem tiden fra 1667 til 1807, hvorefter en del stof samles under rent saglige emner som »Administration og »politi«, »De fattige, kirke og skole«, »Næringsvæsen«, »Borgere og by«. Man kan måske visse steder såsom under gennemgangen af »Den store Kommission af 1698«, finde fremstillingen lidt vel omstændelig inden for rammerne af en byhistorie, men dette forhold skal ses på baggrund af, at Sønderborg så godt som ganske savner grundige enkeltundersøgelser af emner og perioder af byens historie. Aage Bondes store afhandling i S. årb. 1945 om skolevæsenet er næsten den ene undtagelse, der bekræfter regelen.

Johan Hvidtfeldts veloplagte og letflydende pen indbyder da heller ikke til kedsommelighed. Stridbare mænd som Conrad Peteræen og de Bähr, »hos hvem det føg med vrødens og det hede sinds ildne ord«, og et forretningsgeni som Frederik Gorresen lever gevaldigt op i fremstillingen. Adskillige steder genkender man stilen og behandlingsmåden fra »Historikergruppens Danmarks Historie«, f. eks. side 195: »Sidste søndag i marts 1672 var der travlhed på Skibbroen i Sønderborg. Ombord på en række af bådene var man ved at gøre klart skib. Og med mellemrum kastede skibene los, sejlene fyldtes, og de stod sundet ud. Inde fra broen stirrede hustruerne efter skibene, så længe de kunne øjnes« etc.

Blandt mange interessante oplysninger i Johan Hvidtfeldts store afsnit kan anføres påvisningen af, at Sønderborgs borgmestre ved begyndelsen af det 18. århundrede talte plattysk. Ellers mærkes endnu kun lidt til nationale modsætninger. Dog gav ansættelsen af en ny vægter, der ikke kunne synge tysk, anledning til et lille intermezzo, der peger fremad mod en senere tid. Da rådmand, kontrollør Friccius klagede over, at den københavnske vægter nu lød i Sønderborgs gader, bragte hans rådskolleger ham til tavshed ved at minde ham om, at han havde den kongelige danske regering at takke for hele sit velfærd. Lad dette lille træk tjene som eksempel på den righoldighed af småtræk, som det er lykkedes Johan Hvidtfeldt at få indføjnet i sin fremstilling.

Men læseren er heller ikke ladt i stikken med 1. binds sidste afsnit, der skyldes Holger Hjelholt, mens O. Kyhl har skrevet de rent militærhistoriske afsnit i forbindelse med omtalen af de to

slesvigske krige. Efter de mange og trange krigs- og kriseår efter 1807 var der problemer nok at tage fat på for byens styre, og det var derfor simpelthen nødvendigt at ændre adgangen til rådmands- og deputeretstillingerne. Gadernes brotlægning, forsøg på omdannelse af det bestående lavsvæsen, etablering af ugentlige markedsdage var altsammen noget, der var fremme i tiden — i Sønderborg som i nabokøbstæderne. Det samme gjaldt kirke- og skolevæsenet. Navnlig skolen var jo rationalismens kælebarn. Og selskabslivet udformedes. Ligesom andre byer fik Sønderborg sin »Concordia«, hvortil senere kom en »Borgerforening«. Det bør i denne forbindelse fremhæves, at det er lykkedes Holger Hjelholt at meddele en række interessante oplysninger om forlystelseslivet i 1830'erne og 1840'erne.

Men snart kom også forholdet mellem dansk og tysk til at optage sindene. Det var jo i Sønderborg, at Peter Hiort Lorenzen efter sit brud med slesvig-holstenismen blev valgt som dansk stænderrepræsentant, men som følge af hans tidlige død i 1845 blev det hans slesvig-holstenske suppleant, byens tidligere borgmester Heinrich Carl Esmarch, der kom til at repræsentere Sønderborg i stændersalen i Slesvig i 1846, og det stedlige »Wochenblatt« var i disse år hertugen af Augustenborgs lydige redskab.

Takket være den danske flådes overlegenhed til søs undgik Sønderborg i 1848 et »provisorisk« styre, selv om borgmester Langreuter havde været parat til at anerkende den provisoriske regering, hvis ikke købmand H. P. Hanssen (Norsk) var kommet i vejen. Borgmester Hilmar Finsen satte mere end nogen anden sit præg på udviklingen i Sønderborg fra 1851 til 1864. For første gang indførtes der her som andetsteds i Sønderjylland et dansk styre, og Holger Hjelholt giver os en udmærket skildring af denne tid, der vist altid har haft hans særlige kærlighed. Af alt, hvad der kom af nyt i dette tidsrum, har anlægget af pontonbroen over Alssund i 1856 utvivlsomt betydet mest for Sønderborgs udvikling. Hjemmetyskheden forholdt sig gennemgående tavs i disse år, selv om det flere gange fremhæves, at den stadig eksisterede. Det danske borgerskab prægedes derimod af en sjælden optimisme, og kongebesøg og nationale festdage lavede op i årenes løb. Kedeligt var der ikke. At understrege dette i en byhistorie ved en henvisning til en tilfældig passus i Erik Møllers værk »Helstatens Fald« (s. 309) forekommer imidlertid overflødig.

1. bind af Sønderborg Bys Historie er med andre ord blevet en god bog. Den indfrier de forventninger, man har kunnet nære, når man i forvejen kender historiske arbejder fra bidragydernes hånd.

H. V. Gregersen.

Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. I.

Geologisk indledning ved Carl Schott.
Stenalderen ved Gustav Schwantes.

Det første bind af den nye Geschichte Schleswig-Holsteins, der foruden en geologisk indledning skulle indeholde prof. Schwante's skildring af oldtidens første lange tidsrum, har været inødeset med en ikke ringe forventning. Så meget var der sket syd for grænsen i de senere år af udgravninger og fund, der fortalte nyt om vor ældste historie og rykkede vor viden meget længere tilbage i tiden, end vi hidtil havde regnet med. Det var vigtigt at få de spredte meddelelser, der hidtil forelå, samlet og kyndigt vurderet.

Lad det være sagt straks, at Schwante's fremstilling indfrier disse forventninger. Det er en klar og grundig fortælling, spændende, behagelig at læse og utraditionel i sit valg af eksempler ved forsøget på at give en kulturskildring. Oldsagbeskrivelsen får vel, hvad den skal have, navnlig i begyndelsen, men kulturhistorien står i forgrunden.

Schwantes går med fuld tilslutning ind for fortolkningen af de fund, som Alfred Rust har gjort ved Morsum på Sild. Disse oldsager er ikke som i ældre stenalder ellers lavet af flint, men af sten, og Rust har fundet ganske lignende genstande i den grusgrav ved Heidelberg og i de samme jordlag, hvori man for 100 år siden fandt den ældste menneskeknogle i Europa, underkæben fra Mauer. Fundene fra Morsum anses derfor at være fra istidens begyndelse for ca. en halv million år siden, selv om de ikke er geologisk daterede med fuld sikkerhed.

Anmeldervirksohmheden overfor arkæologisk litteratur udøves her i landet endnu kun i begrænset omfang, men alligevel kan det vist siges, at man fra dansk side forholder sig afventende overfor disse teorier, indtil det er lykkedes at fremskaffe flere fund.

Man har nu en hel række fund og fundgrupper fra forskellige perioder i istiden. Sådanne fund har vi også her fra landet omend endnu kun få. Det er ikke mere for dristigt at regne med, at også vore nordlige egne i perioder har været beboet i løbet af de århundredtusinder, som istider og mellemistider spænder over. Men de ældste fund er små; den ældste nogenlunde udførlige kulturskildring får vi stadig fra bopladsen Meiendorf ved Hamborg. Den blev fundet før krigen og fortæller om en flok rensdyrjægere, der boede her ca. 16000 år f. Kr. i umiddelbar nærhed af den store is.

Det kulturhistoriske synspunkt kommer stærkt frem i omta-

len af, hvad der sætter skel mellem de store tidsafsnit. Tidligere var det oldsagsformer, nu er det forskelle i levevis, der sætter grænsen. Skellet mellem oldstenalderen og mellemstenalderen (ca. 8000 f. Kr.) satte man tidligere ved opfindelsen af øksen, og man forklarede det ved, at skoven nu havde så meget magt, at økser var nødvendige. Schwantes fremhæver nu, at der i mellemstenalderen råder en helt anden levevis. Skoven er ikke mere åben parktundra, hvor rensdyrene og andet vildt strejfer om, men den er tæt urskov, hvilket tvinger menneskene til at jage andre dyr og til selv at bo fastere. Ny er vist fremhævelsen af, at store skove fortrænger vildtet. Nybyggere i Kanada kunne fortælle, at der næsten ikke fandtes vildt langt inde i skovene, men kun i udkanten af dem. Dette er den naturhistoriske baggrund for vore gudenåfolks og køkkenmøddingfolks bopladser langs vandløbene og ved kysterne og forklaringen på det, vi vidste i forvejen, at fiskeriet spiller en stadig større rolle i ernæringen.

Det stemmer også godt med alt dette, at Schwantes som andre før ham ikke sætter grænsen til yngre stenalder ved, at man lærer at slibe flintsagerne eller ved, at man bygger storstensgrave, men derimod ved indførelsen af en ny erhvervsform knyttet til agerbrug og kvægavl.

Denne interesse for kulturhistorie i videre forstand gør sig gældende på flere områder, men det anførte må være nok som eksempler.

I bogens sidste afsnit »Die Indogermanen« forsøger Schwantes at forestille sig, at det skandinavisk-nordtyske område, som befolkningsmæssigt har haft en forholdsvis rolig udvikling lige siden istiden, har været det område, hvor indogermanerne, her også lejlighedsvis kaldet »den nordiske race«, har haft tid til at udvikle sin egenart ikke blot sprogligt, men også fysisk. Dette afsnit må roses for sin forsigtige form, men kunne dog vist bedre være udeladt, fordi det i stor udstrækning arbejder med ubeviste teorier om, at man fra en kendt materiel kultur kan slutte til et bestemt folk, og fordi det i sin usikkerhed ikke synes at føre til brugelige resultater.

Denne kritik på et ikke uvæsentligt punkt skal dog ikke svække det først anførte, at vi her har fået en særdeles læseværdig og interessant fremstilling af vor ældste historie.

Hans Neumann.

Mens ovenstående er i trykken, meddeles det, at Gustav Schwantes er død. Han nåede altså desværre ikke, således som det var planlagt i værket, at skrive det afsluttende bind om oldtiden.

H. N.

Hans Joachim Kuhlmann: Besiedlung und Kirchspielorganisation der Landschaft Angeln im Mittelalter.

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 36. (Karl Wachholtz Verlag, 1958).

Udgangspunktet for Kuhlmanns bog har — skriver han — været ønsket om at give en fremstilling af den kirkelige organisations opkomst og udvikling i Angel i middelalderen. Imidlertid har han ment, at denne opgave bedst kunne løses, når han gennem en bebyggelseshistorisk undersøgelse havde rekonstrueret Angels bebyggelse i 11.—12. årh. Derved ville man, mener Kuhlmann, få kendskab til de forudsætninger, den kirkelige organisation, sogneinddelingen, må have bygget på. Resultatet er blevet, at bogen falder i to dele: en gennemgang af Angels bebyggelseshistorie, som så danner grundlaget for den efterfølgende behandling af de angelske kirkesogne i middelalderen.

Det bebyggelseshistoriske afsnit er derved blevet den mest omfattende del af bogen, og det må siges, at det også forekommer at være den værdifuldeste del af Kuhlmanns arbejde. Her har han med en enestående flid og omhu kombineret resultater fra en lang række forskningsområder, og hans skarpsindighed har ført ham et ganske langt stykke i retning af at give en både interessant og tilfredsstillende fremstilling af Angels bebyggelseshistorie i middelalderen. Først og fremmest har han bygget på arkæologernes og stednavneforskernes arbejde, og han har sat deres resultater i forbindelse med de senere års pollenanalyser af de angelske moser. Desuden har han gennem et minutiøst studium af de ældste udskiftningskort og en senere tids matrikelkort fået disse kartografiske kilder til at afgive flere oplysninger, end det hidtil er lykkedes en forsker at liste ud af dem.

På linie med de fleste tyske forskere, der har behandlet problemet i de senere år, er Kuhlmann tilhænger af teorien om, at anglerne i 5. årh. er udvandret til England, og at de har efterladt Angel næsten mennesketomt. Denne teori har vel også gennem moseundersøgelserne fået en del støtte, fordi analyserne tyder på, at det dyrkede areal er gået stærkt tilbage efter 5. årh. Til lige kan de arkæologiske fund — eller rettere manglen på dem — udlægges som tegn på et meget tyndt befolkning Angel i 6.—7. århundrede.

Dog er det afgørende bevis for angler-teorien næppe givet endnu. Bl. a. er antallet af stednavne, der kan dateres til perioden før vikingetiden — altså til en tid, hvor landet skulle være øde — så stort, at det ikke uden videre kan bringes i samklang med teorien om en meget lille restbefolkning, koncentreret i den

sydvestlige del af Angel. Og man kan i hvert fald ikke, som Kuhlmann gør det, øge troværdigheden i den angelsaksiske historiker, Bedas, oplysninger om udvandringen med en bemærkning om, at man må tro ham, fordi »han skrev sin kirkehistorie o. 250 år efter anglernes formodede udvandring og derved sikkert har støttet sig på en overlevering i sin stamme«. At Beda skrev så længe efter den formodede udvandring er jo netop et af de vigtigste argumenter mod hans kildeværdi.

Rekonstruktionen af bebyggelsesforholdene i vikingetiden og senere i middelalderen er naturligvis i høj grad støttet på stednavnematerialet, og Kuhlmann udnytter det med både omtanke og forsigtighed. Han når det resultat, som vi også kender fra andre egne af Danmark, at bebyggelsen og det dyrkede areal øgedes stærkt fra 10. årh. og ind i højmiddelalderen. Hen mod 1300 standser nybruddet efterhånden, og der begynder en periode med tilbagegang, hvor både enkeltgårde og hele landsbyer bliver øde.

Fremstillingen er fuld af vigtige enkeltiagttagelser, der viser, hvor meget der kan nås gennem en grundig og nøjagtig sammenligning af stednavnenes geografiske placering, terrænforhold o. s. v. Således underbygger Kuhlmann ad denne vej Kr. Halds hypotese om, at endelsen -by også var produktiv i stednavne, efter at svenskevældet ved Hedeby var ophørt. Tilsyneladende udgør såvel -by- som -torp-navnene i den nordlige og nordvestlige del af Angel et yngre lag end navnene med de samme endelser i syd. I det hele er Kuhlmann tilbøjelig til at datere de angelske stednavne med vikingetids-endelser noget senere, end det ellers er almindeligt. Han antyder, at hovedparten måske er fra 11.—12. årh., men fremhæver samtidig, at man skal være forsigtig med en alt for skematisk udnyttelse af stednavnestoffet. Dette er jo ganske rigtigt. Men man må så tilføje, at hvis en skematisering af stednavnene opgives, svinder deres værdi som historiske kilder, og specielt bliver deres hjælp til datering mindre værdifuld.

En svaghed ved Kuhlmanns arbejde er det nok, at han i så høj grad ser de angelske forhold, ikke blot hvad stednavnene angår, så isoleret. Han havde stået sig ved at sammenligne med udviklingen i det øvrige Danmark eller blot i det øvrige Østslesvig. Således er det næppe tilladeligt at behandle hele problemet om Gelting birks alder uden i det mindste at nævne parallellen til Varnæs birk, der dog forekommer i Kong Valdemars Jordebog 1231. — I forbindelse med Gelting-problemet er man iøvrigt glad for forfatterens påvisning af, at krongodset »Gelting« ikke, som

det oftest er antaget, kan betragtes som et øde, skovbevokset område på den tid, da det nævnes i Valdemars Jordebog.

Muligvis skyldes det også det manglende udsyn til resten af Sønderjylland, når Kuhlmann skriver, at o. 1450 var den slesvigske adel udelukkende sammensat af medlemmer af adelsfamilier, der stammede fra Holsten. Det turde være en smule overdrevet. I Nordslesvig sad endnu på det tidspunkt medlemmer af de danske slægter Friis, Rosenkrands, Sture, Holk, Skram — for at nævne nogle af de mest fremtrædende. Ganske vist var det danske islæt i den slesvigske adel stærkt på retur i midten af det 15. årh. I Sydslesvig sad næsten overalt holstenske adelige, men på enkelte af de angelske hovedgårde sad dog endnu folk med navnene Laurensen, Lund og Petersen. De hørte ikke til det øverste lag af den slesvigske adel, men problemet om den holstenske adels indvandring kan nok ikke afgøres så flot, som det sker i Kuhlmanns bog.

Til disse kritiske indvendinger mod nogle af detaillerne bør føjes en beklagelse af, at skildringen af landbruget, driftsformerne etc. i middelalderen så godt som udelukkende er baseret på tysk litteratur, der behandler forholdene i forskellige egne af Tyskland. En udnyttelse af den nyere danske litteratur om emnet ville utvivlsomt have været frugtbar.

Dog kan disse indvendinger ikke rokke ved den kendsgerning, at Kuhlmann har ydet en beundringsværdig indsats ved at samle alt, hvad de forskellige kilder kan presses til at sige om de middelalderlige bebyggelsesforhold. Gennem sine kartografiske studier og ved et indgående arbejde med marknavnene har han desuden kunnet øge kildematerialet ganske betydeligt. Mens Kr. Hald i 1945 regnede med 35 stednavne i Angel på -torp, og Wolfgang Laur senere opererede med 49, har Kuhlmann fundet frem til i alt 56 af disse navne. På lignende måde har han udvidet antallet af kendte navne på -bøl, og han mener, at vi i senmiddelalderen må regne med op til 46 øde landsbyer, hvoraf han selv har fundet frem til de fleste. Her er det dog måske tvivlsomt om alle de marknavne, han her arbejder med, dækker over gamle landsbyer. Nogle af dem kan have været enkeltgårde. Problemet må i hvert fald overvejes.

På basis af sine undersøgelser når Kuhlmann frem til en rekonstruktion af bebyggelsen omkring år 1100. På et meget instruktivt kort træder de enkelte kerneområder for bebyggelsen tydeligt frem, og visse stødretninger i bebyggelsens udvikling kan aflæses af det. Dette kort giver sikkert — med skyldigt forbehold over for enkelthederne — et troværdigt billede af bebyg-

gelsen i Angel på det nævnte tidspunkt, og Kuhlmann fortjener anerkendelse for dette resultat.

For nu at nå sit endelige mål, en kortlægning af den kirkelige organisation, kombinerer Kuhlmann sin viden om bebyggelsen med en bearbejdelse af kildernes oplysninger om den kirkelige opdeling af Angel. Han starter med situationen o. 1500, som er vel oplyst, og arbejder sig derefter tilbage til perioden 1150—1250. Det er hans opfattelse, at den væsentligste udbygning af kirkens organisation falder i dette tidsrum. Et vigtigt punkt i hans undersøgelse er her kirkernes placering i forhold til landsbyerne, og han når den overraskende konklusion, at der o. 1200 kun eksisterede 21 kirker med tilhørende sogne i Angel. Mod middelalderens slutning var tallet 41, og efter Kuhlmanns mening er de 20 nye blevet til ved en deling og udsondring af de ældre. Længere tilbage end 1200 mener han iøvrigt ikke, at man kan føre en undersøgelse.

Kuhlmann fremhæver selv, at hans resultat er nået, uden at han har taget hensyn til kirkebygningernes datering. Tværtimod bruger han kirkerne som en kontrol. Ved en gennemgang af deres bygningshistorie finder han sit resultat styrket for ikke at sige bekræftet.

Hertil er imidlertid at sige, at bogens resultat m. h. t. sogneinddelingen i høj grad står og falder med, om forfatteren har ret i, at rejsningen af de mange romanske stenkirker i 12.—13. årh. sker samtidig med og er en følge af, at sogneinddelingen i Angel udbygges og området for alvor organiseres kirkeligt. Kuhlmann går uden videre ud fra, at det er givet, og det er ikke noget tilfælde, at han netop rekonstruerer bebyggelsen o. 1100 og sognene o. 1200. Disse årstal har han haft i tankerne, da han startede, ud fra den opfattelse at der er en klar sammenhæng mellem stenkirkerne og den kirkelige organisations udbygning. Det er der muligvis også, men de eksisterende stenkirker er næppe så stærkt et indicium for den kirkelige inddelings alder, som Kuhlmann gør dem til.

Af og til bemærker han ganske vist, at enkelte af stenkirkerne kan have haft en stavkirke som forgænger, men han tillægger ikke dette større betydning. Tilsyneladende går han ud fra, at det kun sjældent har været tilfældet. Med de erfaringer, udgravninger i og ved danske kirker har givet os med hensyn til stavkirker som forløbere for stenkirkerne, tør man imidlertid ikke uden videre godkende dette synspunkt. I hvert fald må man sige, at Kuhlmanns konklusion står svagt, så længe spørgsmålet om ældre stavkirker forud for de romanske kirker ikke er afklaret eller blot undersøgt for Angels vedkommende.

Hertil må føjes, at Kuhlmann ifølge kildematerialet og den anvendte metodes natur i høj grad må arbejde på et hypotetisk grundlag. Og de mange fejkilder og fejlmuligheder øges meget stærkt, så snart man fra enkeltundersøgelserne går over til at kombinere deres resultater. Kuhlmann tager tilstrækkeligt med forbehold over for enkelthederne, men ikke desto mindre opererer han med en ret stor grad af sikkerhed i de tilfælde, hvor han arbejder sig frem til sine hovedresultater. Det må derfor stærkt betvivles, at hans konklusion med hensyn til den kirkelige inddeling o. 1200 kan holde, og at det er den endelige.

Men det gør i grunden ikke så meget i betragtning af, at Kuhlmann med sin bog har indsamlet og bearbejdet et vældigt materiale til belysning af Angels middelalderlige topografi. Utallige er de fejl, han kan rette hos tidligere forfattere, og hans materialesamling, der overskueligt er opstillet i en række tillæg, vil være uundværlig for alle, der i fremtiden skal i lag med et emne fra Angels middelalder. I denne sammenhæng er man også taknemlig for de afsluttende kapitler om Slesvig-bispens, domkapitlets og klostrenes jordbesiddelser i Angel, skønt skildringen af kapitlets opbygning og af antoniternes historie strengt taget falder uden for emnet. Noget nyt bringes da heller ikke på disse punkter.

Et kapitel for sig er Kuhlmanns kort. De er samlet i et særligt omslag, så man let kan sammenligne dem indbyrdes og have dem ved hånden, når som helst det er nødvendigt under læsningen. De er udarbejdet med en akkuratessse, der må beskæmme alle dem, stednavneforskere og andre, som tidligere har ledsaget deres skildringer med kort over Angel. Her afsløres deres unøjagtighed ubarmhertigt.

Men hvor savner man dog et register i denne bog, som man givetvis ofte vil få brug for at slå op i. Hvorfor skal det gøres så besværligt? Serien »Quellen und Forschungen« er så vægtig, at udgiverne snarest må gøre den fuldkommen med en bestemmelse om, at intet bind udsendes uden et ordentligt register.

H. P. Clausen.

Bognyt

Niels Åge Nielsen: De jyske Dialekter.
Gyldendal 1959, 163 sider.

Ved institut for jysk sprog- og kulturforskning på Århus Universitet udarbejdes i disse år med professor Peter Skautrup som leder en stor jysk dialektordbog, der skal afløse den veltjente, men utilstrækkelige »Bidrag til ordbog over jyske almuesmål« (1886—93) af H. F. Feilberg. En af hovedmedarbejderne på prof. Skautrups institut gennem mange år udsender nu en håndbog om de jyske dialekter. Bibliotekar, cand. mag. Niels Åge Nielsens »De jyske Dialekter« er tænkt både som en indledning til studium og en populær vejledning »for dem, der blot ønsker at orientere sig ikke alene om deres egen dialekt, men også om de andre jyske dialekter«.

Man skal ikke læse længe i denne bog, før man opdager, at den er resultat af en imponerende forskerflid og en varm interesse for emnet.

Bogen henvender sig til et stort publikum, har noget at lære universitetsstuderende og kan blive en nyttig håndbog for lærere og højskolefolk som iøvrigt alle, der interesserer sig for de uddøende jyske dialekter.

At forfatteren er en ægte elev af prof. Skautrup, fremgår ikke mindst af den sammenhæng, man overalt finder fremhævet og belyst, mellem kulturhistorie og sprog, mellem de gamle jyder og deres sprog. Og man glæder sig over her at kunne anbefale en bog af en universitetsmand, der forstår at skrive også for den læge læser, ildnende og vækkende, så alle, der endnu kan indfanges som meddelere af deres dialekt, må vindes for sagen. Navnlig de livfulde billeder, forfatteren giver af forskerens arbejde i marken, mødet med de gamle ude i sognene og hans samvær med dem for at vinde deres fortrolighed, er dejlig læsning. Man forstår optegnerens glæde ved de nye tekniske hjælpemidler, der nu står til hans rådighed, og man kan levende sætte sig ind i de gamles skepsis og nervøsitet, når de ved sig i selskab med mikrofonen. »Er den luit op, dend suet tingest?« (Er den lukket op, den sorte tingest?) spurgte Niels Åge Nielsens bedste meddeler, den 90 årige Mine Sørensen fra Dyret på Mols.

Foruden dette populære stof rummer bogen iøvrigt alt, hvad en dialektinteresseret har brug for i en håndbog; der er ikke slækket på grundigheden i det videnskabelige. Bogens ramme omfatter en redegørelse for dialekternes opståen, dialektforskningens historie, karak-

teristik af hoveddialekterne og behandler orddannelse, ordforråd, sætningsbygning m. m.

Bogens midterstykke udgøres imidlertid af en fyldig gennemgang af de vigtigste jyske egners særlige dialektkriterier og dermed de vigtigste dialektgrænser. Jylland falder herefter i 4 hovedområder; men i alt er, om jeg kan tælle ret, 26 underområder behandlet. I hvert afsnit meddeles dialektens ejendommeligheder i en samlet oversigt, derefter følger prøver af egnens mål i lydskrift og en liste over den trykte dialektlitteratur fra området.

Bogen er illustreret med portrætter og oplysende kort, og den er forsynet med en omfattende liste over såvel kildemateriale som videnskabelig litteratur.

Forfatteren har i et oversigtsværk som det foreliggende måttet arbejde efter de traditionelle metoder; men bogen vidner overalt om en overordentlig grundighed og flid, og hvor der er mulighed for det, inddrages resultater af den nyeste dialektforskning og dens metode med stor kyndighed.

»De jyske Dialekter« er blevet en dejlig håndbog for alle, der endnu måtte interessere sig for jyderne og deres sprog.

P. J.

Meddelelser om Landsarkiverne for årene 1921—1955.

Udgivet af Rigsarkivet, 1960, 187 sider + billedark.

For et par år siden udsendtes *Meddelelser om Rigsarkivet for årene 1921—1955*. Nu er turen kommet til landsarkiverne. Af særlig interesse for sønderjyske læsere er i det nylig udsendte bind fhv. rigsarkivar, dr. phil. Axel Linvalds skildring af forhandlingerne og begivenhederne omkring oprettelsen af landsarkivet i Åbenrå. Iøvrigt er bogen udarbejdet af rigsarkivets sekretariat: En stor del af indholdet vedrører rent interne arkivforhold, men det er dog interessant at bemærke, at i sammenligning med de øvrige landsarkiver har tilvæksten ved gaver eller deposita været uforholdsmæssigt stor i det åbenråske landsarkiv. Dette vidner om, at der i den nordslesvigske befolkning er en levende interesse for bevarelsen af aktstykker og breve i privateje. Besøget på læsesalen i Åbenrå ligger betydeligt under besøgstallene fra de øvrige landsarkiver, hvorimod udlån af arkivalier til brug for forskere på andre arkivers eller centralbibliotekers læsesale er stort. Trods de lave besøgstal må det sønderjyske landsarkiv derfor alligevel anses for at være et af de mest benyttede arkiver. Af interesse for den historiske forskning er oversigten over, hvilke ordningsarbejder der har fundet sted, medens kassationsbestemmelserne vel nok især har interesse for de respektive embeder.

P. K. I.

Emil Waschinski: Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226—1864, Quellen und Forschungen, Bd. 26 II, 1959, 299 sider.

I min anmeldelse af 1. bind af professor Waschinskis store værk om møntforhold og prisudvikling i hertugdømmerne (Sønderj. årb. 1954 s. 280 ff) udtalte jeg håbet om, at det måtte lykkes forfatteren også at få 2. bind frem på tryk. Manuskriptet var deponeret i Landesbibliotek i Kiel, hvor det ganske vist var tilgængeligt for forskerne, men ifølge sagens natur var det kun et fåtal, der kunne udnytte det her. Nu foreligger de mange tabeller imidlertid mangfoldiggjort ad fotomekanisk vej, og dermed er det grundlag og bevismateriale, hvorover han har bygget sin fremstilling i første bind, gjort tilgængelig for alle. Indledningsvis bringes love, forordninger og andre bestemmelser vedrørende møntvæsenet i hertugdømmerne, og derefter følger de mange tabeller med priser fremdragne af arkivalier, håndskrifter og trykt litteratur. Af særlig interesse for nordslesvigske lokalhistorikere er tabellerne uddragne af Lindeved godsregnskaber og markedspriserne fra Ribe og Haderslev. I de indledende bemærkninger, der gives til de fleste tabeller, gives ofte interessante oplysninger af værdi for kulturhistorikere. Professor Waschinski har med sit enestående flittige samlerarbejde givet holstenske og sønderjyske historikere et uvurderligt hjælpemiddel i hænde. Værket bør findes på alle de sønderjyske centralbiblioteker.

P. K. I.

Statsrådets Forhandlinger 1848—1863. IV. bind. Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. (Munksgaard 1960). 709 sider.

Støt og planmæssigt fortsættes Rigsarkivets udgivelse af statsrådsprotokollerne med det nu foreliggende 4. bind, der omfatter C. A. Bluhmes 1. ministerium (1852 28/1. — 1853 19/4.) Som hidtil har man fulgt den praksis at bringe et fuldstændigt optryk af protokollen. Et udførligt register gør det let for benytteren at finde frem til indholdet, af hvilket meget også er af interesse for sønderjysk historie. En nærmere omtale af værket vil fremkomme, når det spænder over et lidt længere åremål (jvf. S. årb. 1958, s. 270—275).

Gg.

Niels Heldvad: En smuk ihukommelse om menneskets alder efter de 12 måneder i året afdelt.

Udgivet af Erik Dal, med træsnit af Marcel Rasmussen. (Andelsbogtrykkeriet i Odense, nytår 1960).

En usædvanligt smukt udstyret publikation og en prisværdig tanke at behandle et emne af den art, når der skal reklameres for et bog-

trykkeris høje tekniske standard. Niels Heldvads månedsdigt er taget fra hans »Armamentarium Davidicum, det er: Kong Davids Tyghuss«, 2. udgave 1630, og litteraturforskeren Erik Dal har gennempløjet den forudgående tids kalendere og almanakker for at finde digtets eventuelle forlæg. Med ikke påviste mellemlid skulle »Der Schapherders Kalender« fra 1519 og 1523, der atter ad snørklede veje har forbindelse med en fransk folkebog med kalender fra 1491, kunne have været et sådant forbillede. Denne søgen kan fortælle noget om, hvor stor en part af de ældste bogtrykkeriers folkelige litteratur i form af kalendere, flyveskrifter og etbladstryk, der er gået tabt i tidens løb. Niels Heldvads sammenholdelse af årets 12 måneder med menneskelivet fra vugge til grav har ikke været fremmed for en slægt, der levede og åndede i troen på, at naturen fulgte det lovmæssighedens princip, man havde konstateret på det uendelige himmelhvelv. På samme måde har Niels Heldvad ment at kunne benytte tal som 3, 4 og 7 til en opdeling af livsaldre.

Gg.

Gustaf Jonasson: Karl XII och hans rådgivare.

Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697—1702.

Studia Historica Upsaliensia.

(Uppsala 1960, Scandinavian University Books). 307 sider.

Til denne svenske »doktorsavhandling« er der gjort grundige studier i en række europæiske arkiver, bl. a. også i Landesarchiv på Gottorp og i Rigsarkivet i København. Resultatet er blevet en klar og god fremstilling af den politiske magtkamp i Sverige i Karl XII's ungdomsår. For interesserede i sønderjysk historie er det værd at mærke sig bogens stærke fremhævelse af den rolle, som den gottorpske hertug Frederik IV — siden 1698 gift med Karl XII's søster — spillede i disse års svenske udenrigspolitik. Christian V havde benyttet sig af det svenske tronskifte i 1697 til med magt at lade gottorpske skanser i Eider-Trene-området sløjfe, men efter sin ankomst til Stockholm i begyndelsen af 1698 lykkedes det hertug Frederik at få den svenske stormagt til at antage sig Slesvig-Holsten-Gottorps sag som sin egen, ja ved sin tilbagekomst til den svenske hovedstad formåede hertugen, der almindeligvis var blevet øverstkommanderende for de svenske tropper i Tyskland, at få svenske tropper til at yde værn, mens de gottorpske skanser genopførtes. Alt dette skete uden det svenske cancellikollegiums vidende, og det er betegnende, at mens dette regeringsorgan ved den store nordiske krigs begyndelse straks ønskede krigen overført til Livland, gennemtvang hertug Frederik, at den svenske landgang ved Humlebæk blev sat i værk. Danmark blev derved tvunget til at træde ud af krigen, men med sin krigsmagt intakt, da Sveriges udenrigspolitiske partnere ikke ville give yderligere støtte. Også under det polske felttog satte Karl XII sig ud over de råd, han mod-

tog fra de lovhjemlede svenske regeringsorganer. At hertugen ved sin voldsomme død på slagmarkerne ved Klissow den 19. juli 1702 måtte undgælde for denne desperate politik, kan vel næsten opfattes som skæbnens nemesis. *Gg.*

**Olav Christensen: Haderslev bys første bogtrykker,
Hinrich Luckander, 1759—1792.**

Med en fortegnelse over Luckandertryk.

Udgivet af Modersmålets Trykkeri 1959, 200 året efter udstedelsen af Hinrich Luckanders privilegium. 96 sider, ill.

Modersmålets Trykkeri har markeret 200 året for udstedelsen af det privilegium, dets virksomhed bygger på, ved udsendelse af dette meget smukke festskrift med faksimilegengivelser, bl. a. af selve privilegiet, der dukkede op som gave ved »Dannevirke«s 100 års jubilæum i 1938, og en række titelblade. Olav Christensen indleder med en oversigt over bogtrykkkunstens historie i Danmark og hertugdømmerne frem til 1758 — det år, hvor Hinrich Luckander, formentlig stockholmer, indvandret til Haderslev fra Flensborg, indsender sit andragende om oprettelse af trykkeri i Haderslev. Privilegiet bevilges marts 1759. Olav Christensen har med omhu fremdraget de enkeltheder, der kan fremdrages til en Luckanderbiografi og gør rede for trykkeriets videre skæbne over fader og søn Jens Jensen Seneberg og Heinrich Seneberg — til det overtages af Peter Christian Koch, der 1. januar 1848 lægger trykkeriet sammen med det af ham selv i 1839 oprettede trykkeri. De 67 sider af bogen rummer en fortegnelse over kendte Luckandertryk (248 numre). Det er et stort forsker- og samlerarbejde, der ligger bag denne fortegnelse, der åbner vej til interessante kilder — ikke mindst til belysning af tidens kulturhistorie. *K. F.*

**Inger Marie Plum: Anetavle for 9 søskende Christiansen
fra Flensborg.**

København 1959, 78 sider + 1 tavle, ill.

Den meget sparsomme sønderjyske anetavlelitteratur er blevet forøget med et smukt værk, som omfatter 9 søskende Christiansen, hvoriblandt forfatterindens mor. Med undtagelse af én, som under Treårskrigen, da forældrene opholdt sig på Sjælland, blev født i Frederiksborg, er de alle fødte i Flensborg.

Anetavlen er komplet i femte led, hvor vi møder fem aner fra Sønderjylland, medens resten er fra forskellige egne i Tyskland eller fra kongeriget. Blandt de fem sønderjyske aner findes bogholder Paul Gerhard Schumacher (1692—1729), som hørte til patricierslægten Schumacher fra Haderslev, hvis oprindelse frk. Plum med bistand fra slægtens hjemby Coesfeld i Westfalen har søgt at udrede, samt boels-

mand i Ellum ved Løgumkloster Christen Andersen (1698—1778) og hustru Maren Poulsdatter (1705—1772).

Dette ægtepars søn Andreas Christiansen (1743—1811) blev stor-købmand i Flensborg, hvor han ægtede Catharina Marie Andersen (1747—1813), datter af købmand og hospitalsforstander Christian Andersen († 1758). Ægteparrets fire døtre blev gift med ansete Flensborg-købmænd, blandt hvilke den mest kendte er kgl. agent Heinrich Carstensen Jensen (1789—1860), medens sønnen Christian Andreas Christiansen (1780—1831) videreførte og udvidede faderens handels-hus. Hans hustru, Rachel Jeanette Kulenkampff (1784—1867), førte også efter ægtefællens tidlige død stort hus, og hjemmet var det føren-de blandt det dansksindede, kongetro borgerskab.

Christiansenslægtens tredje generation i Flensborg omfattede blandt andet storkøbmanden Andreas Christiansen (1816—1900)*, i hvis hus 375 sårede og døende soldater efter Istedslaget fandt pleje, og de ni søskendes far Johann Caspar Christiansen (1821—1892), som indtil 1863 var købmand i Flensborg og derefter blev amtsforvalter i det gamle land.

Bogen er smukt udstyret med syv sider illustrationer og bringer som tillæg efterslægtstavler for fire af de ni søskende. Det er i det hele taget et omhyggeligt og søbert arbejde; og frk. Plum fortjener tak, at hun trods de store trykningsudgifter har skaffet mulighed for anetavlens udsendelse.

O. C.

* I navneregistret til Flensborg bys historie er de to købmænd Andreas Christiansen opført som én person.

Ole Bech: Så tro imod sit modersmål. En sønderjysk bondehøvdning. Hejmdals Bogtrykkeri. 1959. 21 sider.

Skriftet er udsendt som nytårsgave fra Hejmdals Bogtrykkeri. Ole Bech giver med nansom pen et smukt billede af storbonden Knud Lausten Knudsen, hans forudsætninger i slægten og den koldske på-virkning og antyder hans indflydelse som landstingsmand og på egen. Særlig tiltrækkes Bech af det stof, der ligger i Knudsens køb af Trøjborg og slottets skæbne. Nyt stof giver den lille afhandling ikke, udover et par træk hentet fra familietraditionen. Heftet er på nydeligste måde illustreret af tegneren Erik Herman.

K. F.

Carl Th. Jørgensen: Oluf Olesen. Guds forunderlige tjener, 1959, 51 sider + tillæg, ill.

Som nytårshilsen 1960 har bogtrykker Henry Hansen, Horsens bogtrykkeri i smukt typografisk udstyr udsendt et lille skrift af Carl Th. Jørgensen om Horsens-præsten og Ribe-bispen Oluf Olesen. Skriftet,

der fremkommer i anledning af 100-året for Olesens fødsel, søger først og fremmest at fastholde mindet om hans virksomhed som præst i Horsens i tiden fra 1895—1914, hans virke som stiftsprovst og fra 1923 som biskop i Ribe er behandlet meget kortfattet. Forfatteren siger selv, at han ikke har levet sammen med Olesen, hverken i samtid eller under hans prædikestol; hans kilder har været nekrologer, biografier og traditionsstof. En personligpræget karakteristik har forfatteren derfor ikke formået at give, men den lille bog er letlæst og fremkalder ønsket om en dyberegående analyse og skildring af denne interessante og rige personlighed, som var med til at sætte sit præg på de kirkelige forhold i Vestslesvig i genforeningsårene. Bogen er udstyret med pennetegninger af Herluf V. Petersen og som tillæg findes faksimiletryk af Olesens afskedsprædiken i Horsens.

P. K. I.

Jens Raben, 14. marts 1880—18. februar 1960.

Et mindeskrift, udgivet af Historisk samfund for Als og Sundeved og af Museet på Sønderborg Slot. Sønderborg 1960. 227 sider.

Til den højt fortjente leder af Sønderborg Museum fra dets grundlæggelse i 1908 til 1955, Jens Raben, var planlagt et *festskrift*, der skulle udkomme på hans 80-års dag, den 14. marts 1960. Knap en måned forinden døde Raben, som man kunne have undt den glæde og stolthed, læsningen af det fornemme skrift måtte have frembragt hos ham, al den stund skriftets 17 afhandlinger alle mere eller mindre står i gæld til *hans* virke for historie og naturfredning. — Skriftets redaktionsudvalg, hvis sekretær var Rabens efterfølger som museumsinspektør, Jørgen Slettebo, bestemte sig imidlertid for at lade skriftet udkomme som et *mindeskrift* og i øvrigt som oprindeligt planlagt.

Skriftet indledes med en vel træffende karakteristik af Rabens personlighed og en hilsen fra rigsantikvaren Johannes Brøndsted, ledsaget af 4 gode billeder af Raben selv, de to i forbindelse med udgravninger han deltog i — med 50 års mellemrum. Derefter følger kalejdoskopisk bidragene, spændende over stof fra oldtiden (af C. J. Becker, Hans Neumann og Hans Norling-Christensen), middelalder (Otto Norn), renaissance (Mogens Larsen), barok og til nyere tid (Jørgen Paulsen, H. C. Petersen), med en mangfoldighed af emner som møllehistorie (Aug. Korse), gårdhistorie (Chr. Lassen), laugs-historie (Olaf Lassen), bygningshistorie (N. P. Nielsen), håndværkerhistorie (Sig. Schoubye), godshistorie (Hans Frederiksen), personalhistorie (C. J. Andersen), folkekunst (Slettebo), naturfredning (K. Gemzøe) og forholdet mellem skoleungdom og museum (Palle Berg-Sørensen).

En vurdering af disse indlæg en detaille tillader årsskriftets plads-

forhold desværre ikke. Som helhed betragtet må bogen betegnes som det måske mest festlige skrift, der nogensinde er udsendt på dansk her i landsdelen. Ikke alene er dets papir og typografi af højeste kvalitet, men dets billedstof er af en indtil nu ikke kendt standard og tjener udgiverne til stor ære. Det har tit nok været beklaget, at den lokalt udgivne historiske litteratur i forhold til, hvad vi har set fremkomme syd for grænsen, hvad ydret angår, måtte være Askepot. Såvel med dette skrift som med sit jubilæumsskrift fra 1958 synes Historisk samfund for Als og Sundeved at bane nye veje. Men redaktionen fortjener også ros for dens valg af medarbejdere, i hvert fald de 16, fordi der så ligeligt er givet plads for både fagfolk og amatører, hvorved netop alsidigheden i Rabens egen gerning markeres.

Et centralt værk om alsisk kultur er skriftet blevet. Bedre mindsten end en kilde for senere forskning af det område, der var Rabens verden, kunne han næppe selv have tænkt sig.

S. S.

Peter Ingvert Iversen: »De gode gamle dage«. Minder fra Bønderby. Hejmdals Bogtrykkeri. 1959. 48 sider, ill.

Som gave til moderen på hendes 70-årsdag har »seks uregerlige børn« ladet faderen Peter Ingvert Iversens erindringer trykke. P. I. Iversen var født i Bønderby i 1872. Med en levende fortælleevne har han i sine erindringer givet os et levende indtryk af det lille samfund, han hele sit liv var knyttet til. Man får ved læsningen af bogen et stærkt indtryk af, hvordan den nationale kamp har præget den enkeltes liv — også af, at den har kunnet fremelske et særligt stilfærdigt lune. I et afsnit fortælles interessant om landbrugsarbejdet, hvor gest og marsk mødes, om landbrugsmaskiners og redskabers fremtrængen. I få linjer lykkes det ofte P. I. I. at få sagt noget centralt, f. eks. i skildringen af befolkningens forhold til dagspresse og bøger i 1880'erne. Denne lille bog, skrevet af en mand, der stilfærdigt passede sit arbejde og de hverv, der i sognet blev ham pålagt, er et fortrinligt vidnesbyrd om, hvor vigtigt det er, at også de, hvis erindringer ikke kan påregne at blive bestsellers, får dem skrevet. Desværre foreligger bogen ikke i bogladen, så den interesserede får låne sig frem.

K. F.

Knud Prange: Heraldisk nøgle til Nyt dansk Adelslexicon. 1959.

Samfundet for dansk Genealogi og Personalhistorie og Dansk historisk Fællesforening har i fællesskab for nogen tid siden udgivet arkivar mag. art. Knud Pranges bog »Heraldisk nøgle til Nyt dansk Adelslexicon«. Nu skal man ikke af titlen lade sig forlede til at tro, at bogen kun kan anvendes i forbindelse med Wittrup og Thiest's »Nyt dansk

Adelslexicon», idet bogen også har sin store værdi som selvstændigt opslagsværk, hvorfra man ved hjælp af henvisningerne let kan finde ind i adelslexiconet. Bogens hoveddel er — i lighed med en flora — formet som en række nøgler, ved hjælp af hvilke samtlige i adelslexiconet optagne — + enkelte andre — slægters våben kan bestemmes, således, at man, hvis man f. eks. på et epitaphium træffer et adelsvåben, man ikke kender, med Pranges bog i hånden er i stand til at afgøre, hvilken adelsslægt våbnet har tilhørt. Man har på dette område hidtil været slet stillet, idet der ikke har foreligget noget middel til en sådan våbenbestemmelse, medens man nemt har kunnet gå den anden vej og finde en opgiven adelslægts våben. Det må derfor siges, at der med denne bog er afhjulpet et stort savn. Bogens værdi forøges yderligere derved, at den er forsynet med en klar vejledning og en alfabetisk liste over anvendte fagudtryk, således at ikke heraldikere her kan blive orienteret. Dette i forbindelse med selve nøglernes klare overskuelighed gør, at bogen henvender sig til et stort publikum af historisk interesserede, som ofte på historiske excursioner, hvis de har den heraldiske nøgle med, vil få lejlighed til at sende arkivar Prange en venlig tanke.

H. W.

**Olav Christensen: Haderslev Amtssygehus i Gram 1860—1960.
Et bidrag til medicinalvæsenets historie i Sønderjylland.
Haderslev 1960. 91 sider, ill.**

Bestyrelsen for Gram Sygehus har ved 100-års jubilæet overdraget Olav Christensen at skrive denne bog. Det er man den meget taknemmelig for, idet bogen er kommet til at rumme et væld af oplysninger vedrørende sygehusforhold og medicinalvæsen samtidig med, at den giver bidrag til vesteramtets almindelige historie. Den, der har kendskab til nutidens problemer vedrørende sygehusvæsen, vil blive beroliget ved at se klart understreget, at fortiden også har haft sine. Man følger sygehuset, fra de første planer om et særligt sygehus for Haderslev vesteramt fremsættes overfor greven på Gram af amtmand Stockfleth, til det idag står som et fuldt udviklet sygehus, der foruden kirurg har medicinsk konsulent og part i røntgenoverlæge. Som naturligt er, indtager skildringen af tiden op til 1920 langt den største plads, delt op i de forskellige overlægers »regeringsperioder« fra fysikus Reimers til dr. Sievers. Olav Christensen får plads til udmærkede, ofte nærgående biografier af de enkelte overlæger. Man ser, hvordan fremmedherredømmets vilkår griber ind på sygehusets område, som da det i 1887 ved magtbud omdøbes til Westeramts Krankenhaus, eller da der som økonom — og dermed plejer — ansættes en mand, der ikke kan et ord dansk, hvilket forhold for en

kort tid tømmer sygehuset for patienter. Fraset en ganske kort periode i 1882, ansættes der først i 1906 egtl. sygeplejeuddannede personale i form af to diakonisser fra Flensborg. Gang på gang ser man, hvordan epidemier grasserer blandt patienterne; et særligt epidemisugehus opføres 1888—89. Bogen giver ved et væld af småtræk et godt indtryk af, hvad man til forskellige tider har forstået ved sygehus-hygijne. Den bør læses af mange, men for læger og sygeplejersker må den være næsten selvskreven læsning med de muligheder for belysning af »faget«, den frembyder. Er O. C. blevet sprogfornyer, når han side 35 skriver, at ved åbningen »var alt nu klippet og klart«. Det fremgår ellers af skildringen, at haveanlægget ikke var færdigt før 1862. K. F.

Ø Realschule Tondern 1906—1920 und ihre Abbauklassen.
Gustav Rothe, Tønder, 1960. 32 sider, ill.

I anledning af en elevsammenkomst (3.—4. sept. 1960) har festudvalget med støtte af byens pengeinstitutter udsendt dette lille skrift. Forfatteren giver sig ikke til kende, men mon man gætter galt, hvis man lader dr. Max Rasch, der er blandt skolens dimittender, få sin del af æren for skriftet. På grundlag af arkivalier er der givet en sober fremstilling af skolens historie, fra de første planer om den fremlægges i 1903 til den sidste afviklingsklasse, der havde til huse på Tønder Statsskole, der i 1920 overtog realskolens bygning, ophører. I et særligt afsnit er der givet en skildring af Tønder omkring 1910, smukt illustreret med billeder af nu forsvundne eller ændrede gadepartier. Man har fundet plads til en gengivelse af den berømtmelige vise om dampskibet »Bismarck« med begyndelseslinien »In der grossen Seestadt Tondern«. K. F.

Haderslev omkørselsvej og Dampark.

En billedbog med tekst af H. J. Hansen og Chr. Ostenfeld.
Haderslev 1960, 72 sider + 2 planer, ill.

I årene fra 1949 til 1956 blev der i Haderslev gennemført et vejbygningsarbejde, som lagde hovedvej 10 uden om bykernen og ned over den naturskønne Haderslev Dam. Bybilledet blev derved væsentligt ændret. Mange frygtede, at store naturværdier derved ville gå tabt, men de fleste har vel nok måttet sande, at der tværtimod er skabt andre og lige så smukke naturbilleder, som bliver set af langt flere, end Damhalvøen blev det, fordi millioner nu hvert år passerer hen over Dammen.

Bogen om dette store ingeniørarbejde, der omfatter 15 større og mindre brobygningsarbejder, er udsendt som privattryk af dr. techn. Chr. Ostenfeld, hvis firma har hovedansvaret for arbejdet, i samar-

bejde med stadsingeniør H. J. Hansen. Indholdet er væsentligst af teknisk karakter, men i indledningen gøres der dog rede for den historiske og politiske baggrund, ligesom et af havearkitekt Eywin Langkilde forfattet kapitel giver et godt billede af det i forbindelse med vejarbejdet gennemførte storslåede parkanlæg. Bogen er tilrettelagt af boghandler Johannes Chr. Nielsen, som desuden har ansvaret for en til 1960 å jour ført plan af Haderslev, og den får navnlig på grund af det smukke billedstof interesse for alle, der beskæftiger sig med vor landsdels topografi. Foruden 15 detailplaner er bogen nemlig illustreret med 28 fine fotografier, hvoraf et par luftfotos af Dam-parken dog virker noget bare, fordi optagelsen har fundet sted for nogle år siden, inden parken var begyndt at få karakter.

Desværre kan bogen ikke købes i boghandelen og er derfor vanskelig at få fat i. Det er beklageligt, at den slags privattryk ikke altid i alt fald i begrænset oplag lægges ud i boghandelen, så der derved blev givet mulighed for, at den virkelig interesserede samler blev istand til at skaffe sig et eksemplar. Denne bog vil være en pryd på enhver boghylde.

O. C.

Noter og nyt

**Jens Raben,
14. marts 1880—18. februar 1960.**

Museumsinspektør Jens Raben døde den 18. febr. 1960, få uger før han ville være fyldt 80 år, og dermed mistede det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland en af sine mest virksomme og dygtige hjælpere. Han var eet med museet på Sønderborg slot, ligesom han var eet med Historisk samfund for Als og Sundeved, og danske og tyske tidsskrifter, først og fremmest »Heimatblätter« og »Sønderjysk månedsskrift«, har i en menneskealder nydt godt af hans flittige pen.

Selv om hans livsgerning faldt i Sønderborg, og han kom til at kende Als og Sundeved bedre end nogen anden egn, glemte han aldrig, at han stammede længere nord fra. Barndoms- og ungdomsårene levede han i Øsby, Haderslev og Christiansfeld. Endnu findes adskillige farvelagte tegninger af oldtidsminder fra disse egne, og det første trykte arbejde fra hans hånd er en vejleder om gravhøjene i Vedsted, trykt i Christiansfeld 1905. Da var Raben 25 år gammel.

I 1908 kom Raben til Sønderborg, og på hans initiativ oprettedes endnu samme år en »Forening til bevarelse af oldsager og oldtidsminder for Als og Sundeved« med dr. Wullenweber som formand og Raben som »samlingsleder«. Det var altså ikke blot en forening, man oprettede, men også et museum, og dermed fik Raben disse to institutioner som arbejdsplads, »mine to kælebørn« kaldte han dem senere, museet og Historisk samfund.

Der kan ikke her gås i enkeltheder. Et museum på 30.000 genstande vidner i sig selv om en stor indsats, og dertil kommer i dette tilfælde gode protokoller og et righoldigt arkiv med oplysninger om genstandene. For oldtidsminderne har Raben udført et omfattende kortlægningsarbejde, der gør Sønderborg amt til et af de bedst undersøgte amter i landet. Udgravningsarbejdet har strakt sig over hele Sønderborg-perioden og har resulteret i mange gode og interessante fund. Bedst kendt er vel den store undersøgelse af vikingebyen Brovold. Nævnes må også omfattende restaureringer af stenalderens oldtidsmindesmærker på Als.

Det var oldtiden, der havde vakt Rabens første interesse, og det var vel også den, der interesserede ham mest. Men det var ikke det eneste. Det er hjemstavnens historie som helhed, han har forsket i og flittigt skrevet om: voldsteder, herregårde og slotte, ikke mindst Søn-

derborg slot, byer og bygninger, håndværkerlaug, landsbyforhold og ikke mindst folkemindernes mange overleveringer. På alle disse områder har Raben ydet en indsats, som senere forskere vil drage stor nytte af, og som mange allerede, takket være Rabens hjælpsomhed overfor andre, har haft gavn af.

Meget af det, der her er nævnt, er sket i samarbejde med nationalmuseet, som i mindeskriftet om ham bidrog med en smuk og velbegrundet hilsen og tak. En sådan tak er der god grund til for Historisk samfund for Sønderjylland at deltage i. Jens Raben har udført et stort arbejde af blivende værdi for hjemstavnens historie.

Hans Neumann.

Landsarkivet.

Også i år har landsarkivet modtaget flere værdifulde afleveringer fra private. Fhv. statskonsulent, *Johs. Jensen*, Åbenrå har, efter at den åbenråske frimenighed er opløst, afleveret dennes arkiv, og der er kommet en supplerende aflevering fra *Den sønderjydske Fond*. De resterende arkivalier fra fonden vil blive afleveret i november. *Historisk samfund for Sønderjylland* har deponeret betydelige dele af sit arkiv, *købmand Andreas Petersen*, Rangstrup har afleveret pastor Carsten Petersens efterladte papirer, *sognefoged J. Friis*, Fjelstrup lokalhistorikeren Hans Krogs efterladte papirer, *frk. D. Karberg*, Næstved, familien Karbergs privatarkiv, *landsretssagfører Erik Høgsbro*, København, korrespondance vedrørende Rødding højskole, *rentier Peter Paulson*, V. Linnet, egne erindringer og papirer, og *skibsreder M. Jensen*, Åbenrå har afleveret protokoller og korrespondance vedrørende rederiet.

Også manuskriptsamlingen er blevet øget. *Fabriksinspektør Carsten Jessen*, Åbenrå, har foræret landsarkivet et stort og omhyggeligt udarbejdet manuskript vedrørende hans faders slægt og *fhv. amtsassessor Jon. Smith*, har foræret landsarkivet et stort manuskript vedrørende sønderjyske herredsfogeder, et resultat af et overordentligt flittigt samlersarbejde.

Af embedsarkivalier har landsarkivet modtaget Haderslev kreds-skoleinspektørs arkiv for tiden indtil 1920, men iøvrigt kan landsarkivet ikke modtage større afleveringer fra embederne, før der er skaffet mere reolplads.

Historisk samfund for Sønderjylland's båndoptager og båndsamlingen er indtil videre deponeret på landsarkivet.

Som landsarkivar afløstes Frode Gribsvad af Peter Kr. Iversen den 1. februar. Cand. mag. H. H. Worsøe, der i et par måneder havde fungeret som vikar, udnævntes til arkivaraspirant pr. 1. juni, og arkivar H. Heilesen flyttede fra Viborg til Åbenrå den 1. juli.

P. K. I.

Museumsråd for Nordslesvig.

Ved et fællesmøde i Sønderborg af museumsbestyrelserne for de 4 museer i Haderslev, Åbenrå, Tønder og Sønderborg, enedes man om hovedlinierne i et nærmere samarbejde, og det blev vedtaget at nedsætte et udvalg under navn af Museumsråd for Nordslesvig og bestående af repræsentanter for hvert af museerne. Dette råd skulle tage sig af sådanne fællesopgaver, som bedst kunne løses for Nordslesvig som helhed. Det er foreløbig det eneste sted i landet, hvor det foresøges at samordne museumsvæsenet indenfor et større område.

Haderslev amts Museum.

Som det har været tilfældet i de senere år har udgravningen af det store mosefund i Ejsbøl igen stået i første række. Det var endda så heldigt i år, at vi på grund af større tilskud udefra kunne give udgravningen et væsentligt større omfang og længere varighed. Ialt blev undersøgt ca. 300 m², således at udgravningspladsen nu er på ca. 830 m². Antallet af fundne genstande har nu passeret de 2000, og deriblandt findes udgravningens interessanteste og smukkeste enkeltstykke, et sværd, hvis fæste er beklædt med ringe af bronze og sølv og ornamenteret med indlagte metalsnore. Det blev fundet en af de sidste dage, der blev gravet, og der var tidligere fundet andre genstande med samme udsmykning, som åbenbart hører til samme sæt. Det er meningen at fortsætte udgravningen til næste år.

I sommerens løb besøgte udgravningen af Jysk arkæologisk selskab fra Århus, af museumsudvalget fra Odense, ligesom Historisk samfund for Haderslev amt havde arrangeret et aftenmøde, hvor inspektør Ørsnes og Svend Jørgensen foreviste udgravningerne, og Ørsnes derefter holdt et lysbilledforedrag.

I efterårssæsonen fortsattes undersøgelsen af den interessante gravplads fra ældre romertid ved Hørløk. I tilslutning til det sidste år undersøgte areal, i hvilket var fremdraget 5 usædvanlig store og veludstyrede grave foruden nogle urnegrave, undersøgte i år et lignende område. Urnegravpladsen fortsatte, mens der derimod ikke blev fundet nogen af de store grave i år. Også undersøgelsen af denne plads vil blive fortsat, både for at få mest muligt at vide om de mærkelige gravanlæg og for at få undersøgt en del af den samtidige boplads, som ligger lige op til gravpladsen.

Museets udgravninger afsluttedes i Kolstrup ved Stepping med en prøvegravning (134 m²) af en tuegravplads fra førromersk jernalder.

Efter anmodning af skolerne i Fjelstrup og Skrydstrup har museet deponeret en lille samling af typiske oldsager på skolen til brug ved undervisning. Vi har samtidig anbefalet, at skolerne ved elevernes

hjælp supplerer denne samling med andre sager, som så vil have den fordel at være fundet på stedet.

En erhvervelse af særlig karakter var det, da det lykkedes at købe Haderslev skomagerlaugs velkomst af sølv. Foruden i genstandens sjældenhed bestod det særlige ved købet deri, at den blev udbudt til salg i London. Det er en 45 cm høj smuk pokal med den kendte figur Hans von Sagen på toppen; den menes at stamme fra 1700 tallet.

På en auktion i København har museet købt et lille nydeligt maleri af den gamle Tyrstrup kirke 1854, det vil sige før anlægget af landevejen. Det er malet af den kendte, historisk interesserede tegner og maler A. P. Madsen.

Museet var medvirkende ved, at det smukke gamle inventar i Løveapotekets officin blev nedtaget og flyttet til »Den gamle By« i Århus.

I løbet af dette efterår er afholdt en møderække med emnet stilarter. Emnet blev belyst i tre lysbilledforedrag om kirkearkitektur, verdslig arkitektur og møbler og kunstindustri. Denne studiekreds fik tilslutning af 80 deltagere, hvorefter der måtte siges nej til yderligere deltagelse.

H. N.

Åbenrå Museum.

I det forløbne år har man videreført arbejdet med restaurering af museets udstillingslokaler og er nu nået gennem folkemindesamlingen i stueetagen. Denne er bl. a. blevet forsynet med en del nye montrer, hvilket har betydning en væsentlig forbedring af udstillingsforholdene. På trods heraf er de besøgendes antal kun i langsom stigning.

Museet består af 2 hovedafdelinger, nemlig: Den kulturhistoriske afdeling, omfattende oldtiden, middelalderen, nyere tid, søfart og etnografika, og kunstafdelingen, omfattende ældre og nyere kunst.

Den kulturhistoriske afdeling har haft pæn tilgang af museumsgenstande, dels i form af gaver, dels ved fund og dels ved indkøb.

Der er foretaget enkelte mindre udgravninger i amtet under ledelse af museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev. 1 depot- eller motivfund bestående af forskellige økser i sten og flint fra yngre stenalder fra Hjolderup i Bjolderup sogn er indbragt til museet. Endvidere er indbragt en gammel »Ege« fra Sdr. Hostrup sø; denne er dog endnu ikke nærmere undersøgt og tidfæstet.

Søfartsafdelingen har modtaget en del skibsbilleder, og til etnografikaafdelingen er der indgået en del sjældne ting fra Sydvestafrika.

Museet har ved indkøb erhvervet en del sølvsager, såsom tedåse, hovedvandsæg, sølvskeer m. v. Alle sølvsagerne er fremstillet af gamle aabenraa-sølvmede. Endelig bør det nævnes, at museet som gave har modtaget et ur, der er lavet som svendestykke af en af nationalitetskampens førere, Frederik Christopher Fischer.

Kunstafdelingen har fra Ny Carlsberg Fondet ved uddelingen i nov. 1959 modtaget som gave: Folmer Bendtsens maleri »Tidligt forår, lossepladsen«, 1956 og en bronzeskulptur udført af Hans W. Larsen, »Udkast til monument for Knud Rasmussen«.

Ved indkøb har museet erhvervet 1 oliemaleri udført af J. F. Wilumsen og 1 oliemaleri udført af malerinden, frk. Franziska Clausen, Aabenraa.

Kunstforeningen i Aabenraa har benyttet afdelingens udstillingssal til 4 udstillinger. Endvidere har Aabenraa byhistoriske Forening benyttet udstillingssalen til en udstilling af byhistoriske billeder. Sidstnævnte udstilling, der varede i 5 dage, havde et besøgstal på 3000.

F. S.

Museet på Sønderborg Slot.

For museet blev 1959-60 et godt år, selvom besøget var lidt lavere end året forud. Entre-indtægten var på 37.484,50 kr. Skolebesøget var dog ikke mindre end året forud — over 20.000 skoleelever besøger hver sommer museet.

Interessen for museet har også i år vist sig i adskillige værdifulde gaver til både de historiske og de kulturhistoriske samlinger, og der er grund til at være taknemlig over, at den lokale tilslutning til museet er usvækket — den er nu engang en livsbetingelse for samlingernes fortsatte trivsel. Museet har endvidere indkøbt adskillige ting, bl. a. en lille samling Flensborgfajance, en lille malet kiste, en kop med et Sønderborgprospekt, 2 ostindiske tallerkener, flere drikkeglas, en barok natstol og et lille spejl.

Den største samlede nyerhvervelse er imidlertid kommet som testamentarisk gave fra rentier Peter Chr. Wolf, Kegnæs. Museet modtog her dels en oldsagssamling, dels en kulturhistorisk samling, der bl. a. omfattede billeder, fader og tallerkener, et par gode tallerkenrækker, småting fra den daglige husførelse, et par hængeskabe, nogle stole og et chatol og en hjulplov samt en del udskårne døre fra forskellige alsiske gårde. Endelig indeholdt samlingen en stor portion jagt-våben og gamle geværer, som Wolf med særlig interesse havde samlet. Det er således en meget værdifuld og omfattende gave, museet har kunnet glæde sig over. Det er af stor betydning, at sådanne større eller mindre privatsamlinger ikke splittes eller tilintetgøres ved ejerens død, specielt når ingen nærmere arvinger findes. Det sker stadig alt for ofte, at genstande, som for museet kan have interesse, bliver smidt væk eller tilintetgjort ved oprydning efter et dødsfald, Wolfs samling skal nu konserveres — det viste sig at være overordentlig tiltrængt — før den udstilles, men den vil efter veloverstået behandling komme til at udgøre et værdifuldt indslag i museets samlinger.

Museet foretog i efteråret 1959 nogle undersøgelser i kanten af den

gamle borgbanke ved Nordborg Slot, hvor bl. a. fandtes adskillige middelalderlige potteskår. Forhåbentlig vil der siden blive mulighed for at fortsætte disse undersøgelser. Derudover har museet nogle gange været tilkaldt og besigtiget fund og mulige fund, ligesom det ved de forskellige vejarbejder er fulgt med ved vandringer i de gennemgravede områder. Museet har endelig været med i de udgravninger, som et hold studenter fra Århus Universitet, der opholdt sig på Sandbjerg Slot, foretog ved Stolbro Næs under ledelse af professor P. V. Glob. Trods det dårlige vejr undersøgtes og frilagdes to gravanlæg fra tidlig vikingetid, en skibssætning og en rundstensætning, begge med brandgrave.

Konserveringen af det middelalderlige kirkeinventar er fortsat, efter at museet også i år har modtaget et ekstraordinært statstilskud til dette arbejde. På museet selv er konserveringen af landbrugsafdelingen fortsat, bl. a. har alle de store vogne nu været i bad.

Museets kunstaffdeling har i år deltaget med 16 billeder i den store udstilling på Charlottenborg: »Provinsmuseernes Kunstskatte«. Kunstafdelingen har i 1959-60 indkøbt 9 billeder, heraf fire malerier af C. A. Lorenzen, som museet nu har en fortræffelig samling af.

Museet på Sønderborg Slot er blevet anerkendt som landsdelsmuseum for hele Sønderjylland, for så vidt angår den historiske tid. Samtidig er Haderslev amts Museum blevet landsdelsmuseum med den forhistoriske tid som arbejdsområde. Dette er en af den nye museumslovs konsekvenser, og det er glædeligt, at det netop bliver i Nordslesvig, den nye lov takket være det gode samarbejde mellem de fire købstadsmuseer, får særligt positiv betydning. Der har fortsat været god kontakt mellem de fire museer og der har endog været afholdt et fællesmøde mellem de fire museers bestyrelser i Sønderborg. Der er næppe tvivl om, at Nordslesvig på dette felt er blevet et foregangsområde.

J. S.

Tønder Museum.

Foruden den årlige tilvækst til museets kunstsamling, gaven fra Ny Carlsbergfondet, malerier af Erik Hoppe og Juliana Sveinsdottir, har Tønder Museum 1960 forøget sin samling af kunstindustri med fornemme nyerhvervelser, hvoraf blot skal fremhæves 4 glas fra Nøstetangen, stammende fra en tønderisk købmandsfamilie, med indblæste monogrammer, to hollandske glas, det ene med et hvalfangerskib, det andet med monogram, begge fra Keitum på Sild. — Fra Louis Foghts store sølvsamling lykkedes det museet at erhverve et smukt vinbæger af A. C. Boetewadt og en kerubske af Jacob Reimer (den ældste til nu fundne signerede ske fra Tønder). Men også nye betydelige erhvervelser i fajance, porcelæn, kniplinger og kobberstik må noteres. — Et særligt rum til museets samling af topografiske billeder er indrettet,

til museets glassamling er udført et par smukke specialmontrer, magasinmontrerne er udbyggede, og oldsagssamlingen har fået nye montrer.

Tønder kommune har fordoblet sit tilskud, og statens tilskud til kunstsamlingen er ligervis fordoblet, så de samlede tilskud nu beløber sig til godt 31.000 kr. — Det er en væsentlig forbedring, men den var også meget påkrævet, hvis museet skulle kunne opfylde de krav der stilles det. Samarbejdet med skoler, gymnasium og seminarium har været godt — og vil blive udbygget endnu mere.

Besøgstallet ligger fortsat for lavt, og førend museet er fuldt udbygget og moderniseret, kan man næppe regne med, at det bliver bedre i så henseende. — Planerne om den tilbygning, der allerede forelå udarbejdede i 1935, er omsider taget op igen, og en projektering er nær forestående. Foruden en almindelig udvidelse er påtænkt en ny maleri- og foredragssal, samt et lokale beregnet for undervisning.

Samarbejdet med de øvrige 3 nordslesvigske museer og Nationalmuseet har været fortrinligt. Meget betydelige fund i forbindelse med udgravningen af Trøjborg og jagtslottet Grøngård vil indgå i museets samlinger og betyde en revolution med hensyn til museets renæssancebestand.

S. S.

Restaureringsplanerne for Sønderborg Slot.

I foråret 1959 nedsatte Boligministeriet en kommission på ialt 30 medlemmer med det formål at overveje, hvorledes en restaurering af Sønderborg Slot bør udføres. Udvalgets formand blev rigsantikvar, professor, dr. phil. J. Brøndsted og departementschef A. Skalts fra Boligministeriet blev næstformand. I udvalget sidder desuden repræsentanter for de sønderjydske amts- og byråd, de politiske partiers sønderjydske folketingsmænd, de historiske foreninger i Sønderjylland, det sønderjydske erhvervsliv og enkelte repræsentanter for museumsvesenet. Det er således en bredt sammensat kommission, hvis medlemmer har tilknytning til alle egne af Sønderjylland og allerede herved er tilkendegivet, at det er tanken at få så bred tilslutning til restaureringen som mulig fra hele landsdelen. Arkitekt Peter Koch, der er medlem af udvalget, har fået til opgave at udarbejde et skitseprojekt.

Udvalget holdt den 25. juni et indledende plenarmøde, hvor der blev lejlighed til at fremkomme med synspunkter og tanker vedrørende restaureringen og den fremtidige anvendelse af slottet. Der var almindelig tilslutning til tanken om nu at restaurere bygningen grundigt, efter at der nu i 40 år, der er gået siden staten overtog slottet, bogstavelig talt ingen større reparationer er udført. Samtidig udtaltes ønsket om, at museet må blive moderniseret og udbygget efter tidens krav. Som vejledning for restaureringen var der ud fra både kunst-

neriske, arkitektoniske og kulturhistoriske synspunkter enighed om at gå ud fra generalbygmester v. Platens ombygning fra 1718—20.

Efter udvalgets første møde har et snævrere arbejdsudvalg afholdt en række møder, hvor talrige spørgsmål er drøftet og afklarede. Også et særligt udvalg af sagkyndige vedrørende brandsikring har afholdt møde, og arkitekt Peter Koch har lige siden det første møde arbejdet med de omfattende planer til et skitseprojekt for restaureringen. Museumsinspektør, dr. phil. O. Norn, har i J. Rabens mindebog foreslået, at man, i forbindelse med restaureringen, i slottets nordfløj genskaber nogle af de gamle renaissance-interieurer, og at man opbygger en særlig bygningshistorisk afdeling i tilknytning til de gamle lokaler. Dette vil ikke mindst få værdi for de tusinder af skoleelever, der hvert år besøger slottet, og vil betyde en stor gevinst for museet. Det ser da også ud til, at disse tanker vil få praktisk indflydelse på restaureringsplanernes udførelse.

For museet vil en gennemgribende restaurering selvsagt få alt-overvejende betydning. Allerede på det indledende møde blev derfor fra museets side gjort opmærksom på en række af de forhåbninger, man stillede til den kommende istandsættelse. Et hovedpunkt var her sikringen af slottet og samlingerne ud i fremtiden, hvor brandsikringen må komme til at spille en fremtrædende rolle i overvejelserne. Det kan ikke nytte at ofre store beløb til en restaurering af slottet, hvis brandsikringen ikke bliver betydelig bedre.

For en fremtidig bevarelse af slot og samlinger må også indlægning af centralvarme i hele slottet — og i forbindelse dermed nye og tætte vinduer — være af stor betydning, og samtidig håber museet, at der må blive lejlighed til en gennemgribende reparation af vægge og gulve. Alt for store værdier truer nu med at gå tabt, hvis ikke salpeterangreb fra væggen og træormsangreb fra de mange lag gulve bliver effektivt stoppet.

Museet på Sønderborg Slot er i øjeblikket med over 30.000 genstande et af provinsens største museer, og enhver, der vil studere Sønderjyllands specielle historie, vil her kunne hente viden og oplysning. Blicher nu slottet restaureret, vil også samlingerne blive nyopstillet efter helt moderne principper, i nye montrer, i smukke rum med gode farver. Varme på slottet vil betyde mulighed for større besøgstal om vinteren, men også øgede udgifter til brændsel, rengøring og opsyn. Alt i alt vil de kommende år komme til at stille museet overfor meget store økonomiske krav.

Det er vel endnu for tidligt at afgøre, hvordan de alle skal løses, men museets bestyrelse har allerede nu i et par år lagt penge hen til den store opgave, således at der i dag rådes over en nyordningsfond på ca. 50.000 kr. Det lyder af meget, men er måske kun en fjerdedel eller en ottendedel af den sum, der ialt bliver nødvendig for museet.

Målet er nemlig ikke blot et godt museum, men et museum, der står fuldt på højde med de bedste museer i hovedstaden, ja med de bedste både i Danmark og i udlandet. Det er store mål at sætte sig, men forudsætningerne er til stede: Et slot med over 800 begivenhedsrige år bag sig, og et museum, der — takket være især Jens Rabens utrættelige indsamlingsarbejde — råder over meget store samlinger af meget høj kvalitet.

J. S.

Den store egnsvandring den 11. sept. 1960.

Egentlig var en gammel del af Sønderjylland, Ærø, udset til at være udflugtsmål i år, men alle forsøg på at opnå en tilfredsstillende transportmulighed glippede. De tilbud, der kunne være tale om, ville stille så store krav til vikingeånd, at styrelsen ikke fandt det rimeligt at sætte de mange i regelen ikke helt unge deltagere på en sådan prøve.

I stedet blev Nordfyn valgt. D.S.B. stillede en udflugtsvogn med højttaler og hvad dertil hører til rådighed på særdeles gode vilkår, og man ventede derfor som sædvanlig god tilslutning. I den henseende blev turen en skuffelse; knap 100 deltagere var med. Om årsagen hertil nu er ønsket om bilbefordring, som vi er vant til, eller modvilje mod udflugter uden for hjemstavnen, kan kun en gallupundersøgelse blandt medlemmerne orientere om. Sidste år gik turen dog uden for landets gamle grænser.

Men som historisk ekskursion betragtet og på alle andre måder blev udflugten ubetinget en succes. I DEN FYNSKE LANDSBY var der nok at se på, og arkitekt *Hansens* instruktion var nok værd at høre på. Middagen blev nydt i den nærliggende RESTAURANT SKOVEN. Formanden for Historisk samfund for Sønderjylland, landsarkivar *P. Kr. Iversen*, bød velkommen til deltagerne og til de indbudte gæster fra Fyn. På disse sidstes vegne talte formanden for Historisk samfund for Fyns Stift, lensbaron *Berner Schilden Holsten*, *Langesø*, og bød velkommen til Fyn.

I *Fraugde kirke* med *Daaers* og *Marsviners* sarkofager ligger også *Thomas Kingo* begravet (og på kirkegården *Morten Korch*). Pastor *Fr. Schäfer*, *Fraugde*, fortalte kirkens historie. På *Fraugdegård*, som *Kingo* har ejet, holdt baron *Bille Brahe* foredrag om den smukke bindingsværkshovedbygning fra renæssancetiden og meddelte herunder karakteristiske træk fra et stort landbrugs vilkår.

Busserne passerede det velbevarede bystævne i *Davinde* på vejen til det gamle slot *Skovsbo*. Ejeren, realskolebestyrer *Fast*, bød velkommen, og lektor *A. F. Blomberg*, gav en smuk og malende skildring af *Hardenbergerne* og deres gård. Både her og på *Fraugdegård* havde ejerne vist den store imødekommenhed at indbyde deltagerne til også at se slottenes interiører.

Udflugtens forhistoriske islæt var gemt til sidst. Ved *Ladbyskibet* i nærheden af Kerteminde gjorde museumsinspektør *E. Albrechtsen*, Odense, på en kortfattet, men særdeles fyndig og klar måde rede for dette storslåede oldtidsminde. Men så var tiden også så fremskreden, at der måtte fart på for at nå toget i Odense.

På hjemturen indhøstede den erfaring, at en togrejse under denne form er fortrinlig egnet til at imødekomme behovet for selskabeligt samvær – som også hører med til en vellykket egnsvandring. Stationsforstander *M. Poulsen*, Åbenrå, bidrog med nogle fikse konkurrencer til at forhøje den gode stemning. *C. St.*

Komiteen til uddeling af Christian Paulsen-prisen vedrørende prisopgave.

I året 1532 udstedte kejser Karl V. en straffelov, der skulle have gyldighed for hele det tyske rige; den kaldes *Constitutio Criminalis Carolina* (forkortet: *Carolina*). Den er bekendt for at være skrevet i et klart tysk sprog, men også for at være meget streng. Den er bl. a. udgivet af J. Kohler, Halle 1900—15. — Nogle steder fortrængte *Carolina* næsten de ældre straffebestemmelser, andre steder havde den vanskeligere ved at gøre sig gældende; tit blev domspraksis i tidens løb mildnet. Særlig interessant er forholdet, hvor *Carolina* i grænseegne i større eller mindre omfang trængte frem i kraft af retssædvanen på trods af den hævdvundne ret, uden at dens anvendelse blev påbudt. Et sådant område er Slesvig, hvor bl. a. Jyske Lov gjaldt. Udviklingen her er dog ikke tilstrækkelig undersøgt. — Derfor stilles følgende prisspørgsmål for Christian Paulsen-prisen:

En redegørelse for udviklingen af strafferetten i Nordslesvig fra reformationen til ca. 1840.

Undersøgelsen skulle i det væsentlige foretages på grundlag af et passende udvalg af retsprotokoller fra retskredse, tilhørende henholdsvis den kongerigske og den hertugelige del af Nordslesvig. Der ønskes ingen indgåen på procesformer. Det vil være tilstrækkeligt at undersøge domspraksis m. h. t. de vigtigere typer af forbrydelser samt forbrydelser, hvis strafferetslige behandling synes særlig egnet til at vise påvirkning af den henholdsvis i Tyskland og i kongeriget Danmark gældende strafferet.

Besvarelser af opgaven sendes i to maskinskrevne eksemplarer inden 15. oktober 1961 til

lektor Johs. Lomholt-Thomsen, Strandvejen 61, København Ø.

Besvarelsen indsendes under mærke eller motto, mens forfatterens navn, stilling, adresse samt fødselsår anføres på en seddel i en vedlagt lukket konvolut, der er forsynet med samme mærke eller motto

som besvarelsen. Adgangen til at besvare opgaven står åben for enhver.

Besvareelserne vil blive bedømt af et sagkyndigt udvalg. Den, hvem prisen tilkendes, får på Christian Paulsens fødselsdag, den 10. jan. 1962 overrakt en sølvmedalje samt 3.000 kr.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amt.

Generalforsamlingen holdtes i Skodborg forsamlingshus lørdag den 23. april i forbindelse med en egnsvandring til Dresvold, Knagemølle og Skodborghus, ledet af museumsinspektør Neumann og lærer Hermansen.

Den 11. august var vi på aftenvandring til udgravningen i Ejsbøl mose. Det er 3. år i træk, at vi på den måde har haft lejlighed til at følge dette udgravningsarbejde på nært hold. Museumsinspektør Ørnsnes viste frem og gav siden ved sammenkomsten på Hotel Norden en instruktiv fremstilling af de resultater, man hidtil har nået.

Amtsudvalgets egentlige egnsvandring holdtes søndag den 21. aug. Vi startede fra Rødding, kørte til Staghøj, hvor Neumann trak nogle linjer op i egnens forhistorie, besøgte den kønne, lille Hjerting kirke, hvor pastor Jespersen viste frem, passerede vejsporene »Valdemarsvej« ved Mejlby og endte i Ribe, hvor H. V. Gregersen gav en kyndig fremstilling af Ribemødet 1460. Turen afsluttedes på Slotsbanken, hvor journalist Rosenstand fortalte Riberhus' historie.

Disse forskellige arrangementer samlede 4—500 deltagere. Adjunkt H. V. Gregersen har afløst arkivar J. J. Aalling som medlem af amtsudvalget

T. H.

Åbenrå amtskreds.

Der er holdt generalforsamling den 28. marts med foredrag af pastor Urban Schrøder om »højkirkelige træk i sønderjysk kirkehistorie«. Mødet var godt besøgt. Aftenudflugten den 18. 6. til Kalø var desværre ikke begunstiget af vejret, men alligevel deltog ca. 80 medlemmer i udflugten. Førstelærer J. Holdt, Rugbjerg, gjorde i sit foredrag rede for øens storhedstid.

Besøget i Varnæs kirke den 7. juli var tilrettelagt af pastor Schrøder og kontrolassistent Laursen og havde samlet stor tilslutning. I kirken holdt pastor Schrøder foredrag om dens historie, og der blev givet en smuk orgelkoncert. Ved aftenkaffen gav pastor Schrøder træk af sognets historie.

Den 14. 8. holdtes udflugt til Bommerlund. Under ledelse af overlærer R. P. Sørensen besøgte man Gejlåbroen og dens omgivelser, ligesom der blev fortalt om Oksevejen. I Padborg besøgte man biblioteket og det nye museum, hvorefter man samledes til kaffebord på den gamle historiske kro i Frøslev. Her talte sognefoged Johs. Meyer om Carsten Thomsen og hans betydning for sognets nationale udvikling, ligesom han læste en del af Carsten Thomsens digte. Man kørte hjem over Sofiedal og Tinglev. *H. J.*

Sønderborg amtskreds.

Amtskredsen har været behjælpelig med et forberedende møde til en sognehistorie i Sottrup og har givet tilsagn om støtte til den, ligesom der har været afholdt et møde i Ullerup.

Kredsen har i samarbejde med Historisk samfund for Als og Sundved forberedt hjemstavnsugen med udmærket tilslutning fra hele amtet. *E. C.*

Tønder amtskreds.

Generalforsamling holdtes tirsdag den 22. marts på »Tønderhus«. Alle valg var genvalg. I forbindelse med generalforsamlingen holdt adjunkt Knud Fanø foredrag »Træk af skibsfartens historie i Vadehavet«. Generalforsamlingen var besøgt af ca. 40 medlemmer. Den årlige egnstur holdtes lørdag den 27. aug. Desværre var vejrguderne os ikke alt for nådige. Man samledes i Skærbæk Planteskole, hvor skovrider Fromsejer fortalte om denne og gav et overblik over Hedeselskabets virke i Vestslesvig i årene fra 1920 til nu. Selskabet kørte derefter en tur gennem planteskolens område og op til Gassehøje, hvor der blev givet en landskabsorientering ved Cornelius Schmidt. Turen gik derfra gennem Kalleby skov til Brøns, hvor P. Obeling Andersen redegjorde for de områders historie, som turen var gået igennem, og især fortalte, hvad man ved om Kallebygård og dens jordtilliggende. Turen sluttede i Brøns kirke, hvor pastor Malling gav en udtømmende skildring af kirkens historie. Turen havde samlet ca. 90 deltagere.

Ved forskellige småmøder er det forberedende arbejde til hjemstavnsugen i februar næste år blevet gjort. *C. S.*

Sydslesvigs amtskreds.

Inden Historisk samfunds omdannelse var der fra gammel tid en række medlemmer i Sydslesvig, og da der dannedes en egen amtskreds, måtte der tages fat til 2 sider: først måtte interessen og forståelsen vækkes, og dernæst måtte der hverves medlemmer ud over de allerede nævnte.

Hvad det første angår, er vi godt på vej; der findes ud over landsdelen en ikke almindelig interesse for historie, måske især for udgravninger og oldtidslevn, vor tids relikviedyrkelse. Hvis man ved foredrag ikke blot behandler arvestridigheder, delinger, lovbestemmelser og polemik, men livet i gamle dage, kan man påregne god tilslutning. Selve tiden fører med sig, at folk derimod ligesom ikke har ro og tid til historisk læsning, og er der alligevel interesse derfor, volder sproget ofte endnu en vanskelighed.

Trods udmeldelser ved fraflytning og dødsfald har vi den opmuntning, at der stadig kommer indmeldelser uden hvervning, og vi har en god presse og bestyrelse. Inden længe håber vi også at få tillidsmænd rundt omkring, så hvervningen og konsolideringen kan udbygges.

Den 9. maj, samme dag som vort mangeårige medlem, redaktør L. P. Christensen begravedes holdtes generalforsamling, og H. F. Petersen fortalte om den første genforening for 200 år siden. Den 21. august var der udflugt til Tønder, hvor vi under magister Schoubyes ledelse besøgte museet og kirken; turen afsluttedes i Slotskroen i Møgel-tønder med en afstikker til Gallehus. Årets vigtigste begivenhed var dog vel udflugten til Hedeby, hvor prof. Jankuhn forklarede de nye udgravninger og fortalte Hedeby's historie. Der var ca. 140 deltagere. Men forbigåes bør ikke byvandringen i Flensborg omkring Sønder-torv med besøg i byarkivet. Lektor Madsen og dr. Schütt forklarede.

H. F. P.

Årsberetning og regnskab 1959-60

Historisk samfund for Sønderjylland's årsmøde

afholdtes søndag den 29. maj 1960 kl. 14 på Hotel Norden i Haderslev.

Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen, bød velkommen og foreslog konsulent Jørgen Frank valgt til dirigent, hvilket forsamlingen tilsluttede sig.

Dirigenten oplæste dagsordenen og gav ordet til formanden, som aflagde årsberetning:

Når Historisk samfund efterhånden i en årrække på årsmøderne har kunnet meddele om fremgang i *medlemstal*, har en eller anden måske i sit stille sind tænkt: dette kan vel ikke blive ved; engang må foreningen dog have toppet og en tilbagegang indtræde. Jeg kan berolige med, at vi også i år kan meddele, at medlemstallet har været stigende. Et mål, der blev sat for nogle år siden om at nå op på 2000 medlemmer, er ganske vist ikke nået endnu, men ligger vel heller ikke mange år ude i fremtiden. Et helt nøjagtigt medlemstal er det svært at opgive, da der året igennem sker tilflytninger, fraflytninger og dødsfald, men vi er i hvert fald nu nået op på over 1800 »faste« medlemmer (ca. 1825), det hidtil største tal i samfundets historie. Højest ligger Haderslev amt med godt 400, tæt fulgt af Åbenrå med lidt under 400, Tønder har ca. 325, Sønderborg ca. 175. Sydslesvig ca. 180 og det øvrige Danmark ca. 325 medlemmer.

Som bebudet ved sidste årsmøde har *Sønderjyske årbøger* i dette beretningsår et lidt mindre omfang end i 1958-59; kvaliteten mener vi dog at have opretholdt. I efterårshæftet har man vel især lagt mærke til B. Barløses afhandling: »Skolen i Sydslesvig indtil 1848«, der er første del af en afhandling, som forrige år belønnedes med Chr. Paulsen-prisen. I det nylig udsendte forårshæfte vil man vel navnlig hæfte sig ved S. Schoubyes afhandling om afdøde amtslæge Mads Michelsens samling af sølv fra Åbenrå. Vi har flottet os lidt ved til de mange klischeer at anvende krideret kunsttrykpapir, men uden virkelig god reproduktion ville afbildningerne langt fra have fået den værdi for kendere, som de nu har. Vi takker Hejmdals trykkeri for god og omhyggelig udførelse. I forårshæftet er der endvidere et særligt bidrag i anledning af 40-året for genforeningen, en afhandling af sognepræst Bent Rasmussen, Visby, om krigsfangelejrenes tilblivelse.

Et register over årbøgerne fra perioden 1941—60 er, som meddelt

sidste år, under udarbejdelse ved bibliotekar Carl Langholz. Vi venter at kunne udsende det i løbet af et par år.

Der vil senere blive aflagt en særlig beretning for *Sønderjysk månedsskrift*. Også her stiger holdertallet, men desværre lidt for langsomt. Jeg vil defor gerne som sædvanligt benytte lejligheden til at opfordre de medlemmer, som ikke allerede er holdere, til at tegne abonnement på dette billige, men lødige tidsskrift. Der er fra mange sider især ytret tilfredshed med februarhæftet, som var helliget mindet om afstemningen for 40 år siden.

I årene 1957—59 blev der inden for samfundets *skriftrække* udsendt ialt 5 publikationer og én inden for den såkaldte lille skriftrække, de små biografiske skildringer. I år har vi i rækken af små biografiske skildringer i december udgivet bogen om J. N. H. Skrumsager ved Morten Kamphövener. Jeg henleder medlemmernes opmærksomhed på dette værdifulde lille skrift om en af nationalitetskampens førstemænd. I disse dage udkommer inden for skriftrækken 3. og sidste bind af A. Svensson: »Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis«, et tykt bind på 400 sider. Hermed foreligger afslutningen af en grundig og omfattende karakteristik af en anden betydningsfuld sønderjysk førerskikkelse. Et personregister til alle tre bind er udarbejdet af seminarieadjunkt H. V. Gregersen, Haderslev. Af andre arbejder, der foreligger færdige, eller hvis udgivelse er umiddelbart forestående, skal nævnes en beretning om Sønderjysk Fonds virksomhed gennem 40 år ved lektor Kn. Kretzschmer, som forventes udsendt i midten af juni. Inden for et års tid skulle 1. bind af Abenrå bys historie udkomme. H. V. Gregersens: Prøver i gotisk skrift, som en del har stiftet bekendtskab med gennem Sønderjysk månedsskrift, agtes inden længe udsendt som en særlig publikation. En afhandling om Flensborgs embedsmænd i tiden 1550—1848 kan påregnes at udkomme ved juletid. Trykningen af denne bog bekostes af Carlsberg-Fonden. I flæng skal endvidere nævnes Hvidtfeldts værk om de nordslesvigske embedsmænd, Emilie Andersens om Hans den Ældre, Harald Jørgensens udgave af brevvekslingen mellem H. V. Clausen og H. P. Hanssen, der agtes udsendt i 100-året for H. P. Hanssens fødsel — i 1962. Ligeledes overvejes nye udgaver af Fink og Hvidtfeldts vejledning i studiet af Sønderjyllands historie og af de små vejledninger for sønderjyske personalhistorikere og lokalhistorikere. Vore tanker m. h. t. udgivelse af flække- og herredshistorier er nu ved at tage fastere form. Jeg kan således oplyse, at museumsinspektør Slettebo har erklæret sig villig til at skrive Nordborgs historie, og vi håber at kunne lægge ud med en herredshistorie i 1964. Vi har søgt om støtte til det forberedende arbejde.

Det folkeligt oplysende arbejde indtager en vigtig plads blandt Historisk samfunds opgaver. Jeg vil også gerne i år understrege, at op-

delingen i amtskredse for nogle år siden har virket fremmende på dette område. Tilsammen har hovedforeningen og amtskredsene arrangeret omkring 20 foredragsmøder, men ud over dette har der med eller uden vor medvirken været afholdt en række *hjemstavnsaftner* i hele landsdelen. Der meddeles fra Haderslev om 10 sådanne, og selv om man ikke kan gå ud fra, at de øvrige amter ligger forholdsvis lige så højt, er det tilstrækkeligt vidnesbyrd om stor historisk interesse og aktivitet.

Tilslutningen til *egnsvandringerne* øges fra år til år. Her kan en enkelt amtskreds, nemlig Åbenrå, endog opvise tal, der ligger over hovedforeningens. Ialt har der været afholdt 11 *egnsvandring* i landsdelen, inclusive Sydslesvig, med et deltagerantal på omkring 1400. Den såkaldte store *egnsvandring* gik i år uden for dansk og gammelt dansk område, til tre holstenske herregårde ved Westensee, som hver på sin måde har noget at fortælle fra helstatstiden. Trods det dyre arrangement var der over 300 deltagere og endda måtte styrelsen afvise over 50, der kom for sent med tilmeldelsen. Vi beklager at have været nødt dertil, men de, der var så heldige at komme med, vil kunne bekræfte, at et større antal deltagere ville indebære alvorlig risiko for udflugtens heldige gennemførelse. Vi har igen sidste sommer sendt to medlemmer til det af Dansk historisk Fællesforening arrangerede årlige kursus for lærere i aftenhøjskolen.

Selv om Historisk samfund ikke selv har oprettet *aftenhøjskoler*, nærer vi stor interesse for denne forholdsvis nye oplysningsform, og vi har stedse været rede med tilskyndelse og vejledning, bl. a. ved at udsende talerlister til tillidsmænd og ungdomsforeninger. En undtagelse dannede 1959, men vi mener iøvrigt, at talerlisten i fremtiden bør være en årlig tilbagevendende begivenhed.

Historisk samfund har påtænkt og planlagt i vinteren 1960-61 at foranstalte et *lokalhistorisk kursus*, bl. a. beregnet for lærere i aftenhøjskolen, i Haderslev og Sønderborg og med vejledning på landsarkivet og i museer. Kursus er beregnet at skulle omfatte 14 eftermiddage eller aftener med seminarieadjunkt H. V. Gregersen som leder. Et sådant kursus er dyrt at arrangere, hvorfor vi har søgt en speciel understøttelse hos undervisningsministeriet, som endnu ikke har svaret. Vi kan derfor ikke sige noget bestemt endnu herom, men har dog sikret os tilsagn om medvirken, bl. a. fra professorerne Fink og Steensberg, arkivar L. Bødker, Dansk Folkemindesamling, og landsarkivar Hvidtfeldt.

I to år har samfundet nu været tilsluttet *de nationale foreningers samarbejdsudvalg* og har derigennem været med til at arrangere såvel det store skolemøde i Løgumkloster sidste sommer som det nationalpolitiske kursus på Gråsten landbrugsskole i efteråret. Sidstnævnte havde et stærk historisk islæt, og noget lignende vil være tilfældet

med det planlagte kursus på Hoptrup højskole til efteråret. Gennem samarbejdsudvalget har vi deltaget i forhandlingerne med statsradiofonien, og det er vort håb, at de regionalprogrammer, som nu er en kendsgerning, på forskellig vis kan blive til gavn også for det lokalhistoriske arbejde. Også ved arrangementet af afstemningsfesterne har vi medvirket sammen med de øvrige foreninger inden for udvalget.

Mens der ved forrige årsmøde med henblik på *foreningens økonomi* blev givet udtryk for et vist mørksyn, kan vi fastslå, hvad også vil fremgå af kassererens beretning, at udsigterne heldigvis tegner sig noget lysere i år. Årsagen hertil er i første række nogle yderst velkomne ekstra tilskud. Uden denne hjælp fra myndigheder, institutioner og fonds ville vort arbejdes grænser blive meget snævrere. Der skal derfor rettes en ærbødig tak til stat, amts- og sogneråd, til Dansk Kultursamfund, Tuborg og Kongens Bryghus, til Jorcks legat, Esso-Fonden, Brødrene Brousts legat, Sprogforeningen, Skoleforeningen, Jydske Tidende, Berlingske Tidende, til Fonden af 1936 og til Carlsberg-Fonden.

Jeg vil ikke slutte denne beretning uden at nævne, at der i vinter inden for styrelsen har været ført indgående forhandlinger vedrørende oprettelsen af en *sønderjysk studiesamling* på Sønderborg slot i forbindelse med planerne om restaureringen af slottet og nyindretningen af museet. Der er inden for det historiske arbejde i vor landsdel flere vigtige opgaver, der er forsømte. Det ville føre for vidt at gå i enkeltheder, men der skal peges på den systematiske indsamling af traditionsstoffet fra fremmedherredømmets tid, fra genforeningsårene og fra besættelsestiden, på indsamling af billedmateriale af personer og af bygninger, veje, gader og landskaber, optagelser af fremtrædende kvinders og mænds stemmer på bånd, registrering af aviser og pjecer, især med henblik på de nationalpolitiske forhold. Et spredt og lidt tilfældigt arbejde er gjort hist og her, men vi håber, at der nu i forbindelse med restaureringen af Sønderborg slot skulle kunne skabes mere samling om dette arbejde. Der har været nedsat et arbejdsudvalg, som har udarbejdet en længere redegørelse, som for nylig med styrelsens godkendelse og anbefaling er fremsendt til rigsantikvar, professor Brøndsted, der er formand for det af boligministeriet nedsatte udvalg vedrørende Sønderborg slot. Ved udarbejdelsen af redegørelsen har vi samarbejdet med formanden for de nationale foreningers samarbejdsudvalg, gårdejer Hans Andersen, Kongsbjerg, og formanden for Historisk samfund for Als og Sundeved, landsretssagfører Bent Miang, Sønderborg. Jeg vil gerne takke begge for deltagelsen i udvalgsarbejdet, især er jeg glad for, at vi har kunnet samarbejde med Historisk samfund for Als og Sundeved i denne sag, og jeg håber, at vore to foreninger også i fremtiden vil kunne finde sammen til drøftelse og løsnung af opgaver i fælles interesse.

Indsamling af traditionsstof er en af de vigtigste opgaver, den nævnte studiesamling skulle tage sig af. Men denne indsamling haster. År for år svinder det ind i rækken af de gamle små og store »førere« fra fremmedherredømmets tid; derfor må vi snarest gå i gang med indsamlingsarbejdet på en mere effektiv måde, end tilfældet hidtil har været. Vi har derfor søgt om penge fra tipsmidlerne og har fået et beløb på 2500 kr. til anskaffelse af en *båndoptager* og bånd. Når vi har vænnet os lidt til brugen af den, vil vi gå i lag med indsamlingen. Er der inden for denne forsamling nogle, der gerne vil være os behjælpelige med dette arbejde, beder vi dem venligst sige til. Båndoptageren er foreløbig placeret på landsarkivet, men gennemføres planerne vedrørende Sønderborg slot, er det meningen at overføre den og det kommende stemmearkiv til studiesamlingen der.

En anden ting, som til næste vinter vil lægge beslag på tillidsmændenes velvilje og medarbejde, vil jeg også gerne nævne allerede nu. Dansk historisk Fællesforening, der er en sammenslutning af alle de historiske amtssamfund, byhistoriske foreninger, arkiver og museer omgås med tanker om i februar næste år inden for samme uge over hele landet at få arrangeret *hjemstavnsaftener* med det formål for øje at vække og styrke den historiske interesse i så vide befolkningkredse som muligt. Der er i den anledning indledt et samarbejde med De danske Ungdomsforeninger og de kristelige ungdomsforeninger. Herved vil der til efteråret blive indkaldt til tillidsmandsmøder i amterne sammen med de nævnte ungdomsforeningers sogne- og kredsformænd, og jeg håber, at også Sønderjysk Idrætsforening og eventuelt andre organisationer vil være med. På disse møder skal den nærmere slagplan lægges. Forhåbentlig vil man i et meget stort antal sogne — om ikke i alle — til februar arrangere sådanne hjemstavnsaftener. De steder, hvor man gennem år har afholdt hjemstavnsaftener, er de blevet nogle af de mest populære af vinterens arrangementer, og der, hvor man første gang forsøger i februar, vil man sikkert spørge sig selv, hvorfor man ikke forlængst har prøvet noget sådant.

Historisk samfund for Sønderjylland udgiver nok årbog, månedskrift og bøger, men vi må ikke glemme, at det trods alt kun er en begrænset kreds, vi når ud til ad denne vej. Også den store flok — og da især de unge — vil vi gerne gøre interesseret i hjemstavns historie, og her må vi søge ud til forsamlingshuse og foredragssale, der hvor det folkelige arbejde udfolder sig i alle sine nuancer. Dette folkelige arbejde har Historisk samfund også en forpligtelse til at være med i.

Dirigenten gav derefter ordet til kassereren, fuldmægtig Olav Christensen, der aflagde regnskabet (jvf. omstående) og oplæste revisorernes bemærkninger hertil. Olav Christensen mente, at der var grund til at glæde sig over regnskabet, som var et af de

bedste i mange år. Derpå fik Werner Christiansen ordet og aflagde beretning og regnskab for Sønderjysk månedsskrift. Også her var der fremgang, selvom det gik for langsomt, og månedsskriftets økonomi endnu ikke kunne hvile i sig selv, idet man i år igen havde underskud, selvom det var betydeligt mindre end sidste år. Dirigenten stillede de aflagte beretninger til diskussion, og de blev alle godkendt.

Der afholdtes derefter valg. Hans Lund, H. Neumann og Chr. Stenz afgik efter tur, men genvalgtes alle enstemmigt. Til revisor nyvalgtes overassistent C. H. Sehrt i stedet for konsulent Frank, der ikke ønskede genvalg. Formanden takkede konsulent Frank for hans mangeårige revision af foreningens regnskab.

Under evt. meddelte formanden, at næste årsmøde agtedes afholdt på Danebod Højskole og henledte opmærksomheden på et kursus i lokalhistorie på Jaruplund Højskole i august. H. P. Jørgensen, Olmersvold, opfordrede Historisk samfund til at være med til at værne om mindeparken ved Urnehoved og mente, at det i år var 40 år siden, H. P. Hanssen tog initiativet til oprettelse af Historisk samfund for Sønderjylland, og at foreningen således i år kunne fejre 40-års jubilæum. Formanden påviste dog, at der endnu var et par år til jubilæet. Sølvsmed Henningsen takkede for den smukke nyudkomne årbog og håbede, at der i fremtiden ville komme flere artikler af samme art som Sig. Schoubyes artikel om Mads Michelsens sølvsamling. Fhv. forstander Jepsen foreslog, at Historisk samfund udskrev en stilekonkurrence med emne fra Sønderjyllands historie for skolebørn for at udbrede og styrke interessen for denne i videre kredse. Formanden påpegede, at man tidligere uden særligt held havde forsøgt noget lignende, men lovede, at tanken skulle blive taget op til overvejelse på ny. Endelig drøftedes styrelsens forslag om, at sommerens udflugt i år skulle gå til Ærø.

Efter kaffebordet holdt kammerherreinde, fru Ingeborg Refslund Thomsen et fængslende foredrag om »Minder fra genforeningstiden«.

Regnskab for året 1. april 1959 til 31. marts 1960

Indtægter		Udgifter	
Medlemsbidrag	14.280,50	Årbogen:	
Portogodtgørelse	3.950,78	Papir og tryk	6.866,00
Salg	5.988,66	Honorarer ..	2.440,00
Tilskud	19.875,00	Rest 1958 II	5.649,56
Gave	20,00		14.955,56
Egnsvandringen	5.921,00	Skrifter	11.503,21
Refusion af løn til		Ekspedition, kasserer,	
kontorist	13.994,96	sekretær	1.200,00
Renter	49,26	Fragt og omdeling	4.653,00
		Møder og foredrag	1.495,80
		Amtsudvalgene	1.250,00
		Kontorhold og løn til	
		kontorist	15.700,60
		Tilskud til Sønderjysk	
		manedsskrift	3.000,00
		Bandoptager	1.667,26
		Dansk historisk Fælles-	
		forening	280,00
		Udvalg for studiesamling	
		Sønderborg	135,10
		Repræsentation	217,00
		Egnsvandringen	5.816,86
		Andre udgifter	328,41
		Balance	1.877,36
	64.080,16		64.080,16

Status pr. 31. marts 1960

Aktiver		Passiver	
Beholdning	3.242,97	Regninger	7.880,80
Kontingentrestancer	160,00	Udvalget for studiesam-	
Arbejdsmin., kontoristløn		ling på Sønderborg,	
til gode for marts	1.325,06	restbevilling	364,90
Udestående for salg ..	1.096,50	Jorcks fond	4.000,00
Tønder sølv, forudbetalt	500,00	÷ Olav Christen-	
Skriftprøver, forudbetalt	300,23	sen: Bibliogra-	
Balance	1.620,94	fi over sønderj.	
		slægtstavlelitt.	4.000,00
			0,00
	8.245,70		8.245,70

Haderslev, den 13. maj 1960.

Olav Christensen

Undertegnede af Historisk samfund for Sønderjylland valgte revisorer har d. d. revideret ovenstående regnskab for tiden 1. april 1959 til 31. marts 1960, som er befundet i orden og overensstemmende med de foreliggende bilag. - Kassebeholdningen pr. 31. marts 1960 forelå. — Endvidere har vi kontrolleret regnskabet for tiden 1. april til 22. maj 1960.

p. t. Haderslev, den 29. maj 1960.

Sig. Schoubye

Jørgen Frank

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i 1955, 1956, 1957 og 1959 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk samfund for Sønderjylland er af økonomiske grunde ikke så udførlig som i tidligere år. Afgangslisten omfatter således kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til redaktionens kendskab, medens tilgangslisten ikke som tidligere er opdelt topografisk, idet de nye medlemmer i år kun er opført i alfabetisk orden. Det bemærkes, at det er kassereren, som har ansvaret for udarbejdelsen af tillægget.

Historisk samfund har siden årsopgørelsen i 1959 haft en nettotilgang af 69 medlemmer, idet der foruden 22 døde er slettet 22 på grund af udmeldelse eller restance, medens tilgangen er på 113 medlemmer. Medlemstallet pr. 1. oktober 1960 var derefter 1840, der fordeler sig på landets enkelte dele som følger:

Åbenrå by	192	Tønder by	97
Åbenrå amt	199	Tønder amt	235
Haderslev by	120	Sydslesvig	201
Haderslev amt	304	Stor-København	136
Sønderborg by	48	Det øvrige Danmark	194
Sønderborg amt	110	Udlandet	4

Årets døde

Alexandersen, Kata, Vangsbo,
Vester Soltrup
Black-Hansen, N., dr. phil., Åbenrå
Callø, P. A., kreditforeningsdirektør,
Haderslev
Christensen, L. P., chefredaktør,
Flensborg
Fink, Holger, fhv. borgmester,
Åbenrå
Hansen, Hans, forstander, Gråsten
Hansen, Peter, gårdejer, Hjerndrup
Harboe, Jørg., pastor, København N.
Jepsen, Mathias, gårdejer, Jejsing
Junker, Alfred, slagtermester,
Agerskov
Krog, Hans, rentier, Christiansfeld

Levinsen, Niels, dommer, Gentofte
Louw, A. Charles, adm. direktør,
København V.
Luun, Knud, fhv. overlæge,
Knabstrup
Madsen, Hans, redaktør, Rødding
Nielsen, Anton, købmand, Åbenrå
Nissen, Martin, sognepræst,
Stepping
Noack, C. W., biskop, Kolding
Petersen, Nis, smedemester, Bodum
Raben, J., museumsinspektør,
Sønderborg
Sørensen, Osvald, direktør, Åbenrå.
Østergaard, Jacob, Rødding

Tilgangsliste

- Ahrenkiel, Peter, gårdejer,
Møgeltønder
- Andersen, Arne, pastor, Slesvig
- Andersen, Richard, højskolelærer,
Askov
- Anthonisen, Gertrud, lærerinde,
Slesvig
- Asmussen, Jes Peter, universitets-
adjunkt, cand. theol., Dr. Tvær-
gade 40, København K.
- Balslev, Birgitte, bestyrerinde,
Bennetgård pr. Skodborg
- Bech, Christian, rentier, Kalvø
- Bichel, Magnus, amtssekretær,
Slesvig
- Bjerg, Maren Margr., pens. lærer-
inde, Åbenrå
- Boas, Sophus, lærer, Åbenrå
- Boisen, Hans, gårdejer, Kornvang
pr. Skodborg
- Borch-Madsen, Povl, overlæge,
dr. med., Holstebro
- Brandrup, Nis Madsen, købmand,
Rødekro
- Brodersen, H. J., dyrlæge, Gram
- Busch, Otto, bankbestyrer, Kibæk
- Christensen, Karlo C., gymnasie-
lærer, Tønder.
- Christiansen, Ruth, lærerinde,
Slesvig
- Clausen, Claus, Havnbjerg
- Clausen, Hermann, fhv. borgmester,
Slesvig
- Dahl, Carl, Høgslund pr. Tønder
- Dalgaard, J., viceskoleinspektør,
Vojens
- Ditlefsen, Jens, lærer, Slesvig
- Dragsbo, Poul, adjunkt, Åbenrå
- Ehlers, Anna, fru, Rømø
- Eliassen, E. D., overmontør,
Fredericia
- Eriksen, Jens, sognepræst, Sjørslev
- Fink, Thorvald, lærer, Slesvig
- Føgh, P. A., købmand, Vedsted
- Frank, Povl Schnor, stud. agro.,
Brannersvej 17, Charlottenlund
- Frederiksen, Soffy, fru manufaktur-
handler, Haderslev
- Friis, H. H., skoleinspektør, Jels
- Gotthardsen, N. J., assurandør,
Møgeltønder
- Gregersen, Viggo, kommune-
kasserer, Møgeltønder
- Hansen, Anna, lærerinde, Bredebro
- Hansen, Arne, afdelingsleder,
Åbenrå
- Hansen, Chr., sognefoged, Fole
- Hansen, Hans W., lærer, Slesvig
- Hansen, Karen, lærerinde, Vindby-
holt friskole pr. Fakse
- Hell, Johannes, lærer, Åbenrå
- Historisk samfund for Rejsby sogn
- Holst, Jens, gårdejer, Høgslund pr.
Tønder
- Hørstebro, Louise, fru, Rødding
- Jacobsen, H. A., kontorassistent,
Åbenrå
- Jans, Erik, overassistent, Ålborg
- Jensen, Henning, landbrugs-
konsulent, Slesvig
- Jensen, Henrik, regskabskonsulent,
Haderslev
- Jensen, Inger Leth, sygeplejerske,
Flensborg
- Jensen, Marie, lærerinde, Slesvig
- Jensen, Sigvald, købmand, Tinglev
- Jepsen, Ebbe, gårdejer, Dybvig-
hoved, Løjt
- Jespersen, sognepræst, Hjerting
- Jessen, Anna, bibliotekar, Fredericia
- Jochumsen, Gertrud, børnehave-
lærerinde, Tønning
- Jørgensen, Carl, malermester,
Åbenrå
- Jørgensen, Ellen Haugaard, frk.,
Rens
- Kjær, Hans, husmand, Københoved
- Klokhøj, A. H., oberst, Vordingborg
- Kloppenborg, P., Harreby
- Knudsen, Arne, mejerilærer, Dalum
Landbrugsskole
- Køster, Erling, førstelærer,
Sdr. Sejerslev
- Lorenzen, Jens hygmaster,
Sdr. Vilstrup
- Lyng, Johan, pens. kontorchef,
Peblinge Dossieringen,
København N.
- Lützen, Peter amtsoversekretær,
Nibøl
- Madsen, A. Rørhæk, sognepræst,
Mesinge

- Madsen, Else, lærerinde, Harres
pr. Brødebro
- Madsen, J. Kr. la Cour, ungdoms-
konsulent, Christianslyst,
Sdr. Brarup
- Madsen, Jacob, rentier, Rødding
- Munkøe, J. C., statskovrider, Ulvs-
hus pr. Haderslev
- Møller, Bente, lærerinde, Burkal
- Nielsen, Agnes, fru, Haderslev
- Nielsen, Anna-Lise, børnehavelærer-
inde, Slesvig
- Nielsen, Jens Christian, inseminør,
Rødding
- Nielsen, R. A. A., toldkontrollør,
Skjalm Hvidesvej 8 IV,
København V.
- Nielsen, Severin, ingeniør, Bleg-
damsvej 70 I, København Ø.
- Nissen, Cathrine, gårdejer, skede,
Dyringkjær pr. Haderslev
- Nissen, Chr., rentier, Vojens
- Nissen, Gunder, frk., Strandelhjørn
- Nissen, Theodor, sekretær, Slesvig
- Olesen, Thomas, lektor, Tarm
- Parmann, Hans, pastor, Slesvig
- Petersen, A., overassistent, Tønder
- Petersen, Hans L., landmand, Ende-
rupgård, Borg pr. Viborg
- Petersen, Tove Læssøe, børnehave-
leder, Slesvig
- Posselt, Mogens, bibliotekar,
Tranebjerg
- Poulsen, Morten, stationsforstander,
Åbenrå
- Paulsen, Paul P., Jordbjergvej 10,
Herlev
- Rasmussen, Jens H., læge, Århus
- Rasmussen, Knud, adjunkt, Duborg
Skolen, Flensborg
- Relsted, Asger, lærer, Jels
- Rothe, Einar, toldinspektør, cand.
jur., Kongshaven 65 B, Valby
- Ræthinge, Ellen Wolden, fru told-
forvalter, Ribe
- Schmidt, Antoni, bygmester,
Gånsager
- Schmidt, Chr. Th., læge, Åbenrå
- Schmidt, Karl, landmand, Bæk pr.
St. Nustrup
- Sehrt, Carl Hans, socialundersøger,
Haderslev
- Seligmann, Ulla, lærerinde,
Humtrup pr. Nibøl
- Sjøqvist, V., arkivar, Fynsvej 12,
Virum
- Skourup, Kirsten, lærerinde, Slesvig
- Skovgaard, Christen B., landbrugs-
medhjælper, Røjbøl, Ø. Lindet
- Statsseminariet, Haderslev
- Søberg, Jens Frisendal, konditor,
Åbenrå
- Sønderjysk Samfund, St. Kongens-
gade 60, København K.
- Sønnichsen, Eike, lærerinde, Slesvig
- Thojsen, Dorte, sygeplejerske, Bov
- Thomsen, Hans Jørgen, gårdejer,
Munkegård pr. Fole
- Tychsen, fru ingeniør, Haderslev
- Tyge, Niels Erik, seminarieelev,
Tønder
- Vejby, Johannes, skoleinspektør,
Rødekro
- Volquardsen, Johan Redlef, Over-
Diggreve, Eidersted, Tetenbüll
- Wolthers, Birthe, børnehavelærer-
inde, Slesvig
- Worsøe, Hans, arkivar, cand. mag.,
Åbenrå
- Ziethe, Rudolf, malermester, Jels
- Østergaard, Leif, lærer, Ravsted

I serien

Skrifter, udgivet af Historisk samfund for Sønderjylland

er udkommet:

- Nr. 1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*, 2,25 kr.
(i boghandelen 3,—)
- Nr. 2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev landråd*. Udsolgt.
- Nr. 3. *Tønder gennem tiderne*. I-II 25 kr. (I 14 kr., II 11 kr.) (37,50)
- Nr. 4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk fattigvæsens fortid*. 4,50 kr. (6,—)
- Nr. 5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie*. Udsolgt.
- Nr. 6. *Navneregister til H. P. Hanssens værker*. Udgivet af Johan Hvidtfeldt. 2 kr. (4,—)
- Nr. 7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesungs tilblivelse*. 3 kr. (4,50)
- Nr. 8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere*. 2 kr. (3,—).
- Nr. 9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. Udsolgt.
- Nr. 10. *Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark*. 6 kr. (10,—)
- Nr. 11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur*, 2. udgave m. tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen, indb., 7,50 kr. (12,—).
- Nr. 12. *Nordslesvig efter genforeningen*, 7 radioforedrag. 3 kr. (4,50)
- Nr. 13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
- Nr. 14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584-1694*. 4 kr. (6,—)
- Nr. 15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskrømmer Jens Wulffs dagbog*. 12 kr. (18,—)
- Nr. 16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I. Udsolgt. II 10 kr. (17,—), III 15 kr. (25,—).
- Nr. 17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad*. En biografi. 8 kr. (14,—)
- Nr. 18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns Erindringer*. 9 kr. (16,—)
- Nr. 19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid*, indb., 12 kr. (21,—).
- Nr. 20. Knud Kretschmer: *Den sønderjyske Fond*. 8 kr. (13,—)
- Nr. 21. H. V. Gregersen: *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*. 8 kr. (12,—).

Serien redigeres af et udvalg, bestående af generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, Flensborg, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, og fhv. forstander Hans Lund, Tanderupgård.

Medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland kan bestille skrifterne ved henvendelse til Landsarkivet, Åbenrå. Ikke-medlemmer kan købe dem i boghandelen til de i parentes anførte priser.



I Historisk samfund for Sønderjylland's

serie af små, populære levnedsskildringer

er udkommet:

Marie Boesen: *Agnes Smidt fra Lundsmark. Træk af en livshistorie.*
Medlemspris kr. 4,00, bogladepris kr. 6,00.

Hans Hansen: *Fra tidlig vår til efterår. I sønderjysk landbrugs
tjeneste.* Kr. 5,00 (8,00).

Morten Kamphövener: *Skrumsager. En sønderjysk fører.*
Kr. 5,00 (8,00)

Medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland kan få bøgerne ved henvendelse til Landsarkivet, Åbenrå. Ikke-medlemmer kan købe dem i boghandelen.

*Det kan betale sig at være medlem af
Historisk samfund for Sønderjylland!*

Endvidere udgives i frit abonnement:

Sønderjysk månedsskrift

Tegn abonnement á 14 kr. årligt, og De modtager et fyldigt, månedligt hæfte med små, letlæste artikler vedrørende historiske og kulturelle emner.

Bestilling afgives til
viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej, Tønder.



HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

har følgende styrelse:

formand: landsarkivar Peter Kr. Iversen,
Åbenrå

kasserer: fuldmægtig Olav Christensen,
Haderslev

sekretær: overlærer Chr. Stenz, Åbenrå

amtsudvalgsformænd:

gdr. Ernst Christensen, Asserballe

pastor Tage Holm, Vojens

overassistent Holger Jacobsen, Åbenrå

pastor H. F. Petersen, Satrup, Angel

gdr. Cornelius Schmidt, Døstrup

styrelsesmedlemmer iøvrigt:

viceskoleinspektør Werner Christiansen,
Tønder

adjunkt Knud Fanø, Tønder

Generalkonsul, dr. phil. Troels Fink,
Flensborg

provst, dr. theol. Jens Holdt, Brede

landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg

fhv. højskoleforstander Hans Lund,
Tanderupgård

museumsinspektør Hans Neumann,
Haderslev

formanden, kassereren og sekretæren
danner forretningsudvalg

arkivar H. Worsøe, Åbenrå,
fungerer som hjælpesekretær

redaktionsadresser:

Sønderjyske årbøger: Knud Fanø,
Brørsonsvej 29, Tønder

Sønderjysk månedsskrift:

Werner Christiansen,

Brørsonsvej 37, Tønder

Skriftrækken: H. V. Gregersen,

Nørrevang 2, Haderslev

kassererens adresse:

Olav Christensen, Christiansfeldvej 30,
Haderslev, giro: 42682

ældre årbøger og skrifter bestilles
under adresse: Landsarkivet, Åbenrå

Sønderjysk månedsskrift bestilles hos

Werner Christiansen,
Brørsonsvej 37, Tønder

Sønderjyske årbøger er Historisk samfunds
medlemskrift. Medlemskontingent plus
forsendelsesomkostninger er f. t.
10,— kr. årligt

indmeldelser modtages af
alle styrelsesmedlemmer og
de lokale tillidsmænd

Sønderjyske årbøger og skrifter

er i kommission hos

Danske Boghandleres Kommissionsanstalt,
Nyropsgade 19, København V.

